Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Reşat Kasaba
““ ONDOKUZUNCU YÜZYIL = (belge yayınları BİLİM DİZİSİ

BELGE YAYINLARI: 194 Birinci Baskı: Ekim 1993 THE OTTOMAN EMPIRE AND THE WORLD ECONOMY - THE NINETEENTH CENTURY / State University of New York / 1988 / Dizgi: Nilüfer Günay / Baskı: Gülen OFSET / Kapak Düzeni: Yusuf Aslan / BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK Başmusahip Sokak, Talas Han 16 / 302 Cağaloğlu - ISTANBUL Tel - Fax: 511 63 20

Reşat Kasaba OSMANLI İMPARATORLUĞU ve : DÜNYA EKONOMİSİ On Dokuzuncu Yüzyıl eviren: Kudret Emiroglu

babam Muzaffer Kasaba'ya ve annem Handan Kasaba'nın anısına...

TEŞEKKÜR Bu çalışmaya bir çok insan yol göstericiliği, arkadaşlığı ve gösterdiği ilgiyle katkıda bulundu. Böyle durumlarda insan hepsini anımsamaya çalışır ve bu isteğinin olanaksızlığını kavrar. Aşağıdakiler ancak kısmi bir listeyse de, gene de böyle bir tasarıyı gerçekleştirme sırasında ne kadar çok uzmana ve yardıma gereksinim duyulduğunu göstermeye yetiyor. Gündemi belirleyen Çağlar Keyder'e, bakış açısı sağlayan Immanuel Wallerstein, Terence K. Hopkins ve Giovanni Arrighi'ye, değerli öğütleri ve sürekli cesaretlendirmeleriyle Şevket Pamuk ve Donald Quataert'e teşekkür etmek istiyorum. Özgün araştırmaların yapılmasını olanaklı kılan, bana üyelik sağlayan Amerikan Ulusal Bilim Kurumu oldu. Londra'da Devlet Arşivi, İzmir'de Arkeoloji Müzesi, Binghamton'da New York Devlet Üniversitesi Glenn G. Bartle Kütaphanesi çalışanları, bu kitabı yazarken kullandığım anahtar belgelere ulaşmamda çok yardımcı oldular. Halil İnalcık, Nuri İnan ve Martin Murray en baştan beri taşvik edenler arasındaydılar; Kenneth Barr, Bill Martin, Faruk Tabak, Ravi Palat, Roger Owen ve Zafer Toprak benimle görüşlerini paylaştılar; Necmi Ülker İzmir mahkeme kayıtlarına ulaşmamı sağladı; Zeki Ezer Osmanlıca çevrün yazıda yardımcı oldu; Donna De Voist Fernand Braudel Merkezi'nde araştırma yapılması ve yazılması için gerekli ortamın doğmasında katkılarını esirgemedi; Jere Bacharach, Daniel Chirot, Joel Migdal ve Felicia Hecker Binghamton'da kitabın son biçimini alıp yazıldığı Seattle'a geçişimin kolaşlaşmasında yardımcı oldu. Margery Lang ilk taslağı okuyarak metin düzeltmelerinde bulundu. Nancy Acheson elyazımı daktilo ederken önerileriyle katkıda bulundu. SUNY Yayınevi'nder William Eastman ve Bernadine Dawes kitabın hazırlanmasında tam bir işbirliği gösterdiler. Son olarak Harriet Friedman, Harold Friedman, Kerime Senyücel ve Münip Senyücel araştırma ve yazım sırasındaki zorlukları aşmamda yardımcı oldular. Yardımları için bütün bu bireylere ve kurumlara teşekkür borçluyum. Başından beri tasarıda yer alan Kathie'ye özel olarak teşekkür etmem gerekiyor. Bu çalışmam sırasında karşılaştığım zorlukları kolaylaştırırken, ilerlemesinden aldığımız hazzı paylaştığımız ve entellektüel zenginliğine ortak olduğumuz için kendimi talihli görüyorum. İkinci Bölüm, daha önce Review X,5/6 (ek), (Yaz-Sonbahar 1987)'de yayımlanmış bulunan makalenin kısaltılmış ve gözden geçirilmiş biçimidir. Yayımcılara burada kullanma izni verdikleri için teşekkür ederim.

TABLOLAR

I Giriş Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarih sahnesindeki varlığı 1300'lü yıllardan başlayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etti. Osmanlı uzmanlarının çoğu bu uzun zaman yelpazesinin sadece son bölümünü inceleyip imparatorluğun gerileme nedenlerini oradan çıkarmaya çalışırlar. Bu tarih yazınının son zamanlara kadarki genel bakışına göre imparatorluğun son dönemi askeri yenilgilerin, iktisadi bunalımların ve siyasal beceriksizliğin yol açtığı bir karmaşa vc toplu çöküş dönemi idi. Aynı zamanda, yönetimin, eğitimin, ulaşım ve iletişimin iyileştirilmesine yönelik atılımların da yine bu yıllarda kök saldığı ortaya konulur. Uzun dönemde ikinci eğilim yüzyılın belirleyici niteliği olduğunu göstermiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun resmen yokolup yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakması sürecinin de belirleyiciliğini kanıtlamıştır. Osmanlı tarihi üzerine yazılan eserlerin çoğunda etkisini gördüğümüz bu yaklaşım üç önemli çelişkiyi içeriyor. Birincisi, Osmanlı sisteminin bozulmasıyla bazı kurumlarının çağdaşlaşması aynı zamanda olmalarına karşın birbirlerinden bağınısızmış gibi ayrı ayrı incelenirler, bir arada hiç çözümlenmemişlerdir. Dahası. son yıllarda yapılan bazı çalışmalar Osmanlı ekonomisinin on dokuzuncu yüzyılda pek de öyle tümden çöküşe gitmediği. etkileyici canlılık işaretleri gösterdiği yolunda önemli bulgular ortaya çıkardı ! Yani. imparatorlugun gerilemesiyle içiçe seyreden bir ekonomik büyümeden söz etmek mümkün. Ve bu iki süreç. köktenci bir yeniden örgütlenme yaşayan bir siyasal yapı içinde yer almaktaydı. Klasik kurumların gerilemesi. iktisadi büyüme ve yönetimin yeniden düzenlenmesini ayrı araştırma alanları olarak tanımlamak yerine birlikte ele almalıyız. İkincisi, Avrupa ülkelerinin bu gerileme/çağdaşlaşma sürecini etkilediklerine herkesin katılmasına karşın çoğu zaman bu etkileşimin niteliğinin ve sonuçlarının pek açık olarak incelenmemesidir. Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkileri son zamanlara kadar yaygın olarak diplomasi tarihi olarak çözümlenmiştir. Bu çalışmalar titizlikle toplanıp sınıflandırılmış. ciltlerle anlaşma, muhtıra ve yazışmayı gün ışığına çıkarmıştır. Ama, bu tip belgeler kendi başlarına Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşü üzerindeki cikisini açıklayamazlar. Osmanlı- Avrupa ilişkilerinin siyasal, kültürel ve iktisadi yönleri

birbiriyle bağımlıdır ve öyle incelenmelidir. Fakat, bunu yapabilmek için, Avrupa'dan kaynaklanan süreçlerin daha geniş bir kuramsal ve. tarihsel çerçeveye oturtulması gerekir. Üçüncü etken kendi başına karışıklık kaynağı olduğu gibi. ilk iki ctkenin ortaya çıkardığı sorunları da daha zorlaştırmaktadır. Başlangıcından beri Osmanlı tarih yazını daha çok devleti inceleyen ve devletin ürettiği kaynak ve belgeleri kullanan bir disiplin olarak gelişti. Osmanlıların kurduğu altı yüzyıllık bürokratik aygıt çoğu henüz okunmamış olan ve değerlendirilmeyi bekleyen milyonlarca belgc ve doküman üretti. Bu durumun sonucu olarak, tarih yazımı tckleye tekleye, belgelerin yokluğu ve ulaşılmamışlığıyla 'karanlık çağlar'la bölünmüş olarak ve en önemlisi birleştirici bir temadan ve çerçeveden yoksun olarak gelişti. Dahası, kullanılan belgelerin niteliği yapılar ve değişimlerle ilgili olarak merkezi devletin çözümleme ve değerlendirmelerini yansıttığı için, devletin bakış açısına ağırlık verer yorumlamalara yol açtı. Osmanlı hükümetlerinin on dokuzuncu yüzyılın değişen koşulları karşısındaki konumu yanında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal değişmeyi de anlayabilmek için kaynak alanlarımızı genişletmemiz ve devlet dışı kaynakları da çözümlemelerimizde kullanmamız zorunludur. Yukarıda değindiğim her üç çelişki, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesinin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını belirleyen tarih süreçlerinin çeşitli yönlerini içeriyor Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmaların çoğunda bu iki tarihi süreç birbirlerinden ayrı zaman ve mekanlara yerleştiriliyor ve ayrı ayrı inceleniyor. Bu kitabın başlıca amacı, bu süreçlerin birbirleriyle ilişkisini irdelemek ve her iki sürecin de Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine katılmasının eşzamanlı yönleri olarak ortaya çıktığını göstermektir. KURAMSAL VE TARİHSEL SAPTAMALAR Klasik Dönem Bu kitapta Osmanlı İmparatorluğu'nun on altıncı yüzyıla kadar olan dóncmini klasik dönem olarak tanımlayacağım. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu genişlemekte olan bir dünya imparatorluğuydu. İmparatorluk yöneticilerinin egemenlik biçimi patrimoial tipteydi: ve imparatorluğun düzeni yeniden dağıtımcı/haraççı esaslara göre kurulmuştu. Dünya imparatorluğu. patrimonial sistem vc yeniden dağıtımcı/haraççı düzen kavramları sırasıyla Immanuel Wallcrstein, Max Weber ve Karl Polanyi'nin çalışmalarından kaynaklanıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nu bir dünya imparatorluğu olarak tanımladığımızda, bunun tek hir toplumsal ekonomisi (yani

işbölümü) olduğunu ve buna tekabül eden tek bir siyasal yapı tarafından denetlendiğini anlıyoruz" Patrimonializm bu siyasal ya10

pinin belirli bir merkezi olduğunu ifade cder ve bu merkezin. gücünü, geniş bir yönetici kadrosu aracılığı ile kullandığı anlamına gelir. Bu modelde, ekonomik ve bürokratik araçlara (ve dolayısıyla güç'e) sahip olan imparatorluğun merkezidir. Bürokratik aygıtın yerel uzantıları bu gücü yalnızca imparatorluk merkezi adına ve onun temsilcisi olarak kullanırlar". Yeniden dağıtımcı/ haraççı sistem, imparatorluğu bir arada tutan ana ekseni tanımlamak için kullanılmaktadır. Buna göre, toprağın ve emeğin ürünleri, üretken vc tabi sınıflardan, üretken olmayan yönetici sınıflara, bunların kullanım ve tüketimi için akar. Çeşitli mal ve kaynaklar üzerinde tabi sınıflara yeniden dağıtırlar". Bu üç özelliğiyle Osmanlı İmparatorluğu klasik döneminde kendi başına çözümlenebilecek tarihsel bir birim oluşturmaktadır. Dünya Ekonomisi Dünya ekomomisi bu kitapta. on altıncı yüzyılda Avrupa'nın kuzeybatisında merkezlenen ve tarihsel özgüllüğü olan ekonomik ilişkiler ağı olarak tanımlanmıştır. İzleyen dört yüzyılda bu sistem, ilişki kurduğu ve o zamana kadar dışında kalan alanları da kendine katarak genişledi. Kapitalist dünya ekonomisi de tek iş bölümünün varlığı ile tanımlanır ama dünya imparatorluklarının tersinc bu sistemde birden fazla siyasal yapı bulunur. Bu işbölümü sisteminin örgütlenmesi ilke olarak ekonomik ve daha doğru bir deyişle kapitalist rasyonelhgi içerir yani sonsuz sermaye birikimine yönelir. Coğrafi bölgelerin kapitalist dünya ekonomisinin iş bölümü ekseni üzerindeki yerleri tarihsel etkenler tarafından belirlenir. Bu etkenler ve bölgelerin göreli yeri değişkendir ama sonuçta düzen her zaman hiyerarşik olmuş ve merkez, yarı çevre ve çevre olarak tanımlanan üçlü bölünmeyi içermiştir. Bu üç bölge. kapitalist dünya ekonomisini tanımlayan ckonomik ilişkiler tarafından yaratılan değerlerden aldıkları payın göreli miktarıyla belirlenir. Bu ekonomik düzene koşut olarak görece/güçlü devletlerden başlayıp güçsüz devletlere doğru giden ikinci bir düzen de vardır. Şurası belirtilmelidir ki bu düzenlemelerde devlet yapılarını tanımlayan sınırlar hiç bir zaman ekonomik bölgeleri belirleyen sınırlarlatam olarak çakışmaz. Kapitalist dünya ekonomisi, Kondratieff'in ortaya koyduğu gibi. birbirini izleyen gelişme ve daralma dönemlerini içererek döngüsel bir şekilde büyümüştür. Bu uzun dönemli dalgalanmalara ek olarak kapitalist dünya ekonomisini tanımlayan ilişkiler de yeni bölgelerin bu sisteme katılmasıyla sürekli olarak genişleyip derinleşmiştir. Dünya ekonomisinin dışındaki bir bölgeyi

bu sisteme katan süreçlerle bu bölgenin sistem içindeki konumunu belirleyen süreçler her zaman özdeş değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tarihsel değişimi dünya ekonomisine katılma ve içinde uclagma (periferileşme) olarak tanımlayıp ayrı ayrı inceleyeceğiz. 11

Katılma Dünya ekonomisine katılma ikili bir süreci igerir.Birincisi, dışardaki ürctm faaliyetlerinin dünya ekonomisi içindeki üretim ve tüketim bölgelerine bağlanması; Öbürü de dışardaki bölgenin siyasal yapılarının dünya sisteminin devletler ağına dahil olmasıdır. Yeni bölgeler dünya ekonomisine çoğu zaman, bu sistemin bir daralma döneminden çıkışında ve bu çıkış bağlamında bir yeniden yapılanma geçirirken katılırlar.Böylece, yeni bölgeyle sistem arasındaki bağlar, sistemin genişlemiş biçimde yeniden üretimine katkıda bulunmuş olurlar. Bu bağların içeriği katılma anında dünya ekonomisinin içinde bulunduğu koşullara göre değişir. Çeşitli ham maddelerin veya malların temini, daha önce dışarda kalan bir bölgenin iş gücü sağlayan veya çeken bir yer durumuna gelmesi veya böyle bir alanın devletler arası ilişkide stratejik bir önem kazanınası söz konusu olabilir. İçeriği ne olursa olsun bu bağlar. bölgede katılma öncesi var olan ilişkileri zayıflatıp çözer.Sonuçta. bir daha kopmayacak şekilde dünya sistemine bağlanan bölge kendi başına incelenebilecek bir tarihsel birim olmaktan da çıkar. Uçlaşma (Periferileşme) Katılmayla başlayan süreçle birlikte, bir bölgenin dünya ekonomisi içindeki konumu, bu süreçlerin biçim, içerik ve sonuçlarına gore aşağıdaki etkenlerce belirlenir : a) bölgenin cografi kanumu ve tabii kaynakları, b) bölgede katılma öncesi bulunan özel koşullar ve bu koşulların katılma sırasında geçirdiği değişiklikler, c) dünya ekonomisinin bu zaman süresinde geçirdiği dalgalanmalar ve aşamalar. Dünya ckonomisine katılmakta olan bir bölgede bu koşullara bağlı olarak geniş bir dönüşüm yaşanır. Bu değişim (salt yükselme veya düşme olarak)tek yönlü tanımlanamaz. Varolan ilişkilerin ve grupların çoğu ölür: yeni gruplar ve ilişkiler gelişir ve her şeyden önemlisi, varolan gruplar ve aralarındaki ilişkiler değişir. Bu sürecin çeşitli aşamalarında zorunlu olarak birbiriyle çelişki içinde olan gruplar bulunur. Ve yine zorunlu olarak bir grubun düşmesi veya en azından duraklaması diğer bir grubun yükselmesiyle olur. Bu toplumsal değişmeler sonunda yeni bölge kapitalist dünya ekonomisinin iş bölümü ve devletler arası sistemi içinde tarıbsel ve yapısal koşullarla belirlenmiş bir yer edinir. Çevre oluş (yani periferilik) bu tip konumlardan birinin adıdır. Gencel olarak, diger birikim noktalarına. yani merkez ve yarı çevre bölgelerine bağımlılığı ifade eder. Fakai, çevre konumunu belirleyen ilişkilerin içeriği ve orada yoğunlaşan ekonomik etkinliklerin türleri de içinde

bulunulan zamana göre farklılık gösterir.

BU ÇALIŞMANIN ÇERÇEVESİ Bağlayıcı Süreç Olarak Ticaret Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılması temel olarak Batı Anadolu ve Balkanlardaki tarımsal üretim faaliyetlerinin ticaret yoluyla özellikle merkez bölgelerdeki üretim ve tüketim faaliyetlerine baglanmasıyla gerçekleşti. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bazı devlet borçlarına ve alt yapı yatırımlarına yönelik bir miktar yabancı sermaye geldi. Fakat bu yatırımların çok azı doğrudan tarıma veya sanayie gitti. Diğer bir deyişle çevreleşme sirasında da ticaret Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki başlıca bağ olmaya devam etti. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu ile dünya ekonomisi arasındaki karşılıklı bağımlılığın incen bu kitabin odak noktasını ticaret oluşturacak. Batı Anadolu Batı Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde, imparatorlugun önemli merkezlerinin iaşesinin sağlandığı başlıca bölgelerden biriydi. Aynı zamanda, Balkanlarla birlikte, dünya ekonomisine ilk katılan bölgelerden biri olmuştur. Fakat Balkanların aksine, Batı Anadolu, ondokuzuncu yüzyıl ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun resmen parçası olarak kalmış ve Türkiye Cumhuriyeti'ne de dahil olmuştur. Bu nedenle, çevreleşme sırasında dağıtım ilişkilerinin ve toplumsal hiyerarşinin değişmesi bu bölgede kesintisiz olarak incelenebilir.Batı Anadolu'nun bu konumu nedeniyle çalışmamdaki örneklerin çoğunu bu bölgeden seçtik. Odak Noktası Olarak Ondokuzuncu Yüzyıl Klasik dönemde osmanlı pazarları yönetici sınıfın siyasal önceliklerine göre düzenlenip yönetiliyordu veya bağımsız değişim ve ticaret ilişkileri alternatif bir düzeni destekleyecek güçte değildi. On dokuzuncu yüzyıl ortalarına geldiğimizde bu durum değişti. O zaman, pazar içi değişim ve siyasal denetim eşit güçte ve adeta birbirleriyle yarışan iki alternatif süreç haline gelmişti. On doku' zuncu yüzyıl sonlarında bürokratik sınıf imparatorluk içindeki toplumsal ve ekonomik süreçleri bir kez daha denetimi altına almayı başardı. Ne varki, o zamana kadar salt dünya tarihsel koşulları değil imparatorluğun yapısı ve imparatorluk içindeki pazarların niteliği de esaslı bir değişime uğramıştı. Bu değişikliklerin sonucunda, Osmanlı bürokratları imparatorluğu yönetirken salt siyasal değil ik13

tisadi amaçlarını da gözönüne almaya başladılar. Diğer bir deyişle, on dokuzuncu yüzyıl sonundaki denetim biçimleri nitelik açısından daha önceki yıllardakinden çok farklıydı. Devlet ekonominin (daha doğru bir deyişle pazarların) ayrılması Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılmasıyla ortaya çıktı; imparatorluğun çevreleşmesi bu iki alan arasında gelişen ilişkiler tarafından belirlendi. Bu nedenle bu çalışmanın üzerinde yoğunlaştığı zaman dilimini, pazar ilişkilerinin ve siyasal denetim mekanizmalarının eşit güçte ve aynı oranda mümkün alternatifler olarak Osmanlı toplum yapılarını etkilemeye çalıştıkları on dokuzuncu yüzyıl ortaları oluşturacak. Çalışmanın Planı Çalışmanın üç ana bölümü tarih sırasına göre düzenlendi. İkinci bölüm Osmanlı imparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerin 16. yüzyıldaki yapısının ve bunun sonuçlarının tartışıldığı kısa bir giriş bölümüyle başlıyor. Bunu 1756 ve 1815 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılmasının ve bu sürecin Osmanlı yapılarına olan etkisinin anlatılması izliyor. Katılmanın sonunda Osmanlı İmparatorluğu tümden çevreleşmek yerine ddaha ortalarda, yarı-çevre denilebilecek bir konumdaydı.Fakat on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmeler sonucunda imparatorluk giderek çevreleşti. Bu dönüşümün üç ana belirleyicisi üçüncü bölümde inceleniyor: bunlar, Napolyon Savaşları sonucunda dünya ckonomisinin yeniden yapılanması, Osmanlı devletinin gittikçe etkisizleşen ve etkin önlemler geliştiremeyen denetim gücünde açığa çıkan zayıflığı ve dünya ekonomisine katılma sırasında Batı Anadolu bağlamınra tanımlanan yerel ilişkilerde ortaya çıkan değişikliklerdir. Dördüncü bölümde, yerel ilişkiler üzerinde etkili konumda olan grupların ondokuzuncu yüzyıl ortalarında elverişli koşullardan nasıl yararlandıkları anlatıhyor. Bu gruplar Batı Anadolu tarımında meta üretimini ve ticareti düzenleyip desteklediler, konumları sayesinde gelişen iktisadi ilişkiler tarafından yeni zenginliğe el koyabildiler. Elkoymanın biçimi kıyı bölgelerle iç bölgeler arasındaki farklılığı birincisi lehine bozdu; klasik hiyerarşiler tersine döndü ve çoğu müslüman olan eşraf, ayan ve etkili gruplar giderek gayri müslim tüccar ve bankerlere bağımlı hale geldiler. Bu değişimleri, gelişme biçimlerine ve dünya ekonomisi ile olan ilişkilerine bakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşmesi şeklinde tanımlıyorum. On dokuzuncu yüzyılın son dönemlerinde dünya ekonomisinde olan bazı değişikliklere ve

bunların Osmanlı toplumsal yapıları ile ilişklerine değindikten sonra kitap, çevre bölgelerde toplumsal değişme ile ilgili bazı genellemelerle son buluyor.

Kaynaklar Bu çalışma büyük oranda yabancı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temsilcilerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan diğer yabancıların ve gezginlerin yazdıklarına dayanıyor. Bu kitaptaki yorumların Avrupa ağırlıklı oldukları ileri sürülebilir. Bunun yol açacağı sakıncaları gidermek için Osmanlı kaynaklarını kullanan ikincil kaynaklara ek olarak İzmir'de bulunan kadı sicillerinin bir bölümüne de başvurdum." Bu kayıtlar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişimlerin toplumsal temellerini ortaya koymak açısından son derece zengin bir kaynak oluştururlar. Ne var ki bu çalışmada esas olan uzun dönemli ekonomik değişimleri bu sicillerden çıkarmak olanaksız; o nedenle , siciller kısıtlı bir biçimde kullanılabildi. Bu tip kaynaklarla, başka özel malzemeyle ve burada kullanılan belgelerle bu kitapta sunulan genel çerçeve ve yorumun geliştirileceğini umarım. Bu tip kaynakların incelenmesi ve benzer çalışmalarla kullanılması bütünsel bir tarih yazımının parçası olarak görülmelidir.Buradan çıkarılan sonuçlar başka tür kayıtlarla, aynı türden diğer kayıtlarla ve başka görüş açılarıyla karşılaştırılmalıdır. Bu çalışmaların herbiri belirli bir konunun değişik değerlendirmelerini yansıtacağına göre, bunları karşılaştırmak, Osmanlı toplumundaki anlaşmazlıkları, bölünmeleri ve çelişkileri ortaya çıkarmamıza yardım edecektir.Geniş bir kuramsal ve tarihsel çerçeveye oturtulduğunda bu karşıt eğilimler Osmanlı toplumunun değişim dinamiğini anlamamızı kolaylasitinr. Soruna böyle yaklaştığımızda zaman ve mekan açısından dar bir alana ilişkin belgelerin kullanılması bizim için daha geniş düzeyde ilgilendiğimiz konuların anlaşılmasında bir engel oluşturmaz, tarihsel toplumbilimin ileriye dönük ve eleştirel bir bilim dalı olarak gelişmesine yardımcı olur.

II İki Ayrı Dünyadan Tek Bir Dünyaya: Osmanlı Imparatorluğu ve Kapitalist Dünya Ekonomisi İLK TEMASLAR: ON ALTINCI YÜZYIL Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi çoğu zaman belli başlı kurumların on altıncı yüzyıldaki halleri esas alınarak tanımlanır. Aslında bunda şaşırtıcı bir yan yok çünkü imparatorluk ancak bu yüzyılda bir dereceye kadar istikrar kazanmıştır, daha önceki yüzyıllarda sürekli büyümektedir ve bununla bağıntli olarak kurumlar da sürekli değişmektedir. Fakat, bir yüzyıl ileriye gidip imparatorluğu incelersek görürüz ki bu kurumlardan çok azı değişmeden kalmıştır. imparatorluk altın çağının zirvesine ulaşır ulaşmaz Osmanlı Devleti vergi. yönetim, askeri düzen ve iktisadi denetim alanlarında bir dizi yeni düzenlemeler getirmiştir. Denebilir ki. on altıncı yüzyıl çizgisinin her iki tarafından gördüğümüz Osmanlı tarihinin tümüne hakim olan aynı harckcetlilikti. Böylece Osmanlı tarihinin duragan olduğu yolundaki tezlere de karşı çıkılmış olurdu. Fakat, on aluncı yüzyıldan önce ve sonra yer alan değişikliklerin türü ve sonuçları arasındaki önemli farklılıkları da göz ardı etmememiz gerekiyor. Önceki değişiklikler. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesinin bir parçasıydı. Merkezi bürokrası. bu degişikliklerle imparatorluğu toplumsal. siyasal ve ekonomik açılardan bir bütün olarak bir arada tutmayı başardı. Sonraki dönemde ise, sınırlı dönemler dışında. merkezi bürokrasi daralan topraklar ve büyüyen mali sorunlar karşısında çoğu zaman çaresiz kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturan on altıncı yüzyıl, Avrupa için de önemli değişikliklerin oluştuğu bir zaman dilimidir. Bunların içinde en önemlisi, Avrupa ticaretinin ağırlık merkezinin Akdeniz'den Atlantik Okyasunu'na kaymasıydı. Bu yeni oluşumun bir parçası olarak. Avrupa kıtasının kuzey bati köşesi doğmaya başlayan dünya ekonomisinin merkezi haline geldi.? Bu değişikliklerin aynı zamana tesadül etmesi farklı iki sistemin bu erken dönemdeki ilişkilerinin niteliği ve etkileri konusunda bir dizi soruyu akla getiriyor. Bunların en önemlisi. Osmanlı İmparatorluğu'nun on altıncı Ih

yüzyılda dünya çapındaki işbölümünün bir parçası haline gelip gelmediğidir. “On altıncı yüzyılda Osmanlı nüfusunun hızlı bir biçimde arttığını biliyoruz.* Nüfus artışı, net büyümesi durmuş olan Osmanlı kaynakları üzerindeki baskının artmasına yol açtı. Baskının etkisi Amerikan gümüşünün Yakın Doğu pazarlarına girmesiyle daha da şiddetlendi.” Bu iki gelişmenin etkisiyle ortaya çıkan enflasyonist baskılar, Osmanlı maliyesinin 1556 ve 1625 yılları arasında kökten sarsılmasına yol açtı.9 Tüm bu alanlarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişmelerin temposu ve yönü Avrupa'daki değişikliklere benziyor. Yine biliyoruz ki, bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya olan buğday ihracı arttı ve hem imparatorluk içinde hem de Avrupa pazarlarında buğday fiyatları önemli yükselmeler gösterdi.” Yalnızca bu verilere dayanarak Osmanlı İmparatorluBu'nun on altınca yüzyılda tümüyle veya kısmen dünya ekonomisine katıldığını söyleyebilir miyiz? Önce tahıl ticaretini alalım: bu dönemde tahıl ticaretinin çoğu kaçak yollarla yapılıyordu. Ama sağlanan servetlerin büyüklüğü üst düzeydeki Osmanlı yöneticilerinin hem merkezde hem taşrada kaçak ticarete katılmalarına yol açtı. Tımar sahipleri bile hükümete olan yükümlülüklerinden arta kalan aşarı satarak bu elverişli pazar koşullarından yararlanabilecek durumdaydı.8 Yine görülüyor ki, Balkan köylülerinin ellerinde de vergilerini ödedikten ve kendi gereksinimlerini karşıladıktan sonra kârlı biçimde satabilecekleri miktarda ürün kalıyordu.? Diğer bir deyişle, on altıncı yüzyıldaki tahıl ticareti klasik sistemin etkin unsurlarının daha da güçlenmesine yol açarken, klasik güç ilişkileri ve köylülerin durumunda büyük ölçüde bir değişiklik yaratmıyordu. Eğer tahıl ticareti, uzun dönemde merkezi denetimin tamamen dışındaki bir gruba yeni kazançlar sağlasaydı, o zaman Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerden kaynaklanan yapısal bir değişiklikten söz edebilirdik.!9 Fakat durumu uzun dönemde incelediğimizde böyle bir değişikliğin söz konusu olmadığını görüyoruz. On altıncı yüzyılda merkezi bürokrasinin denetimi dışında ticari tarım, kısa dönemler içinde ve kısıtlı biçimde gelişti ve bu nedenle de Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılmasını belirleyen uzun dönemli eğilimlerin başlangıcı olmadı.!! On altıncı yüzyılın sonunda tahıl ihracatı Osmanlı merkezlerinin gereksinimlerinin karşılanmasını tehlikeye düşürünce. Osmanlı devleti ayrıntılı bir denetim mekanizması kurarak hem resmi

yollardan ve hem de kaçak olarak yapılan ticaretin önünü almayı başardı. On yedinci yüzyılda dünya pazarlarındaki talep düşüşü ve daralına da. Osmanlı tahıl ticaretinin siyasal denetimini kolaylışurdi. !? 18

İMPARATORLUK A YGITININ ZAYIFLAMASI: ON ALTI VE ON YEDİNCİ YÜZYILLAR Üretim Üzerindeki Denetim On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı bürokratları mali ve idari sorunları çözmekte zaman zaman başarılı oldular ama çoğu kez kaynakların sürekli daralması nedeniyle çabuk sonuç verecek anında düşünülmüş yöntemlere başvurmak zorunda kalıyorlardı. Tarımda tımar sistemi bırakılıp genişleyen bir şekilde iltizama ve yaşam boyu toprak kiralamaya yónelinmisti.!? Bu da sahiplik ve hak iddialarının bulanıklaşmasına ve merkezi hükümete karşı yükümlülüklerin giderek belirsizleşmesine yolaçtı. Devletin kimin ne kadar toprak üzerinde ne tür bir hakkı olduğunu takip etmesi gittikçe zorlaşıyordu.!* İltizam sisteminin yaygınlaşması yöneticilerin üretici sınıfla doğrudan ilişki kurmasını da zorlaştırdı. Köylüler çoğu zaman mültezimlerin ajanlarıyla karşı karşıyaydılar. Bu ajanlar ise gelirlerini en kısa zamanda en yüksek düzeye çıkarıp borçlarını ödemeye ve sözleşmelerini yenilemeye çalışıyorlardı. Mültezimler ve ajanları bu amaçlarını gerçekleştirmek için türlü yöntemlere başvurarak köylülere baskı yapabilecek durumdaydılar. Köylüler ise bu baskılara karşı kendilerini etkin biçimde koruyacak durumda degildi.'? Köylülerin kendi kendilerine toprak üzerinde hak iddia etmeleri ve vergiden muaf olan vakıf kurumunun kötüye kullanılması da devletin toprak üzerindeki denetimini sarsan etmenler arasındaydı.!9 Yöntem ne olursa olsun sonuç aynıydı. kiracı, mal sahibi. vakıf yöneticisi ve hatta köylü üretimin cinsini, miktarını ve yönünü belirlemede özgürlük kazanıyordu.!? DiBer bir deyişle Osmanlı devleti imparatorluk ekonomisinin en önemli kesimi olan tarım üzerindeki denetimini yitiriyordu. On yedinci yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin şehirlerdeki küçük sanayı üretimi üzerindeki denetimi de zayıfladı. Bu denetimde önemli bir rol oynayan loncaların etkinliğini yitirmesine yol açan belli başlı üç etkcni şöyle sıralayabiliriz: bir, devletin mali istikrar sağlıyamaması; iki. gittikçe artan sayıdaki köylünün şehirlere taşınması; üç, on yedinci yüzyıldaki uzun savaşlar sonucunda şehirlerin yıkılmasıyla çekiciliğini yitiren pazarlar.!5 Eski düzende devler, lonca hiyerarşisini vergi toplamada araç olarak kullanirdi.'? Bu kurumlar zayiflayinca. merkezi bürokrası loncaların çeşitli kademelerindeki görevleri de tarımda yaptığI gibi açık artırmayla satışa çıkardı. Bu genel görünüme ck olarak iki noktadan söz etmemiz gerekiyor; bunlardan birincisi. Osmanlı İmparatorluğu'nda küçük sanayi

üretiminin büyük bir bölümünün kırsal alanlarda yapılmasıdır. Bu tip faaliyetler yerel halkın geçimini sağlamada önemli bir rol oynarken devlete doğrudan doğruya herhangi bir gelir sağlamıyordu. Bunlar. ondokuzuncu yüzyıldan öncesine kadar şehirlerdeki kaçak sanayinin üretim faaliyetlerini etkileyen gelişmelerin dışında kaldılar.” İkincisi. siyasal önceliklere göre düzenlenmiş kısıtla19

malardan ve düzenlemelerden kurtuldukları oranda üretim faaliyetlerinin on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda zaman zaman canlanıp büyüdükleri de gözlendi. Buna örnek olarak Balkanlarda ve Anadolu'da pamuklu dokuma, Selanik'te yün ve Bursa'da ipek üretimini gösterebiliriz.2! Uzun dönemde bu tip gelişmelerin sonucu çok önemliydi. Devlet bu tip faaliyetleri vergilendiremiyor, aynı zamanda da gelişen üretim özellikle loncaların görece büyük üretim yapan üyelerine kişisel kazanç ve birikim kapısını açıyordu. Zor Kullanma Araçları ve Yönetim Üzerinde Kontrol Üretim ve vergileme üzerindeki merkezi denetim etkinliğini yitirince yerel yöneticiler ve vilayetlerdeki çeşitli gruplar bulundukları yerlerde güçlerini arurdilar.?? Bu gelişme özellikle eski zamanlarda yerel halkla devlet arasında bir köprü işlevi gören ayanları etkiledi.” On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda kendilerini yönetim hiyerargisine katmak için devlet bazı ayanlari vergi toplayıcısı (muhassil) ve yüksek bürokrat topraklarının yöneticisi (mütesellim) olarak atamıştı.2* Fakat merkezi bürokratların düşündüklerinin aksine bu atamalar ayanlarin güç ve etkinliklerini daha da artırdı. Aynı zamanda, bu gelişimden bafimsiz olarak, hem ayanlar hem de yerel yöneticiler iltizamları ellerine geçiriyorlardı. Sonuç olarak da, bir yöneticiye verilen taşınmaz gelir kaynaklarının büyüklüğü, yeri ve zenginliği ile o yöneticinin makamı arasındaki yakın ilişki kaybolmaya başladı.25 Ayanlar yönetimdeki zayıflıktan yararlanmak açısından bulundukları yerlerdeki ilişkilerinin sürekliliği nedeniyle daha iyi durumdaydı. Devletin temsilcileri ise daha güç duruma dügmekteydi. Gittikçe kısalan hizmet sürelerinde mümkün olan en fazla çıkarı sağlamak için rüşvet alıyorlar ve yakınlarına çıkar sağlıyorlardı. Aynı zamanda. giderek çoğalan masraflarını karşılamak için yüksek faizle borç almaya başladılar.29 Merkezi bürokrasi. atamayla sık sık yerlerini değiştirerek ve birbirlerine karşı kullanarak. kendi temsilcilerini bir tür denetim altında tutabildi. Fakat yerel etkinlikleri sürekli artan ayanlar karşısında yapabilecek fazla şeyi yoktu. Dahası. devlet vergi toplama. düzen sağlama ve paralı asker besleme gibi konularda kendi gücünü azaltan bu gruplara bağımlı hale geliyordu.” Ayanların ve diğer taşra gruplarının gelişmesinde en önemli rolü söz konusu grupların askeri güç beslemeye başlamaları ve zor kullanma araçlarını edinmeleri oynadı. Bu. klasik Osmanlı ordusu düzenlenişinin ve o zamanlar silah bulundurma üzerindeki sıkı

denetimin kökten değişmesi anlamına geliyordu. Osmanlı ordusunun merkezi düzeni ve askere alma yöntemi imparatorluğun leodal Avrupa karşısında üç yüzyıl etkin olmasını sağlamıştı. On yedinci yüzyıldan itibaren veni ve üstün teknolojilerle donatılmış Avrupa orduları Osmanlılar karşısında üstünlük kurmaya başladı. Osmanlı ordusunun zayıflığı 1593 ve 1606 20

yılları arasında Avusturya ile girişilen uzun ve sonuçsuz savaşlarda iyice ortaya çıktı. Bir çözüm olarak merkezi hükümet yerel yüneticilerden paralı asker beslemelerini ve bunların ateşli silahlarla donatılmasını istedi. Bundan kısa süre sonra da yeniçerilerin 1556'lerde 13.000 civarında olan sayısı, 1606'lerde 38.000'e çıkartıldı. Bu girişimlerin amacı sadece, çoğunluğu ateşli silah kullanmaya yanaşmayan tımarlı askerlere ek bir güç oluşturmaktı ama uzun dönemdeki etkisi çok daha ciddi sonuçlar doğurdu; Osmanlı askeri düzeninin köktün değişmesine zemin hazırladı.28 Askerlerinin çoğu barış zamanında terhis olan klasik ordunun aksine paralı askerler, savaş bittikten sonra da birliklerinde kalıyordu. Kim para verirse onun için çalışmaya hazırdılar. On sekizinci yüzyılın savaşsız dönemlerinde (1718-36, 1739-68, 1774-87, 1792-98) yerli eşraf ve ayanlar bu askerleri merkezi hükümete karşı bir baskı aracı olarak kullandılar. İşsiz oldukları zamanlarda ise, sekban denilen bu gruplar eşkiyalık yaparak köylülerden haraç toplamaya başladılar.39 Öte yandan yeniçeri ordusuna alınan insanların çoğunun askerlikle ilgisi yoktu. Devletin bunların maaşını verecek parası veya talimlerini sağlayacak olanağı yoktu. Geçimlerini sağlamak için kendi başlarına esnaflık yapmaya başlayan yeniçeriler askerlik yeminleri hilafına loncalara girdiler. Büyük şehirlerde artan sayılarıyla devamlı dikkat edilmesi gereken siyasal bir güç haline geldiler.?! Tüm bu gelişmelerin sonunda Osmanlı devleti, tebası gózündeki saygınlığını yitirmeye başladı. Klasik dönemin çok yönlü dengelerini yitiren devlet görevlileri düzen sağlamak için gitgide daha çok zora başvurmaya başladılar. Reaya üzerindeki vergi yükü artırıldı, on yedinci yüzyıldaki ayaklanmalar büyük şiddet kullanılarak bastırıldı ve köylülerle göçebeler gruplar halinde göçe ve iskana mecbur edilerek imparatorluğun tarımsal tabanı korunmaya çalışıldı. Devletin üretim. yönetim ve baskı araçları üzerindeki denetiminin zayıflaması, kaçınılmaz olarak ticaretin ve yatırımların daha serbest bir havada yapılmasını getirdi. Özellikle sınır bölgelerde mal ve sermaye dolaşımı merkezi bürokrasinin denetiminden çıktı. Ancak dolaşım üstündeki asıl değişim on sekizinci yüzyılın ortalarından sonra başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı ticaret konallarının kolayca yeniden düzenlenmesine elverişli değildi. Ticaret kanalları bir ağ halinde büyük şehirler çevresinde kümelenmişti; bu merkezlerin en önemlisi de İstanbul'du.32 On altıncı yüzyıldan

sonra Osmanlı devletinin bu ticaret içinde sivrilen kişilerin hareketlerini denetim altında tutacak durumda olmadığı açıksa da, henüz bu tüccarların işlerinin yönünü İstanbul'dan başka tarafa çevirmeleri için herhangi bir neden yoktu. İlk gelişme döneminden sonra dünya ekonomisinin kendisi de zaten bir daralma dönemine girmişti. Bunun bir göstergesi de XVII. ve XVIII. yüzyıl ortalarında Avrupa pazarlarında tahıl fiyatlarının düşmesiydi.?? Avrupa devletlerinin kendi pazarlarını korumak için uyguladıkları merkantilist politikalar bu pazarları daha da daraltıp Avrupa ticaretinin Osmanlı tüccarları için çekiciliğini azaltmıştı. On sekizinci yüzyılın başındaki dünya konjonktürü, Osmanlı ekonomisinin kısa süreli de olsa önemli sayılacak biçimde yeniden örgütlenmesine olanak 21

tanıdı. Yün, pamuk ve ipek dokuma gibi var olan üretim dalları gelişti, Balkanlarda demircilik, Girit'de sabunculuk gibi yeni üretim alanları olustu.34 Devlet bu endüstri kollarının gelişmesinde etkin bir rol oynadı ya destek sağladı veya doğrudan kuruculuk yaptı. Gelişen üretim dallan hammaddelerini yerel kaynaklardan aldılar, ürünlerini yerel pazarlarda ve çoğu zaman da doğrudan devlete sattılar. Bu kısa canlanma dönemleri dışında, on sekizinci yüzyıla geldiğimizde Osmanlı İmparatorluğu klasik dönemin biçimsel ve özsel ilkelerinden tamamiyle kopmuştu. Kısaca söylemek gerekirse, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devleti daha az merkeziyetçi, daha Zayıf ve bu nedenlerle de dış etkilere XVI. yüzyıla göre daha açıktı. Bu açıdan baktığımızda on altıncı yüzyılı Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak görebiliriz. Fakat bu dönüşümün ana nedeni bir iç çürüme olarak değil, imparatorluğun var olmasını sağlayan dış koşullardaki değişme olarak görülmelidir. Örneğin, imparatorluk toprak genişlemesinin sınırlarına dayanmıştı. Güçlü Avrupa devletlerinden toprak kazanmak olanaksızdı; güneydeki çöller doğal bir engel oluşturuyordu; doğu vilayetleri ise zaten tam olarak imparatorluğa bağlanmamış bu nedenle de bir atlama tahtası olarak nitelik kazanmamıştı. Dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik'e kayması Osmanlı devletinin transit ticaretten aldığı gelirlerin azalmasına yol açarak gelir toplama zorluklarını daha da artırdı. Soruna böyle baktığımızda, Osmanlı İmparatorluğu'nun on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda geçirdiği zorlukların dünya ekonomisine katılmaktan daha çok bu sistemin dışında bırakılmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren dünyadaki ekonomik ve siyasal eğilimler önemli değişikliklere uğradı. Sonuçta Avrupa'da, özellikle imparatorluğun batı bölgelerini etkisi altına alan güçlü bir çekim alanı oluştu. Burada, bu değişimi besleyen üç önemli gelişmeden söz etmemiz gerekir: |) tahıl fiyatlarındaki döngüsel yükseliş, 2) Avrupa'da yeni gelişen endüstrilerin hammadde için artan talebi, 3) on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'yı saran uzun savaş dönemlerinin yarattağı kaçakçılık ve spekülasyon yoluyla zenginleşme olanağı. Tek tek ve bir arada bu üç gelişme Osmanlıtüccarlarına ticaretlerini Avrupa'ya kaydırmak için yeterli neden hazırladı. Artık imparatorlukta bulunan eski ticaret yollarının gittikçe azalan önemi karşısında Osmanlı devletinin yapacak pek bir

şeyi kalmamıştı. 22

DÜNYA EKONOMİSİNE KATILMA SÜREÇLERİ

(1750-1815) Eşyaların, İnsanların ve Paranın Dolaşımı Balkan vilayetleri ile Avrupa pazarları arasındaki en önemli bağ, başlangıçta, kaçak yollardan yapılan tahıl ticaretiydi. Osmanlı devletinin büyük önem vererek koruduğu bu maddenin ticaretine özellikle çekicilik kazandıran Avrupa'daki buğdayın fiyatı dört misli artıp kilo başına 12 kuruştan 45 kuruşa çıkmış35 Adı üstünde, kaçak ticaretin miktarını saptamak zordur; ama bazı tahminlere göre on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Makedonya ve Tesalya'daki tahıl üretiminin yüzde 40'a yakın bölümü dış pazarlara gidiyordu.39 Makedonya, Tesalya, Batı Anadolu kıyılarından ve Macar ovalarından kaynaklanan bu ticareti çoğunlukla Rum gemici ve tüccarlar yürütüyordu. On sekizinci yüzyıl sonlarında Rum tüccarlar Fransa ve İspanya'ya kadar gidiyorlardı, hatta bazıları Atlantik Okyanusu'nu geçerek Amerika kıyılarına kadar uzanmiglardi.?? Şunu anımsatmakta yarar var ki, kaçakcılık artışı Osmanlı devletinin batı vilayetlerinden daha fazla yiyecek ve tahıl talep etmek zorunda kaldığı bir döneme rastladı: çünkü bu sıralarda imparatorluğun asıl tahıl deposu olarak bilinen Mısır'daki siyasal güçlükler buradan gelen tahıl miktarını azaltmıştı.38 Devletin bu yöndeki emirlerini uygulamakla görevlendirilen birçok kimse ticaretin sağladığı vüksek kazançların çekiciliğine kapılıp çözmekle yükümlü olduklan sorunun bir parçası haline geldi.39 Temel ihtiyaç mallarında başgösteren darlık XVIII. yüzyılın ikinci yansmda fiyatların iyice yükselmesine yol açtı. Yalnız 1799 ve 1800 yılları arasında İstanbul'da ekmeğin okkası 5 paradan 12 paraya yükseldi; 1756'da 15 para olan arpanın okkası 1800'de 60 paraya, kuzu etinin okkası ise yine aynı yıllarda 10 paradan 24 paraya çıktı.40 On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında kaçak ticarete ek olarak ticari amaçlarla üretilen pamuk, üzüm, tütün, mısır ve canlı hayvan üretimi ve ihracatı büyük ölçüde arttı. Tüm bu malların ticaretindeki artış (veya mısır gibi ürünlerin ilk kez ekilmesi!) Avrupa sanayilerinin gösterdiği güçlü talep sayesinde gerçekleşti.42 Makedonya ve anadolu'da pamuk üretimi 1720 ve 1800 arasında üç misli artmış ve üretimin çoğu ihracata yönelmişti.4 Selanik'te üretimin en genişlediği dönemlerde,X VT. yüzyılın son yıllarında pamuk fiyatları tahıl fiyatlarının iki katına çıkmıştı.34 Sırbistan'da canlı hayvan yetiştirilmesinde görülen artış Slovanya, Macaristan ve Banat'taki topraklarda hayvan üretiminden tahıl üretimine

geçilmesiyle ilgiliydi. Sırbistan kısa sürede Macaristan'ı geçerek Orta Avrupa'nın önde gelen domuz ihracatçısı haline geldi. 1777 ve 1786 yıllan arasında Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan öncelikle Sırbistan'dan 1,3 milyon frank değerinde domuz ithal etti, 1800'lerde Sırbistan Avusturya'ya yılda 3 milyon frank değerinde domuz ve sığır ihraç ediyordu.45 23

Osmanlı İhracatının en önemli iki müşterisi Fransızlar ve Avusturyalılardi.1786-1789 yılları arasında Fransa'nın ithalatının 96 5'i Levanttan geliyordu ve pamuk bu ticaretin % 76'ini oluşturuyordu. Avusturya'yla olan ticaret Tuna'nın açılmasından sonra ve Habsburgların Avusturya-Balkan ticaretini destekleme politikalarına bağlı olarak gelişti.“ 1741-1747 yıllarında Osmanlılar Avusturya'ya yılda 3 milyon florin tutarında mal ihraç ediyorlardı, 1778'de bu rakam 9 milyona çıkmıştı.48 Bu rakamlara Osmanlı İmparatorluğu'nun Saksonya, İsviçre ve Prusya'ya olan ihracatı da dahildir. Çünkü bu ülkelerin Yakın Boğu ile olan ticaretinde Avusturya aracı rolü oynuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla olan ticaretinin gelişmesinde yol açıcı olan bir etken de devletlerarası ilişkilerdeki gelişmelerdi. Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki barış dönemi Orta Avrupa ticaretinin güvenlik kazanmasına, mal ve insanların iki imparatorluk arasında kolayca gidip gelebilmesine olanak sagladi.49 Fakat Osmanlı ticaretinin artmasına neden olan asıl etken on sekizinci yüzyıl sonlarında Avrupa'yı saran devrim ve savaş dalgası olmuştur. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu'nun batı eyaletlerinde görülen pamuk üretimindeki ilk patlamanın gerisinde Amerikan ve Fransız Devrimlerinin dünya pamuk ticareti üzerinde yaptığı etki yatmaktadır.59 Osmanlılar Avusturya'daki veraset savaşlarına veya Yedi Yıl savaşlarına katılmadılar. Napolyon Savaşlarına ise çok kısa bir süre için bulaştılar. Fransız devrimi ile birlikte, bu büyük mücadelelerin birbirlerini izlemesi, Avrupa'nın başta gelen deniz güçlerini (özellikle Fransa'yı) Boğu Akdeniz'den çekilmeye zorladı. Rum denizciler bu boşluğu doldurarak Akdeniz'deki hem kaçak ve hem de resmi ticaretin başlıca taşıyıcıları durumuna geldiler. Savaş koşulları altında Akdeniz'i denetlemenin güçlüğü kaçakcılığı daha da kolaylaştırdı.5! Bu bağlamda Napolyon'un Avrupa kıtasına uyguladığı blokaj ve İngiltere'nin buna karşılık düzenlediği ambargo Osmanlı tüccarlarının özellikle işine yaradı. Avusturyalıların da göz yummasıyla hem kaçak İngiliz mallarını ve hem de Balkan tahılını Orta Avrupa'ya tagidilar.?? Bu arada, Osmanlıların Ruslarla yaptığı savaşlar (1768-1774 vel 787-1792) Karadeniz ve Tuna nehri üzerindeki Osmanlı denetimine son verdi. Sonuçta İstanbul, Karadeniz'e girip çıkan gemilerin mallarını boşaltmak zorunda olduğu bir ticaret merkezinden ziyade bu gemilerin mola verdiği bir liman haline gelmeye başladı. Sadece Osmanlı devleti vergi geliri

kaybetmekle kalmıyor, Karadeniz ve Tuna dışa dönük ticaret kanalları haline geliyor, böylece özellikle İstanbul şehrinin ihtiyaçlarının karşılanması gittikçe zorlaşıyordu.53 On sekizinci yüzyılda Osmanlı toprakları içinde ve çevresinde oluşan güçler de imparatorluğun sınır bölgelerinde ortaya çıkan ekonomik ilişkilerin toplumsal dokusunu meydana getirdiler. Bunların önemlisi Rumların imparatorluğun tüm ticaret merkezlerine yayılıp Osmanlının dış ticaretindeki tarihsel ayrıcaliklarindan gelen güçlerini büsbütün artırmasıydı. Bu gelişmede Rum kilisesinin İstanbul'da edindiği siyasal güç özellikle etkili oldu. Aynı zamanda, Yahudilerin Avrupa'ya ve Batı Anadolu'ya göç etmeleriyle Rumlar Balkanlardaki en 24

güçlü rakiplerinden de kurtulmuş oldular.?ˆ Rum göçü salt Osmanlı sınırları içinde kalmadı. Rusya ve Avusturya hükümetlerinin Türk ve Müslüman olmayan grupları sınır bölgelerine yerleştirme siyasetleri bir çoğunun bu ülkelere kaymasına yol açtı. Aileler ve akrabalar düzeyinde oluşan bağlar, 1774'den sonra Tuna ve Karadeniz uluslararası ticarete açılınca özellikle önem kazandi. > > Rum tüccarlar Viyana, Leipzig,Paris, Marsilya ve Londra gibi Avrupa'nın ticaret merkezlerine de yerleşiyorlardı.5© Oluşan ağ o kadar yaygındı ki örneğin Sakızlı Ralli ailesinin fertlerine Dinlerde olduğu gil Avrupa'nın tüm önemli merkezlerinde rastlanabilirdi.? Balkanlardaki nüfus bileşimini etkileyen diğer bir etken de Ulahların hareketiydi. Ayanların ve Arnavutların baskılarından kaçan bu grup, Yunan sınırındaki Moskopol'dan başlayıp önce Selanik'e sonra da, 1770'lerde kuzeyde, Avusturya'nın bir sınır şehri olan Zemun'a gittiler. > 8 Orada yerleştikten sonra da Avusturya'yla olan canlı hayvan ticaretinin başlıca aracısı haline geldiler. Bulgar köylüleri de benzer biçimde Arnavut ayanlardan kaçarak 1790'larda kuzeye Eflak'daki kasabalara taşındılar ve Bükreş ve Yergöğü'ndeki tüccarlar için ucuz işgücü kaynağı oluşturdular. 5? Yine kırsal bölgelerdeki isyanlardan ve düzensizlikten kaçan Sırp köylüleri dağlık bölgelere yerleşip hayvancılık yapmaya özellikle de domuz üretmeye başladılar.“ Nüfustaki bu hareketlilik adeta Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretini destekleyen insani bir temel oluşturdu. Ulahların ve Rumların yerleşme biçimleri Avusturya, Osmanlı ve Rus sınırlarını keser şekildeydi; bu, ticaretin yönünün yeniden düzenlenmesinde önemli bir rol oynayacaktı. Bu tüccarların yurttaşlıkları farklıydı, ama hepsi Osmanlı İmparatorluğu'na mal götürüp buradan mal çıkarmakta uzmanlaşmıştı.9! Kırsal nüfusu göçe zorlayan huzursuzluklar çok geçmeden Balkan şehirlerini de etkiledi. Belgrat gibi önemli merkezler Türk ve Arnavut ayanlar tarafından sık sık saldırıya uğrayıp, yağmalandı. Şehirlerdeki nüfus da işlerini bırakıp dağlara ya da sınırın öte tarafına, Avusturya veya Rusya'ya kaçmak zorunda kaldı. Sonuç olarak, Balkan nüfusunda göreli bir azalma görüldü, bu da tarımsal üretime olan etkisi dolayısıyla devletin gelirlerini düşürdü ve şehirlerin ihtiyaçlarının sağlanmasını daha da güçleştirdi.9Z Son olarak bu nüfus hareketlerinin Balkanların etnik bileşimini de etkilediğini söylememiz gerekiyor. Genel olarak nüfus, bölgenin kuzey batısındaki şehirlerde yoğunlaştı. Dogudan batıya

gittikçe müslüman nüfusun payının azaldığı görülüyordu.83 Stoianoviç'in deyişiyle Balkan şehirleri giderek "daha az Yahudi, Ermeni, Türk, daha çok Rum, Slav ve Arnavut" oluyorlardı.54 On sekizinci yüzyıldaki nüfus hareketlerinin çok daha sonra gerçekleşecek olan tek uluslu şehirlerin ve devletlerin kurulmasına giden yolda ilk adımı oluşturduğu górülecekti.99 Ortaya çıkan yeni ilişkiler yumağının Osmanlı düzenine etkisi salt ticaretin saptırılmasından ibaret değildi. Buna ek olarak imparatorluğun en varlıklı eyaletlerinden merkeze olan gelirlerin önüne de set çekilmiş oluyordu. Devletin denetiminin yok olduğu ortamda tüccarlar, mültezimler ve bunların yardımcıları 25

daha önceleri İstanbul'a yolladıkları vergileri kendi kullanımları için ellerinde tutmaya başlamışlardı. Devletin mali sorunları büyüdükçe merkezi bürokrasi azalmakta olan gelirleri yeniden dağıtmak için dolaysız vergileme ve padişahın kişisel masraflarını kısma gibi bazı önlemlere yöneldi. İltizamı. genişletmek ve zengin yeni bölgeleri yaşam boyu iltizama vermek ve varlıklı kişilere uygulanan müsadereler de başvurulan önlemler arasındaydı. Bu tür yöntemler bazan bir defaya mahsus olmak üzere devlet gelirlerinde bir artışa yol açtılar, ama hiçbiri mali sorunlara kökten çözüm getirecek kapsamda değildi. Tam tersine, mültezimlerin ve onların bankerlerinin önemini artırarak, bürokrasinin mücadele etmek istediği merkezkaç süreçlerinin daha da güçlenmesine yardımcı oldular. En azından kuramsal düzeyde devletin üretim ve ticareti düzenli ve tutarlı bir biçimde desteklemesinin sorunlara bir çözüm getirebileceği söylenebilir. Fakat bu tip bir politika ancak uzun dönemli bir çerçeve içinde ele alınabilirdi; bütçe baskılarının yarattığı ortamda Osmanlı devletinin bunu yapması olanaksızdı. Dışardan borç almaya gelince; daha 1780'lerden itibaren bu yönde bazı öneriler yapılmıştı ama bürokrasi henüz bunları kabul edecek durumda değildi." Sonuçta bütçe açığını kapamak için geriye tek bir yol kalıyordu: paranın değerinin düşürülmesi. Hükümet on sekizinci yüzyıldan itibaren giderek artan sıklıkla bu yolu seçmeye basladi.®8 Kendiliğinden oluşan bu 'develüasyon' ihraç fiyatlarını düşürerek Osmanlı tüccarlarının pazar bulmalarını kolaylaştırdı. Fakat bu siyaset Osmanlı para sistemini tam bir karmaşaya götürdü. Bürokratlar, paranın değerini düşürerek tasarruf ettikleri gümüşü dış yükümlülüklerini karşılamakta kullanmayı umuyorlardı. Fakat artan enflasyonist baskılar Osmanlı parasının Avrupa borsalarındaki değerinin gittikçe düşmesine ve Osmanlı devletinin borçlarını ödemekte daha da büyük zorluklar çekmesine yol açtı.99 İmparatorluk içinde aynı madeni para ayn yerlerde değişik esaslara göre işlem görüyor, bu durum da bölgelerarası ticaretin uzun dönemli planlanmasını ve yürütülmesini gittikçe olanaksızlaştırıyordu.79 Devletin kötü para sürdüğünü gören tüccarlar ellerindeki iyi parayı ve kıymetli madenleri saklayıp yeni oluşan kanallardan kendi özel hesapları ve işlemleri için yurt dışına yollamaya başladılar.7! Bu da imparatorluk içindeki likit sermaye darlığını daha da artırdı. Sonuç olarak tüccarlar için, mültezimlere,

valilere, bürokratlara, köylülere vüksek faizle ödünç para vermek kolay ve karlı bir iş haline geldi. İş Gücü Üzerinde Yeni Denetim Şekilleri Malların, insanların ve paranın artan hızla dolaşımı Osmanlı İmparatorluğu ile dünya ekonomisi arasında gelişen ilişkilerin biçimsel yüzünü oluşturur. Bu ilişkileri önemli kılan ve bu dönemi daha önceki ticari gelişme dönemlerinden ayıran, toplumsal ve ekonomik alanlarda görülen özsel değişikliklerdir. 26

Balkanların ve Batı Anadolu'nun kırsal bölgelerinde bu değişiklik en iyi olarak tımar sisteminin kaybolup bunun yerine çiftlik tarımının geçmesi ile anlatılabilir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın büyük bir bölümünde şehirlerdeki üretim faaliyetleri uzun süreli bir durgunluk içine girdi. Yerine ve cari koşullara göre bazı üretim faaliyetleri bazı dönemlerde uzaklardaki pazarların veya ordunun ihtiyacını karşılayarak belli bir gelişme dönemi geçirdi. Ambelika'daki pamuklu kumaş dokumacılığı veya Filibe'deki aba üretimi bu tip sanayilere örnek olarak gösterilebilir. 72 Fakat bu tip başarılar nadirdi ve çok özel koşullar altında gerçekleşiyordu. Bu nedenle burada biz bu dönemde daha önemli ve yapısal bir takım değişikliklerin gözlendiği tarım kesimine eğileceğiz. Çiftlik tarımı ile klasik dönem toprak düzeni arasında iki önemli fark vardi?3: Birincisi, toprak ve ürün üstündeki hakları kendilerine devlet tarafından ve bazı koşullarla verilen tımar sınıfının aksine çiftlik sahipleri haklarını de fecto veya de jure olarak edindikleri özel mülkiyetlerinden sağlıyorlardı. Asıl önem verdikleri nokta, bu nedenle, kendi gelirlerini çoğaltmak ve toplumsal konumlarını koruyup geliştirmekti. Tımar ve çiftlik arasındaki ikinci fark çiftliklerde toprağın kullanılış biçimi ve buralarda yetiştirilen ürünlerin bileşimiyle ilgiliydi. Özellikle on sekizinci yüzyılın sonlarında Balkanlardaki çiftliklerin büyük bir bölümü o dönemin kârlı ürünlerinden olan mısır ve pamuk ekimine ayrılmıştı. Ürün seçimi pazar koşullarına bağlı olarak yapılıyor ve üretimin düzenlenmesi çiftlik sahibinin gözetimi altında gerçekleştiriliyordu. Çiftliklerle tımar düzeni arasındaki farklar tartışılırken bazen çifliklerin daha büyük olduğundan sözedilir. Bu konularda yazılan ilk eserlerden kaynaklanan bir sanı, çiftliklerin o dönemde Orta ve Doğu Avrupa'da gelişmeye başlayan plantasyon tipi büyük birimler olduğu bicimindeydi.’4 Fakat son yıllarda yapılan araştırmalar bu sanıların yanlışlığını kanıtladı. Bunların bulgularına göre, Balkanlar ve Batı Anadolu'daki çiftliklerin çoğu küçük birimlerden oluguyordu.?? Ömeğin Makedonya'nın Manastır bölgesinde bulunan çiftliklerin % 75,5'i 58 hektardan küçüktü.79 Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya topraklarındaki çiftliklerin büyüklüğü 30 ile 500 hektar arasında değişiyordu ama çoğunluğu alt sınıra yakındı.77 Batı Anadolu'da ise bu büyüklükler 90'la 734 hektar arasindaydı.78 Birkaç bin akrelik Prusya ve Polonya çiftlikleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı çiftlikleri bu bakımdan,

gerçekten de öyle 'büyütülecek şey değil' di.7? Dahası bu büyük birimlerin bazıları klasik dönemde büyük bürokratlar tarafından "mevta" iken açılmış ve sahiplikleri de o zamanlar ödül olarak bu kişilere verilmişti. Yani bunları on sekizinci yüzyıldaki ticari gelişmelerin ürünü olarak göremeyiz.9? Biz burada birincil olarak bu tip topraklar ve statülerinden ziyade devlet tarafından tımar olarak dağıtılan toprakların durumunda ortaya çıkan değişikliklere eğilmek istiyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak düzenine asıl degişikliği getiren, bu tip topraklarda devlet memurları, ayanlar ve tımar sahipleri tarafından zorla gerçekleştirilen yeni tasarruf haklarıydı. Bu tip çiftliklerin en yoğun olarak ortaya çıktığı dönem Dünya ekonomi27

sinin genişlediği ve pazarlarında Osmanlı ürünlerinin artan biçimde satılabildiği onsekizinci yüzyıl sonlarıydı.3! Bu elverişli koşullardan yararlanmaya kalkan çeşitli gruplar karşısında devletin pek yapacak şeyi yoktu. Çoğu yerlerde yerel görevliler özellikle kadılar yeni güclenen bu kişilerle işbirliği halindeydi. Mahkemeler çiftliklerle ilgili davalarda ya güçsüz kalıyor veya onları gözardı ediyorlardı.82 XVI. ve XVIII. yüzyıl arasında yayılan iltizam düzeni vergi toplayıcılığına başlamış olan ayanın konumuna resmiyet kazandırmıştı.33 Gittikçe kötüleşen parasal ve idari anarşi koşullarında mültezimler, bunların temsilcileri ve diğer aracılar topraklarını genişletip köylüler üzerinde baskı kuracak sayısız yol buluyorlardı. Elverişli pazar koşullarından yararlanabilmek için çiftlik sahiplerinin yeterli sayıda işgücü bulması gerekiyordu. Çiftliklerin ortaya çıktığı koşullar bu noktada çiftlik sahiplerine yardımcı oldu.84 Yüksek toprak/insan oranı Osmanlı eyaletlerinin çoğundaki egemen demografik eğilim olmaya devam etti ama gittikçe yaygınlaşan eşkiyalık ve kargaşa koşulları altında köylüler kendilerini bir çiftlik sahibinin koruması altına girmek zorunda buldular. Zaten gerek duyduklarında çiftlik sahipleri zor kullanmakta tereddüt etmezlerdi. Örneğin Serez bölgesindeki bir ayanın bu işler için kullandığı beşbin silahlı muhafızı vardı.85 Devletten, köylerinden kaçanları kırk yıl sonra bile evlerine dönmeye zorlama yetkisi almışlardı.89 Çiftlik sahipleri sadece köylüleri yerlerinde tutmak için değil bazı ürünleri ekrneleri için de zor kullanıyorlardı. Örneğin Bosna civarında bir ayan kiracılarına döve döve mısır ektirmişti.37 On sekizinci yüzyıl ortalarında görülmeye başlanan ortalama bir çiftlikte köylüler kendilerine tımarlı sipahi tarafından verilmiş olunan ama şimdi çiftlik sahibinin denetimine geçen toprakları işlemeye ve köylerde oturmaya devam ediyorlardı. Tabii en büyük farklılık, bu yeni koşullar altında köylülerin sahiplik haklarını yitirmeleriydi.38 Ortalama olarak bu tip toprakların 100-120 tanesi birbiriyle yarışan ailelerden birinin özel mülkiyeti haline gelmiş oluyordu. Çiftlik sahipleri topraklarında çeşitli baskı yöntemleri kullanarak bu topraklardaki üretimi eşgüdüm altında tutuyorlardı. Çiftliklerin büyük bir bölümü talebi yüksek olan ticari tarım ürünlerinin üretimine ayrılmıştı. Toprakların kalan bölümünde ise geçimlik ürünler yetiştiriliyor, hayvancılık yapılıyordu.39 Ortalama bir köylü ailesi için umar sisteminden çiftlik sistemine geçiş hem iktisadi ve hem de toplumsal

açıdan gerileme getirdi. Çoğu zaman kendilerini bir kısır döngü içinde bulan köylüler üzerlerindeki baskıdan kurtulmak için kaçmaya kalktıklarında giderek bir yerleri olmadığını fark ediyor ve daha kötü koşullarda başka bir çiftlik sahibinin denetimine giriyorlardı. Yeni koşullar altında köylüler üç değişik makama ödemek durumunda oldukları üç değişik vergileri kısmen mültezimlere kısmen de devlet temsilcilerine ödemek zorundaydılar. Eskiden devletin yalnız olağanüstü koşullarda topladığı avarız denilen vergiler artık olağanlaşmış ve düzenli olarak toplanmaya başlamıştı. Yerel yöneticiler de kendi giderlerini karşılamak için tekalif-i şakka denilen bir dizi yeni vergi ihdas 28

etmişlerdi. Yerel ayan, silahlı çeteler, askeri ve dinsel yöneticiler de düzensiz ve yasa dışı vergiler peşindeydiler. Köylülerin, vergi isteklerinin yolsuzluğu karşısında şikayet edecek bir mercileri yoktu, çünkü yerel yöneticiler ve mahkemeler bu konularda güçsüzdü veya ilgilenmemeyi yeğliyorlardı. Çiftliklerin gelişmesi köylülerin de üretim süreciyle olan ilişkilerini değiştirmişti. Köylüler klasik dönemde ürˆtim ve yaşam koşulları kurumsal olarak güvence altında olan küçük üreticilerken yeni koşullar altında ya ortakçı ya da malını yitirmiş ücretli işçi haline gelmişlerdi.?9 On dokuzuncu yüzyılın başına geldiğimizde çiftlik tarımının Tesalya, Epir, Mekadonya, Trakya, Meriç vadisi, Tuna kıyıları, Kosova, Metobika kıyıları, Arnavutluk'un Adriyatik kıyıları, Bosna'nın bazı bölümleri ve Batı Anadolu'nun büyük bölümünde yaygınlaşmış olduğunu görüyoruz.?! Osmanlı İmparatorluğu'ndan ihraç edilen ürünlerin hemen hemen hepsi buralardan temin ediliyor, cif ciler bu bölgelerde ticaret ve iletişim kanalları çevresinde yoğunlaşmış bulunuyorlardı.” Bu ürünlerin kârlı olmasına ve çiftlik üretiminin iş gücü üzerinde belli bir egemenlik kurabilmesine karşın. tarım kesimindeki bu değişiklikler Osmanlı tarımında büyük ölçüde yatırım oluşturmadı. Bunun bir kaç nedeni vardır. Bir kere çiftlik sahiplerinin çoğu kısıtlı sayıdaki bazı bankerlere borçluydular. İltizamların satın alınmasında, üretimin gerçekleşmesinde ve ürünlerin satılmasında gerekli olan sermayeyi sağlayanlar. bu bankerlerdi. Bu nedenle. en başından beri çiftliklerin ortaya çıkması. bir takım kısa dönemli parasal çıkarlara bağlı olarak gerçekleşmişti. Çiflik sahipleri ise çoğu zaman şehirlerde oturmayı yeğleyen, çiftliğin uzun dönemli gelişmesinden çok kendi mali durumlarını iyileştirmekten başka bir şey düşünmeyen bir sınıf olarak gelistiler.?? On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında devletin durumu özellikle zayıfken ve Avrupa pazarları elverişli koşullar sağlarken bu ayan/esnaf grubu bağımsız köylerini yönetebilme ve kendi durumunu sağlaınlaştırma fırsatını buldu. Fakat güçlerini kötüye kullanmaları ve özellikle köylüler üzerinde kurdukları baskıcı rejim yerel halkın tepkisini doğurdu. Çatışma çiftlik sahiplerinin çoğunun müslüman ve köylülerin çoğununsa hristiyan olduğu Balkanlarda ciddi boyutlara ulaştı. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyılın başlarında devlet. ordusunu ayanların üzerine salınca ayan aileleri yerel halktan pek bir destek görmediler. Aynı zamanda bankerler de pazarlardaki koşulların kötüleşmesine koşut

olarak varlıklarını ihracat ve tarım yerine ödünç para verme ve spekülasyona yatırmaya başladılar. Askeri üstünlüklerini yitirmeye başlayan çiftlik sahipleri parasal desteklerini de kaybediyordu. Sonunda ayanların çoğu devlet karşısında yenik düştü. Mallarına et konuldu. Erken davranan bazıları ise merkezi bürokrasinin temsilcisi haline geldi. Bu şekilde. çiftlik sahiplerinin talihinin dönmesiyle küçük köylülük bir kez daha Osmanlı tarımının en yaygın ürctici tipi haline geldi.

Gayri Müslim Aracıların Yükselişi On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya sistemi arasında gelişen ilişkilerden yararlananlar çiftlik sahiplerinden çok ticari ve mali aracılık yapan kimselerdi.?ˆ Klasik dönemde doğu-batı ticaretinin desteklenmesi, Karadeniz'in yabancı tüccarlara kapalı olması, AsyaAvrupa arasındaki önemli kara ticaret yollarının denetim altına alınması ve şehirlerin iaşesinin sağlanması ile ilgili önlemler ticari faaliyetin önemini artırmışt.9 Doğu eyaletlerinde Asya pazarları ile teması Arap ve biraz da Ermeni tüccarlar sağlıyordu. Batı eyaletlerindeki tüccarlar arasında ise gayri müslimler, özellikle Rum. Ermeni. Ragusalı ve Yahudiler çok önemli bir yer tutuyorlardı.?9 Merkezi hükümet bu aracıların katkısı olmadan şehirlerin ihtiyacını karşılayacak durumda değildi. Fakat aynı zamanda bu gruplardan birinin tek başına aşırı güçlemnesini önlemek için faaliyetlerine çeşitli sınırlar getirmişti.?7 Sonuç olarak yerel tüccarlar yıllar boyunca hükümetle, üreticilerle ve yabancı tüccarlarla aynı zamanda temas halinde oldu. Bu durum da, merkezi devletin etkinliği azalmaya başlayınca söz konusu gruplara çıkar sağlamak ve zengin olmak için sayısız olanaklar sağladı. Batı bölgelerindeki gayri müslim tüccarların asıl yükselişi on sekizinci yüzyılda Osmanlı- Avrupa ticaretinin arttığı ve devletin gücünün özellikle azaldığı bir dönemde gerçekleşti. 98 On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren Rum tüccarlar öbür gayri müslim grupları da geride bırakarak imparatorluğun batı ticaretinde söz sahibi oldular. Bunların yükscliginde artan ticaret ve zayıflayan devlete ek olarak diğer bazı etmenler de rol oynadı. Nüfus olarak Rumların avantajı vardı; yeni oluşan güçlerle bu avantaj daha da belirgin bir hale gelmişti. İstanbul'daki Rumların hem patrik aracılığıyla ve hem de Galata bankerleri arasındaki ayrıcalıklı konumları sayesinde bu sürece önemli katkıları oldu. Osmanlıların Ortodoks milletini Rum kilisesi aracılığıyla yönetme tercihleri bu kilisenin Balkanlardaki siyasal ve kültürel etkisini daha da yaygınlaştırmıştı.?9 Avrupa'yla ticaretin arimasına katkıda bulunan devletlerarası ilişkiler gayri müslimlerin. özellikle de Rumların durumlarının iyileşmesine yardım etti. Spekülasyon ve kaçakçılık kuşkusuz karadaki tüccarların işine yaramıştı. Ama asıl önemli gelişme birbiri ardına gelen savaş ve benzeri karışıklıkların Rum ticaret filosuna Doğu Akdeniz ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirme olanağı sağlamasıydı. Bu yöndeki ilk girişim İngilizlerin,

Yedi Yıl Savaşları sırasında Rum korsanları Fransızlara saldırtmasıyla başladı. Rumlar da Osmanlılara karşı 1768-74 ve 1787-92 yıllarında aynı taktiği kullandılar. Savaşlar sona erince Rum denizciler kanundışı yollardan korsanlık ve kaçakcılıkla servetlerini artırinaya devam ettiler.!9 Rum denizciliği Adriyatik kıyısında gemi yapım sanayiinin gelişmesine de önemli katkılarda bulundu. Patras ve Yanya'daki varlıklı tüc30

carlar Galaxidi ve Missolughi'deki tersanelere önemli yatırımlar yaptı. Bazı tahminlere göre 1786 yılı ile Napolyon Savaşlarının başlangıcı arasındaki dönemde Rum gemilerinin sayısı dört yüz civarından binin üstüne çıktı.!0! Küçük Kaynarca Antlaşması Balkanlardaki Ortodoks tüccarlar için iki açıdan önemliydi. Bu anlaşmayla Ruslar Osmanlı İmparatorluğu içindeki ortodoks milletin koruyuculuğunu üstüne alıyordu. Bu anlaşmanın en önemli maddelerinden birine göre Karadeniz ve Tuna uluslararası gemiciliğe açıldı. Rusya'nın Karadeniz'de ticaret filosu olmadığı için Rus bayrağı çeken Rum gemiciler Rusya'nın güney kıyılarının ticaretini ele geçirdiler. Bu düzenlemeye göre Rumlar Ruslar tarafından korunmakla kalmıyor, Osmanlı İmparatorluğu'nda normal olarak yalnız yabancılara tanınan bir dizi ayrıcalıktan da yararlanma fırsatı buluyorlardı. Daha önce Karadeniz'de ticaret yapan müslümanların bu yeni koşullar altında rekabet edebilmeleri çok zordu.!% Yerli aracıların üstünlük elde ettikleri tek alan ticaret değildi. Mültezimlerin İstanbul'da aracılığını yapıyorlar ve bazen de iltizamları doğrudan satın alıyorlardı. Hareketlerinin çok yönlülüğü sayesinde bu gruptaki insanlar hem varlıklarını artırdılar, hem de değişik alanlar arasında seçim yapma olanağına kavuştular! Özellikle bu son avantaj. uzun dönemde önem kazandı; ticari gelişmenin durgunlaştığı XVIII. yüzyılın son yarısında aracıların etkinliklerini genişletebilmelerini sağladı. Napolyon Savaşlarından sonra dünya ekonomisi yeni bir bunalım dönemine girdi ve Osmanlı tüccarları daha önceki yıllarda edindikleri pazarların bir kısmından çekilmek zorunda kaldılar. Bazı zengin aracıların XVIII. yüzyılın genişleme döneminde elde ettikleri varlıklarının bir kısmını XIX. yüzyılda ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerine kaydirdiklarim biliyoruz.? Bazı örnekler vermek gerekirse, Sırp isyanının önde gelen adlarından Kara Yorgi varlıklı bir domuz tüccarıydı.!0$ Yunan isyanının hem ideolojik hem de örgütsel yönden odak noktası olan Filiki Eterya Örgütü Odesa'daki Yunan tüccarları tarafından kurulmustu.!95 Ateşli silahlarla donatılan Yunan ticaret filosu 1829 Mora ayaklanmasında Osmanlı donanmasına ağır kayıplar verdirdi.! 9 Bu tür örneklere karşın ticari çıkarlarla ulusçu akımlar arasında birebir ilişki kurmak pek doğru olmaz. Bir kere şunu anımsamalıyız ki, Balkanlarda Rumların dışında başka etnik ve dini gruplara bağlı tüccarlar vardı ve bunların herbirinin çıkarları farklı ve birbiriyle çelişki halindeydi.!97 Bu çelişkili grup, içinde bulunulan konjonktür

elverdiği sürece birbirlerini tamamlayıcı şekilde hareket etti ve bir arada kalabildi. Ama Napolyon Savaşları ertesindeki bunalım Osmanlı ürünlerinin pazar olanaklarını darallınca bu koalisyonu birarada tutan bağlar kopmaya başladı. Ortaya çıkan gruplar temeldeki etnik-dinsel kategorilerle sınırlı kalmadı. Çoğu zaman bu gruplar bölündü veya kategoriler yeniden tanımlandı. Örneğin Balkan nüfusunun en kalabalık kesimini oluşturan Rumların bağımsız Yunan krallığı kuruluşuna karşı tavırları hep çekimser olmuştur.!0$ Eğer Balkanlar değişik devletlere bölünürse. Rumlar çok geniş bir alana yayılmış olan faaliyetlerini kısıp yeniden düzenlemek zorunda kalacaklardı.!99 Öte yandan daralmakta olan dünya pazar3l

ları göz önüne alınırsa, daha önceki dönemlerin kazançlarını ulusal sınırlar kurarak yaratıldıkları bölgede tutmak da özellikle büyük ve yabancı firmalarla rekabet halindeki tüccarlar için çekici bir seçenek haline geliyordu. Balkan ulusculuğunun gelişmesi bu çalışmanın sınırlarına sığmayacak kadar büyük bir konu.!!9 Yine de Napolyon Savaşları ertesindeki daralmanın, daha önceki dünya ekonomisine katılma döneminden yarar görmüş olan aracıların çeşitli gruplara bölünüp farklılaşmasını hızlandırdığı söylenebilir. Çok genel bir düzeyde, büyük ölçekte ticaret yapan ve İstanbul veya diğer büyük şehirlerde yerleşmiş bulunan çevreler statükoyu destekleyerek Osmanlı devletinin zayiflamış haliyle muhafazası yolunda çaba gösterdiler. A yanların bir bölümü, büyük çiftlik sahipleri ve Fener aristokrasisinin önde gelenleri de bu gruba katıldılar. Bu grubu bir arada tutan ortak bağ. hepsinin merkezi hükümetin zayıflamasından yararlanmasıydı. Fener patrikhanesi Yunan bağımsızlığına özellikle çok sert biçimde karşı çıktı. Bunlar yeni krallığın siyasal nüfuzlarını tehdit etmesinden korkuyorlar ve İstanbul'un başşehirliği altında Bizans İmparatorluğu'nun yeniden kurulması emelleri doğrultusunda hareket ediyorlardı.!!! Özellikle İstanbul'da yerleşik bu noblesse de robe ‘un Osmanlı devletine verdiği destek, söz konusu grup açık artırmalara katılarak iltizam elde etmeğe ve hükümete doğrudan borç para vermeye başladıkça daha açık bir biçimde ortaya çıktı. Eşraf ve ayandan kişilerin de eyaletlerde ve merkezi bürokraside devlet makamlarını ele geçirmeye başlaması bu gelişmeyle koşut olarak yürüyordu. Bu arada küçük tüccarlar, etnik ve dini önderler, küçük çiftlik sahipleri ve köylüler çıkarlarını daha yerel ölçekte ve bu büyük koalisyona karşı olarak tanımlamaya başlamıştı. !12 1804-18 Sırp Ayaklanması ve 1829 Yunan Bağımsızlığı dışında Balkanlardaki ulusçu hareketler on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında pek varlık göstermediler. Daha önceki dönemin karşıt güçlerinin Osmanlı devlet düzeyinde bir araya gelip işbirliği yapması İmparatorluğu sarmış olan merkez-kaç güçleri yavaşlatmakta etkili oldu. Bu eğilimin en belirgin aşamalarından biri 1808'de imzalanan ve yerel güç bileşimlerini önemli ölçüde zayıflatan Sened-i İttifak'tuır.'3 Bu gelişmeler sayesinde Osmanlı devleti ilk kez olarak bürokrasi dışında bir sınıftan destek görüyordu. Daha da önemlisi bu sınıf varlığını ve etkisini devlet ve politika dışı süreçlerle kazanmıştı. Bu arada devletlerarası ilişkiler de Osmanlı devletini zayıflamış haliyle

koruyacak biçimde gelişiyordu. Sonuç olarak, çok geçmeden iç ve dış güçler bir araya gelerek Osmanlı devletine destek oldular. Osmanlı Devleti ve Devletlerarası Sistem Osmanlı devletinin devletlerarası sisteme tam olarak girmesi iki ayrı sürecin tamamlanmasıyla gerçekleşti. Bunlardan birincisi, Osmanlı devletinin Avrupalılarla imzaladığı anlaşınaların niteliğinin on sekizinci yüzyıldan başlayarak 32

değişmesi; ikincisi ise Osmanlıların çıkarlarını yurtdışında temsil etmek için kurdukları yapıydı. 1739'da imzalanan Belgrat ve 1 774'deki Küçük Kaynarca anlaşmalarıyla başlayarak Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler yeni bir biçim aldı.!!$ Belgrat Antlaşması Osmanlı ve Rus İmparatorlukları arasında Fransa'nın aracılığıyla imzalanmıştı. Yardımlarına karşılık Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu içinde yeni bir dizi ayrıcalıklar elde ettiler. Bunlarin en önemlisi her yeni Sultanın tahta çıkışında kapitülasyonların gözden geçirilip tek tek yeniden onaylanması adetinin son bulması ve bu ayrıcalıkların süreklilik kazanmasıydı. Bu antlaşmayı izleyen yıllarda Fransa imparatorluk üzerindeki siyasal ve kültürel nüfuzunu artırdı ve Yakın Doğu'nun en etkin gücü haline geldi. Öteki Avrupa devletleri de Fransa'yı aynı yolda izlemekte gecikmediler. 1739-1774 yılları arasında Fransa ile birlikte onlar da Karadeniz. Tuna ve Boğazlar dışında Osmanlı sularında kendi bayrakları altında ticaret yapma serbestisini kazandılar. Bu sulardaki ticaretin İstanbul'un iaşesinin sağlanmasındaki önemini göz önüne alan Osmanlılar, Tuna ve Karadeniz'de mal taşıyan bütün gemilerin Osmanlı bandıralı olmasında ısrar etmekteydiler.!!5 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlılar buralardaki denetimlerini de yitirdiler. Küçük Kaynarca, Osmanlılarla Ruslar arasında altı yıl süren bir savaşı sona erdirdi. Bu belgeyle Osmanlılar Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde Rus egemenliğini tanıdılar ve Ruslara Karadeniz, Tuna ve Boğazlar da dahil olmak üzere tüm Osmanlı sularında ticaret yapma hakkını verdiler.!!8 Böylece Ruslar Karadeniz'e çıkan ilk yabancı güç olmakla kalmadılar, Akdeniz'de de güç bulundurma fırsatını ele geçirdiler. Bu hem Avrupa'daki güç dengesini tehdit ediyordu hem de öteki devletlerin çıkarlarını zedeleyebilecek bir gelişme olarak görülüyordu. Kendi kapitülasyonlarındaki maddelere dayanarak Osmanlı hükümetine baskı yapan Avrupa devletlerinden Avusturya 1784'de, İngiltere 1799'da, Fransa 1802'de ve Prusya 1806'da benzer hakları elde ettiler.!!? Bu devletlerin her biri koruması altında bulunan kişilerin de bu anlaşmalardan doğan haklardan yararlanmasını sağladı. Buna göre, Osmanlı tebasından olup söz konusu devletlerden biriyle etnik veya dini yakınlığı olan bir kimsenin aynı yabancılar gibi ayrıcalıklı muamele görmesi için konsolosluk veya elçilikten bir belge alması yetiyordu. Tahmin edileceği gibi gayri müslim tüccarlar bu olanaklardan en fazla

yararlananlar oldular. Elbette bu. Osmanlı devletinin imparatorluk içinde ve çevresinde gelişen ticaret ağlarını denetlemesini daha da olanaksız kılan bir gelişme oldu.! 5 Aynı zamanda bu anlaşmalar yabancı devletlere Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış işlerine karışma kapısını açıyordu. Bilindiği gibi, izleyen yıllarda Avrupa devletleri bu olanaklardan geniş ölçüde yararlanacaklardı. Avrupa devletleriyle yeni anlaşmalar imzalanırken Osmanlı İmparatorlugu Londra. Paris, Viyana ve Berlin'de ilk daimi temsilciliklerini açtı. Avrupa'da XIX. yüzyıl başında yaşanan karışıklıklar Osmanlı dış işlerinin gelişmesini yavaglatti, fakat 1830'dan sonraki yıllarda Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ve Ame5]

rika'nın tüm belli başlı merkezlerinde temsil edilir oldu. Elçiliklere ek olarak Avrupa'yı, Kuzey ve Güney Ametika'yı, Afrika'nın bazı bölümlerini ve Asya'yı kapsayan geniş bir konsolosluk ağı da kuruldu.!!?9 On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarından itibaren dışardaki bu ağ merkezde güçlendirilmiş bir Tercüme Bürosu ile desteklendi. Reis-iil Küttab'ın adı resmen Dışişleri Bakanına çevrildi ve kendisi Dışişleri Bakanlığı'nın çekirdeğini oluşturan bu tercüme bürosunun bagina getirildi. On dokuzuncu yüzyılda bu bakanlık Osmanlı devletinin en gelişmiş bölümü haline gelecek ve bütçedeki payı İçişleri Bakanlığı bütçesinin hemen ardinda yer alacaktı.'”” On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yirmi yılında İngiltere ve Fransa bir yandan birbirlerinin Osmanlı topraklarında elde ettikleri ayrıcalıkları dengelemeye çalışıyorlar .bir yandan da Rusya'nın ilerlemesine karşı koymak için işbirliği yapıyorlardı. Bu güçlere ek olarak Osmanlı tebası olan uluslar da imparatorluğun güçsüzlüğünden kendilerine yarar sağlıyorlardı. Bu koşullarda İngiltere'nin Uzak Doğu'daki konumunu zayiflatmaya çalışan Napolyon 1798'de Mısır'ı görece oldukça kolay biçimde işgal etti. 176874 ve 1787-92'de Rusya iie yapılan iki savaşın arkasından 1804'teki Birinci Sırp Ayaklanması, onun arkasından da Rusya ile yapılan yeni bir savaş ve İkinci Sırp Ayaklanması(1812) geldi. Bu arada Arabistan yarımadasındaki Vehhabi ayaklanması buradaki Osmanlı gücünü iyice azalttı. Yunan Bağımsızlık Savaşı 1821'de patlak verdi. 1828-29'da Rusya ile dördüncü bir savaşa girişildi: hemen o yıllarda bu kez en önemli vilayetlerden biri olan Mısır'ın valisi Mehmet Ali Paşa. Osmanlı ordularını yenerek. doğrudan İstanbul'un kendisini tehdit edecek duruma geldi. Osmanlı imparatorluğu gittikçe yoğunlaşan bu baskılara. uluslararası rekabeti kendi çıkarlarına kullanarak karşı koymaya çalıştı. Osmanlılar. çoğu zaman. yabancı güçlerden biriyle yakın işbirliğine girerek öteki devletlerin ilgisini çekmeyi ve böylece dışardan elde ettikleri yardım ve güvencenin kapsamını genişletmekte başarılı oluyorlardı. Dışardan gelen baskıların şiddeti arıtıkça ve bunların doğurduğu mali sıkıntılar yoğunlaştıkça, Osmanlı hükümetleri, anlaşmalarla sağlanan güvencelerin imparatorluğun uzun dönemdeki varlığını korumanın en güvenilir yol olduğunu düşünmeye başladı.!2! Sonuç olarak Osmanlı devletinin on dokuzuncu yüzyıl başında girdiği bağlaşmalar adeta bir

kalcidoskopa benzemeye başladı. Fransızlar Mısır'a saldırınca 1799'da İngiltere ve Rusya ile bir savunma anlaşması imzalandı.!22 1806'da bu anlaşmanın yenilenmesinden kısa bir süre sonra Sırp ayaklanması başgösterince Osmanlılar Avrupa'daki savaşta Fransızların yanında ve eski bağlaşıklarına karşı yer almak zorunda kaldılar.23 1809'da İngiltere ile yapılmış olan 1799 anlaşması yenilenmisti. ^^ Mehmet Ali'nin isyanı bağlaşmaların yeniden düzenlenmesini gerektirdi. çünkü hem Fransa Mısır valisini desteklemeye yatkındı. hem de İngiltere Bab-ı Ali'nin yardım isteklerine yanıt vermekte gecikiYordu. Çaresiz kalan Osmanlılar 1833'de Rusya ile yapılmış olan anlaşmanın kapsamını genislettiler. Rusya bu anlaşma çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'na asker yollayıp Meh34

met Ali'nin püskürtülmesine yardım etti.!25 Rusların 1833'te edindikleri ayrıcalıklar İngiltere'nin Orta Doğu ile daha yakından ilgilenmesine neden oldu. 1838'de Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında bir Serbest Ticaret ve Dostluk antlaşması imzalandı; İngiltere de Mısır sorununun kesin çözüme kavuşması için Londra'da toplanan 1841 Boğazlar Konferansı'nın düzenlenmesinde öncülük yaptı.!25 Bu anlaşmaların çok yönlülüğü ve kurumsal açıdan sağlanan destek Osmanlıların devletlerarası ilişkilerde kabullendikleri yükümlülüklere daha kalıcı nitelikte bir anlam kazandırmış oldu. Bu da Osmanlıların dış dünyayla olan ilişkilerini tek taraflı olarak yorumladıkları klasik dönemdeki düzenlemelerden son derece farklıydı. SONUÇ Osmanlı devletinin devletlerarası sisteme dahil olması, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine katılması sürecinin son aşamasıydı. Biz bu süreci on sekizinci yüzyılın ikinci yarısından başlayarak inceledik. Bu süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla olan ticaretinin önemli bakımlardan degiştiğini gördük. Bu ticaretin önemli bir bölümü dış pazarlarda talep edilen az sayıdaki ticari tarım ürünlerinden oluşmaya başlamıştı; artan ticaretle birlikte tarımda üretim yöntemlerini ve işçi denetim biçimlerini etkileyen bir dizi değişiklik yaşandı ve son olarak da bu ticaretten kazanç sağlayanlar artık bürokratik seçkinler zümresi değil gayri müslim tüccarlar ve bunların büyük şehirlerde oturan banker ve sarraflarıydı. Bu değişiklikleri göz önüne alarak. 1750'lerin önemli bir dönüm noktası olduğunu ve bu tarihlerden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bau eyaletlerinin dünya ekonomisini tanımlayan igbólümüne dahil olduğunu öne sürüyoruz. Fakat bu eyaletler klasik dönemde İstanbul ve büyük şehirlerin iaşelerinin sağlanmasında çok önemli bir rol oynamışlardı. Bu hólgelerin dünya ekonomisine katılması merkezi hükümeti önemli gelir kaynaklarından etti ve klasik örgütlenmenin temeli olan dağıtım düzenini sarstı. Klasik güç ve gelir kaynaklarını zaten yitirmiş olan Osmanlı devleti imparatorluğun hayatta kalmasını devletlerarası diplomasiye dayanarak sağlamaya çalıştı. İlk olarak üretim alanındaki yapısal değişikliklere, ikinci olarak da devletlerarası sisteme katılmasına dayanarak 1750-1815 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünün kapitalist dünya ekonomisine katıldığını söyleyebiliriz.

IIl Dünya Ekonomisine Katildiktan Sonra 1815 - 1876 | OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN DÜNYA EKONOMİSİ İÇİNDEKİ KONUMU Dünya ekonomisine katılma sürecinin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sistem içindeki konumu çevre ile merkez arasında bir yerde görünüyordu. Ekonomik açıdan, Napolyon Savaşları sırasında Avrupa ile İngiltere arasındaki ticaretin büyük bir kısmı Osmanlı aracılığı ile devam edebilmişti. Siyasi açıdan ise, Rusya'nın giderek artan saldırganlığı karşısında Osmanlı toprakları Avrupa ile Asya'yı bağlayan en önemli yol haline gelmişti. Napolyan savaşları sona erdiğinde imparatorluğun zayıflaması hem içteki ayan ve benzeri grupların ve hem de yabancı devletlerin verdiği destekle yavaşlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgeleriyle Avrupa arasında kurulmuş olan ekonomik ilişkilerin niteliği nedeniyle de Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya iş bölümü içindeki konumunun açık bir biçimde belirlenmesi kolay değildir. Başlarda ihraç edilen en önemli madde buğdaydı, ama bu ticaretin çoğu kaçak yollardan yapılıyordu ve miktarı da ekonomik ve siyasal koşullara göre dalgalanmalar gösteriyordu. Zamanla buğdaya ek olarak ortaya çıkan ve büyüyen ticaretin önemli bir böltimü kaçak eşyaları kapsamaya devam etti ve bu malların hiç birinde Osmanlı İmparatorluğu kendisine uzun dönem avantaj sağlayacak bir üstünlük elde edemedi. Soruna uzun dönem içinde baktığımızda görüyoruz ki 1750-1815 arasında hiç bir mal Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeteri kadar uzun bir süre içinde ve belirli bir miktarın üstünde düzenli olarak ihraç edilmemiştir. Bu bakımdan ihraç kalemlerine bakarak Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya iş bölümündeki yerini saptamak oldukça zordur. Bu konuda ithalata bakarak da bir sonuca varamıyoruz. Bir defa Osmanlı iç pazarları en az 1820'lere kadar ithal mallara kapalıydı. Bu nedenle şehir ve kırsal bölgelerdeki üretim faaliyetleri dünya ekonomisindeki değişikliklerden pek etkilenmiyordu. Bu durumda da yerel halkın dış pazarlara veya merkez bölge ekonomilerine bağımlı olduğunu söylememiz oldukça zor. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun 1870 yılındaki durumuna bakarsak, dünya ekonomik ve siyasal ilişkiler sistemindeki konumunun ne kadar gerilediBini görmemiz hiç de zor olmaz. Aradaki yıllarda ortaya çıkan değişiklikler o kadar kapsamlıydı ki 1879'da İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby kendinden 37

emin bir şekilde, "Osmanlı İmparatorluğu'nu o kadar yakından denetliyoruz ki, bu devletin toprakları üzerindeki egemenliği pratik olarak sıfıra inmiştir" diyebiliyordu.! Napolyon savaşlarının sona erdiği 1815'ten başlayıp 1876'daki Viktorya dönemi genişlemesinin sonuna kadar devam eden süre içinde Kapitalist Dünya Ekonomisinin merkez bölgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasında hem siyasi hem de iktisadi alanları kapsayan bir dizi güç ilişkisi kuruldu. İşte bu dönemde ve bu ilişkilerin sonucunda Osmanlı İmparatorluğu bir uç bölge haline geldi. Kitabımızın bu bölümünde bu sürecin üç ana belirleyicisini inceliyeceğiz. Bunların birincisi dünya ekonomisinden kaynaklanan güç ve ekonomik hiyerarşi ilişkileri; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal yapılar ve bunların dünya ekonomisi ile ilişkileri; üçüncüsü de dışardan kaynaklanan ekonomik ve siyasi baskılar karşısında yerel güçlerdeki değişmeler. .İlk olarak dünya ekonomisinden kaynaklanan süreçleri ve bunların Osmanlı İmparatorluğu'nun konumunu nasıl etkilediğini göreceğiz. “DÜNYA EKONOMİSİ: 1815-1876 ~~ Daralma 1815 - 1840 Napolyon savaşları ertesinde İngiltere'nin dünya ekonomisi içindeki konumu bir kaç yönden zayıf yamaya yüz tutmuştu. Yoğun savaşlar ve devrimlerle geçen yıllardan sonra Avrupa pazarları İngiliz mallarına onsekizinci yüzyıl ortaları ndaki kadar talep gösterecek durumda değildi. Savaş sonrasında Avrupa devletlerinin geliştirdiği korumacı politikalar da İngiltere'nin bu pazarlara girmesini zorlaştırıyordu. Bu sınırlamalar ve kısıtlamalar sonucunda Avrupa'nın İngiltere'den yapılan pamuklu mallar ihracatındaki payı 1814-1816'daki % 60'lık düzeyden 1854-1856'da % 29,1'e kadar düştü.? Savaş sonrasının merkantilist politikaları salt Avrupa ile kısıtlı değildi. Benzer politikalar sonucunda İngiltere'nin Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada ile olan ticaretindeki yıllık beş milyon pound sterlinlik fazlalık altı milyonluk bir açığa dönüştü? Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki yerler de İngiliz ihracatını eskisi gibi satın alamıyorlardı çünkü bu bölgelerin kendi ihracatlarının (İngiltere'ye ithal edilen ham madde ve yiyeceklerin) dünya piyasalarındaki fiyatları büyük bir hızla düşüyordu.* İngiltere mecburen hammadde ve yiyecek maddeleri ithal etmeye devam etti, ama bu satışlardan eldeedilen gelir, İngiltere'nin giderek büyük çapta ürettiği sanayi ürünlerine ve mal çeşitliliğine yeterli bir talep oluşturacak düzeyde değildi. Görülen oydu ki İngiltere bir üretim fazlası bunalımına

yönelmekteydi. İngilizler çeşitli yollardan bu sorunu çözmeye, ellerindeki pazarları derinleştirmeye ve yeni pazarlar açmaya çalıştılar. Aynı zamanda da dış ticaret açığını kapamaya çalışiyorlardı. Fakat bu yöndeki müdahaleler İngiltere dışına altın ve kıymetli mal çıkışı38

nı hızlandırarak sorunları daha da ciddileştirdi.5 Son olarak, tarımdaki bir dizi gelişme ekonomik düzenin büsbütün zorlanmasına neden oldu. 1828-1829 ve 1831'deki kötü hasatlar Polonya, Rusya ve Macaristan'dan ek tahıl ithalini gerektirdi. Bu bölgeler normal zamanlarda İngiltere'den çok fazla mal ithal etmezlerdi: bu koşullar altında ithalatlarını kısa sürede artıracak durumda da değillerdi. Zaten, bu bölgelerdeki toprak sahipleri ve ticarete hakim olan sınıflar ödemelerin altınla yapılmasını istiyorlardı, çünkü bu grupların asıl ithal etmek istedikleri Fransa, İtalya-ve Asya taraflarından gelen lüks mallardı.9 Çok geçmeden tarımda görülen mevsimlik kıtlıkların daha uzun dönemli bir değişimin habercisi olduğu da ortaya çıktı. İngiliz tarımı giderek ülkenin artan nüfusunu besleyemez duruma geliyordu." Yani tahıl ithalatı yapısal bir gerekliliğe dönüşüyordu.8 1830 ve 1840'lı yıllarda İngiltere hem ekonomik ve hem de toplumsal açıdan bunalımın üst noktasına yaklaştı. İşçi sınıfı huzursuzdu, hem işsizlik artıyor hem de yeterli yiyecek bulmak zorlaşıyordu. Yeni gelişen sanayi dallarına hakim sınıflar ise yürürlükte olan siyasi ve mali önlemlerin ekonominin potansiyel gelişmesini yavaşlattığını iddia ediyorlardı.? İşçi sınıfı 'Çartist' hareketi oluşturup 'Parlementonun İslahı' için çalışırken, işveren durumundakiler de 'Mısır Kanununa Karşı Cephe' oluşturup serbest ticareti savunmaya basladilar.!° Tahıl ithalatını yasaklayan Mısır Kanunu 1846'da, Gemiciliği Düzenleyen Denizcilik Kanunu da 1849'da iptal edildi. 1854'de yabancı gemilerin İngiltere'nin kıyılarında ticaret yapmasına izin verildi. 1860'da 37] kalem maldan ithalat vergisinin kaldırılmasıyla Serbest Ticaret, İngiltere'nin ekonomi politikasına egemen oldu.!! Korumacılığın kaldırılması, salt İngiltere için değil tüm dünya ekonomisi için yeni bir düzenleme getiriyordu. İngiltere ancak böyle bir gelişme çerçevesinde dünya ekonomisindeki üstün konumunu sürdürme şansını elde etti. Gelişme 1840 - 1876 1840 ve 1870'li yıllar arasında, artan sayıda yeni bölge değişmekte olan dünya sistemine ekonomik ve siyasal bağlarla bağlandı; daha önceden bu sisteme katılmış olan bölgelerin dünya ekonomisi ile olan ilişkileri güçlendi ve İngiltere dünya sisteminin merkezindeki ayrıcalıklı yerini korudu. Bu gelişmeyi destekleyen dört önemli gelişme vardı: 1) Korumacılığın dünyanın giderek artan bölgesinde etkisini yitirmesi, 2) Daha önceki dönemlerde ortaya çıkan parasal darlıkların yeni keşfedilen altın kaynakları sayesinde ortadan

kalkması, 3) Uzak bölgeleri birbirine bağlayan yeni ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesi, 39

4) Devletlerarası ilişkilerde çıkar beklentisiyle barışçıl bir havanın egemen olması. Bu unsurlar birbirlerinden bağımsız olarak dünya ekonomisinin ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki koşullarından kaynaklandı. Bundan dolayı, bu unsurlarla ekonomik gelişme arasında basit bir neden sonuç ilişkisi kurmak yanlış olur. Önemli olan şuydu ki, bu unsurlar birlikte gelişerek, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu dar boğaza çare oldular; kapitalist ilişkilerin daha fazla derinleşmesine ve yayılmasına olanak sağladılar ve İngiltere ile Batı Avrupa'nın bu sistemin merkezindeki yerlerini sağlamlaştırdılar. 1850'lerden sonra, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki devletler İngiltere'den örnek alarak dış ticaret politikalarını serbestleştirdiler. Çeşitli Avrupa devletleri aralarında gümrük indirme antlaşmaları imzaladılar. Zolverein gümrükleri indirilerek korumadan çok gelir yaratmak için kullanılmaya başlandı. Çeşitli nehirlerdeki taşıma vergileri ve gümrükler azaltıldı. Avrupa devletleri hem daha serbest ticarete ve hem de sermayenin güvenli biçimde yatırılmasına olanak sağlayacak koşulların yaratılması için tedbir aldılar. Bunların arasında sınırlı sorumluluk ilkesinin yaygınlaşmasını, faizcilik üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasını, ticaret ve şirketler hukukundaki benzer değişiklikleri sayabiliriz.!? Avrupalı ve Amerikalı devletlerin serbest ticareti benimsemekteki amaçları İngiltere'nin etkisi altındaki dünya ticaretine daha yoğun biçimde katılarak bundan iktisadi yarar sağlamaktı.!3 Dünya sistemine yeni katılan çevre bölgeler ise ekonomik, siyasal ve hattâ askeri baskı altında serbest ticaret kervanına katılmak zorunda bırakıldılar. İngiltere, bu tür müdahaleler sonucunda Safavi (İran) ve Osmanl: İmparatorlukları ile 'Serbest Ticaret ve Dostluk Anlaşmaları' imzalarken, Çin pazarlarını da af yon ithalatına zorla açtı. (1839-1842).14 Dünya altın üretimi özellikle 1840 ve 1870'li yıllar arasında büyük ölçüde artarak dünya ekonomisini kısıtlayan en önemli darboğazlardan birinin ortadan kalkmasını sağladı.!5 Yeni keşfedilen altının büyük bir kısmı "1852 ve 1853'de borsalarda arı kovanı gibi çalışan şirketler aracılığıyla"!6 ve doğrudan ithal edilerek dünya ekonomisinin merkezine doğru çekildi.17 Bankaların rezervleri artmaya baslayinca!® tedavüldeki para miktarı çoğaldı!?, fiyatlardaki düşüş eğilimi son buldu.29 Yeni likidite olanakları Batı Avrupa'da ve dolayısıyla da dünya ekonomisinin diğer bölgelerindeki iktisadi faaliyetlerin canlanmasına yol açtı.

1850'lerden itibaren İngiltere tarafından ihraç edilen sermayenin büyük bir kısmı demiryollarına ve benzeri kamusal çıkar getiren alanlara yatırıldı. Bir kısmı resmi ve özel kanallardan borç olarak verildi. Bu sayede İngiltere pazarlarında fazla mal birikmesi önlenmiş oldu.2! 1850-1870 yılları arasında 100.000 milin üstünde yeni demiryolu inşa edildi. Oysa 1850'ye kadar tamamlanan demiryolunun uzunluğu 23.000 mili geçmemişti.22 Bu demiryollarının % 90'ı Avrupa ve Kuzey Amerika'da yogunlaşmıştı.23 Demiryollarının ve ona koşut olarak gelişen elektirikli telgrafın ondo40

kuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan en önemli yenilikler oldu gunu söylemek abartma olmaz. Demiryolları uzak pazarları birbirine yakınlaştırarak, hammadde kaynaklarını üretim merkezlerine bağlayarak ve geriye olan bağları sayesinde metalurji ve kömür üretimine katkıda bulunarak özellikle dünya ekonomisinin merkez bölgelerinde kapitalist ilişkilerin güçlenmesine neden oldu.24 Demiryolu ağının İngiltere ve Avrupa'da yaygınlaşması eski ticaret merkezlerinin önemlerini yitirmesine ve sermayenin büyük fırmaların denetiminde merkezileşmesine de yardımcı olmuştu.25 Telgrafla iletişim bu dönemin öteki önemli buluşuydu. 1848 ve 1860 yılları arasında Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın tamama yakın bir bölümü bu iletişim ağının parçası haline gelmişti. Artık herhangi iki nokta arasında bir saat içinde iki bin kelimelik mesajlar geçilebiliyordu.26 Atlantik Okyanusu altına kablo döşenmesi dünya ekonomisi için haberlerin toplanması ve dağıtılmasındaki hız ve kapsam açısından görülmedik bir ortam sağlamıştı. Demiryolları ile birlikte telgraf, savaş biçiminin değişmesine, ülke içi denetim yöntemlerinin gelişmesine ve dünya sistemi içinde genel devlet yönetiminin daha etkin hale gelmesine de yardımcı oldu. Napolyon ve Birinci Dünya Savaşı'nın yıkım gücüne oranla, ondokuzuncu yüzyıldaki savaşlar genel olarak kısalıkları ve yerel olma nitelikleriyle dikkat çekerler. Genel bir dünya savaşının olmamasına bakarak, 1815-1914 arasındaki yüzyılın genelde 'barışçıl' olduğunu söyleyebiliriz.27 Fakat, ondokuzuncu yüzyıl içinde Avrupa barışını sağlayan unsurlar aynı kalmadı. Napolyon savaşları sonunda ulaşılan anlaşma genelde İngiltere'nin çıkarlarına yarar nitelikteydi. Bu savaşlarda İngiltere'nin en önemli rakibi Fransa yenilgiye uğramış, İspanya ve Portekiz'in Güney Amerika'yla bağları koparılmışt1.28 Avrupa kıtası içindeki sınırlar rasyonelleştirilmiş ve yeni düzenlemeler ticari önemi olan tüm nehir ve limanlarda İngiltere'nin belli bir denetim sağlamasını kolaylıştırmıştı.29 Doğu Avrupa ise Rus Çarı'nın önderliğinde Rusya, Avusturya ve Prusya aristokrasilerinin katılmasıyla ve Kilise'nin de kutsamasıyla kurulmuş olan Kutsal İttifak'ın gözetimine kalmıştı. Bu monarşilerin hepsi ayrılıkçı hareketleri bastırarak çok uluslu imparatorluklarını koruma kaygısındaydılar.39 1840'lardan sonra Avrupa'daki bu iki kutuplu düzen önemli değişikliklere uğradı. Burada iki önemli gelişmeden sözetmemiz gerekiyor: birincisi, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında

iktisadi daralmanın şiddetini artırmasıyla çeşitli sınıfların kapitalist üretimden daha büyük pay almak için yönetici sınıflar üzerinde baskı yapmaya başlamalarıdır.3! Avrupa'nın batısındaki devletlerin çoğu siyasi bir bunalıma düşmeden bu talepleri karşılayabilecek durumdaydı.32 Ulusal sınırları içinde görece istikrar sağlayarak devletlerarası düzende güçlerini artırmış oldular. Doğudaki imparatorluklar ise hızla büyüyen milliyetçi hareketler karşısında giderek güçsüz düştüler. Devletlerarası siyaseti etkileyen ikinci gelişme ise kapitalist dünya ekono41

misinin en güçlü devleti olan İngiltere ile Avrupa'nın en güçlü imparatorluğu olan Rusya'nın birbiriyle çelişen görüşlerinden kaynaklanmıştı. Rusya geleceğini güneye, Akdeniz'e açılmakta görüyordu. Bunda başarılı olursa Hindistan'la olan ilişkisi aksayacak ve dünya ekonomisinin İngiltere öncülüğünde bütünlüğe kavuşturulması tehlikeye düşecekti. 1830'lara geldiğimizde, bir taraftan İngiltere'nin etkinliğini arttırdığını, bir taraftan da Rusya'nın Kutsal İttifak içindeki konumunu güçlendirdiğini ve 1833 Hünkâr İskelesi Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu üstünde çok önemli bir etkinlik kurduğunu görüyoruz. O noktadan sonra bu iki devletin er veya geç çatışması: kaçınılmaz bir duruma geldi. Sonunda bu çatışma Kırım Savaşı'yla gerçekleşti. Kırım Savaşı 19: yüzyıl içinde ikiden fazla Avrupa devletinin doğrudan katıldığı tek çarpışmaydı. Savaş İngiltere'nin önderliğinde, Osmanlı topraklarında, Rusya'nın yayılmasını engellemek amacıyla yapıldı. Sonuçta Rusya'nın yenilmesiyle Avrupa'daki genel savaş tehlikesi bir altmış yıl için gündemden çıkmış oldu.33 Savaştan sonra Avrupa'daki güçler dengesi değişik bağlaşmaların gerçekleşmesine olanak verecek biçimde dağılmıştı. Bu çerçevede sürekli değişen güç birlikleri sayesinde Avrupa, uzun dönemli bir barış döneminden geçti 34 'Avrupa Uyumu' diye anılan bu güçler dengesi, giderek egemen duruma gelen bankacılardan, tüccarlardan ve sanayicilerden oluşan Avrupa'nın yeni büyük burjuvazisinin çıkarlarını temsil etmeye başlamıştı. Bu gruplar, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki koşullarda kapitalist üretim ve ticaretin barış ortamında gelişmesinin ne denli önemli olduğu konusunda hemtikirdiler.35 Sonuçlar Merkantilist engellerin kaldırılması, yeni altın yataklarının keşfi, iletişim ve ulaşım ağının genişlemesi, yaygın bir savaş çıkmaması, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mal, insan ve sermaye akışının gelişmesi ve dünya ekonomisinin derinleşip büyümesi için elverişli bir ortamın ortaya çıkmasında etkili oldu. Örneğin 1800 ve 1830 yılları arasında dünya ticareti 300 milyon sterlinden 400 milyona çıkmış, yani %30'luk bir oranda büyümüştü. 1840'larla 1870'ler arasinda ise bu hacim beş katına çıkmış ve 1870'de 2,8 milyar sterlini geçmişti. Avrupa'nın toplam ihracatının yıllık artış hızı 1840'ların ilk yarısında % 2,9 iken, 1870'de bu oran % 6'yı geçmişti.39 Yine, 1870'e gelindiğinde İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İskandinavya'da kişi başına düşen yabancı ticaret haçmi 1840'lara oranla dört ile beş

defa arasında artmıştı. 1800 ve 1840 yılları arasında bir milyon Avrupalı Amerika'ya göç etmişti. 1840 ve 1870 yılları arasında ise, Atlantik'i geçenlerin‘ sayısı yedi milyonu geçti. 1840'ların başlarında İngiltere'nin sınırları dışında 160 milyon sterlinlik yatırımı vardı. 1855-1870 yılları arasında ise İngiltere yılda 29 milyon sterlin ihraç ediyordu. 1873'de yurt dışındaki mal varlığını 1 milyar sterlinin üzerine çıkarmıştı.37 42

Bir yandan dünya ekonomisinin iç bağları bu biçimde sağlamlaşırken, bir yandan da bu sistemin sınırları büyüyor ve yeni bir işbölümü biçimleniyordu. Bu yeni düzenlemede tarımsal ve hammadde üretimi İngiltere ve Avrupa'nın bazı bölgelerinin dışına çıkıyor, Avrupa'nın çevre bölgesine, Amerika'nın kuzeyine ve nihayet Afrika'ya doğru kayıyordu.38 Tarihi, coğrafi ve siyasal koşullara bağlı olarak Batı Avrupa'nın bir bölümü, özellikle Fransa'nın kuzeyi, Belçika ve Almanya'nın kuzey batısı ile İngiltere ekonomik önceliklerini ayarlayabilecek durumdaydılar.3? Bu bölgeler, kaynaklarını zamanın en kârlı üretim dalları olan yeni kömür yataklarının işletilmesi, demir işleme ve pamuklu dokuma ve daha sonraki yıllarda elektrik ve kimya üretimine kaydırmayı bagardilar.ˆ? Bu tip ihtisaslaşmaya bakarak, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında dünya ekonomisinde iki ekonomik bölge tanimlayabiliriz: bunların birincisi yeni ve kârlı üretimin yapildığı ve finans işlemlerinin merkezi olan bölgeydi. İngiltere bu bölgenin hem kalbi hem beyni durumundaydı. En fazla sanayi malı üreten, en büyük miktarda ticaret yapan, parası dünyanın hemen her yerinde kabul gören ülke Íngiltere'ydi.ˆ! Avrupa'nın diğer bölgelerinde sanayi ve finans değişik seyirler takip ediyordu*? ama sonuçta Avrupa dünya sanayi üretiminin beşte dördünün gerçekleştirildiği kıta haline gelmişti.43 Öteki uçta giderek daha fazla satış için tarımsal ürün yetiştirmekte ve hammadde üretmekte uzmanlaşan ve bunları Batı Avrupa'ya gönderen bölgeler vardı. Batı Avrupa gereksinimlerinin çoğunu bu bölgelerden karşılar olmuştu. Birinci bölgeyi 'merkez' veya 'çekirdek' olarak tanımlamakta fazla anlaşmazlık çıkmaz. İkinci bölge ise iki alt gruba bölünür. İlki Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturya ve Yeni Zelanda gibi göçmen toplumlardı. Bu ülkelerin coğrafya, iklim ve doğal yapıları kendilerine bazı üstünlükler sağlıyordu. Ayrıca göç ve yerleşim biçimi onları merkez ülkelerle siyasal açıdan eşit düzeye gelebilecek konuma kavusturmaktayd1.44 Göçmenler bu olanakları iyi kullanabilen ve dünya pazarlarındaki eski tahıl ve hayvan üreticileriyle rekabet edip onları geçmekte başarı kazanan insanlardı. Bu ürünlerin en önemlileri ABD'nin orta batısında, Kanada ve Avusturalya'da buğday, Avusturalya ve Yeni Zelanda'da yün ve koyun etiydi.45 Sonuç olarak bu ülkeler üretimlerinde çeşitlilik kazanabildiler ve dünya ekonomisinde kendilerine yarı-çevre konumu sağlayan ekonomik bir yapı oluşturdular. Göçmen

olmayan iki ülke, Avusturya ve Rusya İmparatorlukları da dünya ekonomisine katılımları sonucu siyasal olarak zayıflamış olsalar da bu gruba katılabilir. Avusturya Doğu-Batı ticaretinde kara yolunun önde gelen aracısıydı. Rusya ise, toprak kaybına uğramadığı için büyüklüğün verdiği avantajları kullanabilmişti. Toptan bir göçe sahne olmayan öteki bölgelerin çoğu belirli hammadde ve yiyecek üretiminde uzmanlaşmışlardı. Şili'de nitrat ve bakır, Peru'da guano, Mısır'da pamuk, Afrika'nın nebati yağlar üretimi bu kategoridedir.4® Koloni yerleşimi, gayri resmi egemenlik, pazar güçleri, buralara yerleşen Avrupalı azınlığın yapısal konumu ve bazı yerli sınıfların çıkarları bu bölgelerdeki faaliyetlerin 43

oluşumunda etken oldular. İşbölümünün kazandığı biçim onlara uzmanlaştıkları üründe zaman zaman rekabet olanakları sağladı. Merkez bölgelerin talebi arttıkça birbiri ardına üretim ve ihracatlarını artırdılar. Fakat bu bölgelerle merkez bölgeler arasında oluşan egemenlik ilişkileri ve toplumsal koşulların farklılığı onları avantajlarını kullanmaktan alıkoydu, faaliyetlerini çeşitlendirmelerini engelledi. Sonuç olarak çoğu kez ihracatlarından çıkar sağlayanlar Avrupalı yatırımcılar, kapitalistler ve üretim ve ticaret ağını örgütleyen aracılar oldu Kapitalist dünya ekonomisinin ondokuzuncu yüzyıl ortasında uç bölgesinde yer alan ülkeler bu toplumsal ve tarihsel özellikleri barındıranlar oldular. Avrupa kıtasının kendisinde de, İrlanda'dan güney Fransa'ya, Endülüs'e, Sicilya ve Balkanlar'a uzanan ve kıtanın kuzey batısını çevreleyen bir uç bölge halkası oluşmuştu. Sicilya'da kükürt, güney Fransa ve Portekiz'deki şarabın tek ürün durumuna gelmesi bu uçlaşmanın örnekleriydi.48 Rekabet zorlukları (toprak azlığı, aşırı nüfus, ana ticaret ağlarından uzaklık) ve Avrupa'nın öteki bölgeleriyle kurulmuş bulunan tarihsel ilişkiler, bu bölgelerin Avrupa'nın izlediği genel yolun dışında kalmasına yol açan nedenlerdendi.*? Aynı zamanda, bazı örneklerde, hem Avrupa'da hem öteki yerlerde siyasal hareketler de belirli bir bölgenin uçlaşmasında etkili olabiliyordu. Ne kadar eşitsiz görünürse görünsün, dünya ekonomisiyle kurulan değişim ilişkilerinin yoğunlaşması, bu ilişkilerin yerel uzantılarına egemen olan bazı guruplara çıkar sağlıyodu ve bu çıkarlar bölgenin siyasal egemenliğinin ele geçirilmesinde kullanılabiliyordu. Romanya'nın bağımsızlığı ve Amerikan T AR sirasinda güney devletlerinin konumu bu tür geligmelerin órnekleridir. j Osmanlı İmparatorluğunun Konumu Ekonomik ve siyasal göstergelerin uzun dönemli olarak incelenmesi, ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasındaki ilişkilerin güçlendiğini ve İmparatorluğun giderek sistemin uç bölgesi konumuna oturduğunu ortaya koyar. Bir iki örnek vermek gerekirse, ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreğinde Osmanlı dış ticaret hacmi dört kat artmıştır; buna ek olarak ondokuzuncu yüzyıl başında önemsenmeyecek bir miktarda olan yabancı sermaye akışı, 1870'lerin başlarında otuz milyon pound sterlini aşmıştır.5! Yine bu yıllarda dünya ekonomisine katılma sürecinde ortaya çıkan Osmanlı ticaret ilişkileri daha kararlı bir biçimde Yakın Doğu ve Asya'dan Batı

Avrupa ve Birleşik Devletler'e kaymıştır. Fransız deniz gücünün Doğu akdeniz'den çekilmesinden sonra İngiltere birincil güç haline gelmiş ve buradaki yatırımların çoğunu da sahiplenmiştir. 1870'lerin başlarında Osmanlı ihracatının % 2T'si İngiltere'ye yönelmişti (1830-32 dönemindeki % 13,3 oranının iki katına çıkmıştı) ve Osmanlı ithalatının % 30'u da İngiltere'den yapılıyordu (1830-32 döneminde % 19 oranındaydı).52 Pamuk, yünlü tekstiller, tarım ve tarım dışı ma44

kinalar, demir, kömür, gaz ithalatın çoğunluğunu oluştururken, Osmanlı İmpara torluğu tahıl, pamuk, doğal boyalar, ipek, afyon, çeşitli meyva ve yemişler gibi tipik uç bölge ürünlerini ihraç etmekteydi. İmparatorluğa akan sermayenin % 90'ı hükümet borçlarıydı; geri kalan da demiryolu ve benzeri ticaret bağlarını güçlendiren altyapı yatırımlarına aktarılmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Anlaşması'yla, Osmanlı İmparatorluğu'nun devletlerarası sisteme girişi de resmiyet kazanmigti.? Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasında kurulan ilişkilerin uzun dönemdeki gelişimi ve yoğunlaşması daha yakından incelendiğinde, iki dönüm noktasıyla ayrılan üç ayrı dönem oluştuğu görülür. Napolyon savaşlarının sonundan 1840'lara kadar olan dönemde Osmanlı ithalatı ihracatından daha hızlı artış göstermişti ve bu dönemde gerçekleşen yabancı yatırımı yok denecek kadar azdı.“ İngiltere'nin Osmanlı ticaretindeki payını % 400 oranında artırması da bu dónemdeydi.?? Yani osmanlı toprakları dahil Doğu Akdeniz bu dönemde İngiliz mallarının pazarı haline geldi.© Bu konumu hazırlayan iki temel etken vardı. Birincisi, Osmanlıların Fransa ve Avusturya'dan mamül mal alma güçlükleriydi.”? İkincisi 1838 serbest ticaret anlaşmasıyla daha da liberalleştirilen Osmanlı ithalat sisteminin sınırlayıcı yapıda olmamasiydi?5 Bu iki etkenin yardımıyla ve Levant Kumpanyası'nın sınırlayıcı tekelini kaldırmasıyla ?? İngiltere 1830'lardan itibaren Osmanlı pazarında Hint tekstillerinin yerini almayı becerdi. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithalatını artırmaya başladı. Uç bölgelerde (özellikle Latin Amerika'da) izlediği siyasete koşut olarak, Osmanlı ihracatının artmasının onlara daha fazla İngiliz ürünü satın alma olanağı sağlamasını bekliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'na verilen borçlar ve sermaye ihracı bu siyasetin önemli bileşenlerinden biriydi. Bu borçların bir bölümü Bab-ı Ali tarafından ticaret açığını kapatmakta, bir bölümü ticaretle ilgili altyapının finansmanında kullanılıyordu; üçüncü bir bölüm ise doğrudan İngilizler tarafindan Osmanlı tarımsal ihraç ürünlerine yatırılmaktaydı. Elverişli pazar koşullarıyla birlikte bu tür maddi destekler sonuç vermeye başlamıştı; Viktorya döneminin ortalarında Osmanlı ihracatında daha önce görülmedik bir artış oldu. Yalnızca ihracattaki artış oranı ithalatı geçmekle kalmadı, İmparatorluk'da görülmeyen bir durum

olarak, 1851, 1852 ve 1862 yıllarında ihracat toplamı da ithalat toplam değerini aştı.[91] Kapitalist dünya sisteminin gelişimini etkileyen ardışık egemenlik ve rekabet dönemleri de Osmanlı İmparatorluğu'nun sistem içindeki konumu üstünde önemli etkiler yaptı. İngiltere'nin dünya egemenliğini sağlamış olduğu dönem, bu devletin İmparatorluğun en önemli ekonomik ortağı olduğu ve diplomatik olarak Bab-ı Ali'de en önemli yabancı güç durumuna geldiği dönemle çakışmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Uyumu'na kabul edilmesi ve Avrupa güçlerinin Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması yolunda ikna edilmesi için İngiltere'nin etkinliğini göstermesi de bu dönemde oldu.[92] 45

Ondokuzuncu yüzyıl sonunda dünya pazarlarındaki eğilimin tersine dönmesi yle. Osmanlılarla Avrupa pazarlarındaki ana ckonomik ilişki tekrar ithalata dönüşlü. Avrupa sanayi ürünlerini çekmeye devam eden Osmanlı İmparatorluğu aynı zamanda ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde kapitalist ekonominin motoru haline gelen uluslararası sermayenin de etki alanı içine girdi.9? Yukarıda kısaca belirlenen her üç dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisinin konjonktürel sorunlarını ferahlatacak biçimde ekonomik faaliyetlere çekildiğini görüyoruz.9* Bu değerlendirmeye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun 1800-1876 yılları arasında. sisteme katıldığı dönemde işgal ettiği ara konumdan uç bölge konumuna doğru itildiğini söyleyebiliriz. Bu durumun nasıl oluştuğunu anlayabilmek için. değişikliklerin gerçekleştiği dönemin siyasal bağlamına bakmaliyiz. Burda anahtar etken Osmanlı Devleti'nin zayıtlığıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine katılması Osmanlı bürokrasisinin gücünü kırmıştı. İngiltere'nin Yakın Doğu siyascti de Osmanlı devletinin zayiflamasinda ctken olmuştu çünkü bu devletin iki amacı. Osmanlı devletinin korunması ve serbesi ticarctin geliştirilmesi. birbiriyle çelişiyordu. Son olarak. bürokrasi içindeki bölünmeler de. uzun dönemde. uygulanan siyasetlerin etkisiz ve uyumsuz kalmasına neden olmuştu. DEVLET 1815-1876 Osmanlı Bürokrasisi ve Dünya Ekonomisine Katılma Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ckonomisine katılımı. İmparatorluğun toprak bütünlüğünü tehlikeye atan. yöneticilerin siyasal egemenliğini zayıllatan ve uzun dönemde Osmanlı varlığının devamına kuşku düşüren süreçlerin ortaya çıkmasına yol açtı. İmparatorluk merkezi üstünde yarattığı ctkiler ve doğurduğu sonuçlar açısından bu süreçler iki sınıfa ayrılabilir. Birinci başlık altında çeşitli Avrupa güçleri tarafından açılan askeri seferler ve uyrukların belirli bölümlerini etkisi altına alan ve onları merkeze karşı çıkmaya yónclten ayrılıkçı harcketler vardır. Bunlar resmi tehditlerdi. İkincisi devlet aygıtını ve özellikle hazineyi devre dışı bırakarak dünya ekonomisi ile girişilen ilişkilerin gergevesinde çeşitli bölgelerdeki toplumsal ve ckonomik yapıların yeniden düzenlenmesiydi. İmparatorluğun asil(recl) çözülmesi bu süreçlerden kaynaklanmaktaydi. Askeri düzeltimler. diplomatik çabalar. merkezkeç güçlerin bastırılması veya ödünleric geriletilmesi. ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında bürokratların. yönetimlerine karşı ortaya çıkan resmi tehditleri zayıflatmak için

başarıyla uyguladıkları önlemler oldu. Toprak kayıplarını en aza indirebildiler ve Moldavya. Eflak, Mısır gibi merkeze ancak yüzeysel olarak bağlı kalan bölgelerde bile res46

mi bir denetim olanağını koruyabildiler. En tehlikeli Sırp ve Yunan İsyanlarının bile olumsuz etkilerini asgari düzeyde tutabildiler. Ondokuzuncu yüzyılın ilk on yılları geçtikten sonra Osmanlılar bütün devletlerarası sorunlarını Avrupa Uyumu'nun önüne getirebilecek bağları oluşturmuşlardı. Çelişkilerin barışçıl yollarla ve görüşmelerle çözülmesine verilen öncelik Osmanlılara soluk alma Fırsatı sağhyordu. Onsekizinci yüzyılın sonlarının ve ondokuzuncu yüzyılın başlarının aralıksız savaşları ve isyanlarından sonra İmparatorluk görece sakin iki uzun dönem yaşadı. Birinci dönem Kırım savaşı'ndan 1877 Osmanlı-Rus Savaşı arası, ikinci dönem bu savaştan 1911-12 Balkan Savaşlarına kadar olan dönemdir. Bu koşullar altında bürokratlar, gerçekte imparatorluğun gerçek çözülmesinden kaynaklanan sorunlara çare arama olanağı bulabildiler. ewe Tanzimat: Merkezciliğin Aşınmasına Bürokratik Bir Yanıt Egemenliklerine yönelen doğrudan tehditleri yatigurdiktan sonra, bürokratlar. mevcut vergiler üstündeki haklarını geri alma ve merkezi hükümet için yeni gelir kaynakları yaratma çabasına girdiler. İmparatorluk örgütünü yeniden düzenleyerek ve bu yeni örgütlenme çerçevesinde bir dizi yeni uygulamaya başlayarak bunu sağlamaya çalıştılar. Osmanlı tarih yazımında bu geniş program dönemi Tanzimat olarak adlandırılır. Önlemlerin en temel hedeflerinden biri vergi toplamayı kolaylagurmakti. Hazinenin merkezileştirilmesi, klasik düzenin valileri, tmarlıları veya öteki aracıları yerine vergi toplamada doğrudan maaşlı hükümet görevlilerini yetkili kılmak ve bu doğrultuda atılan adımlar oldu.$5 Şehirlilerden ve pazarlardan alınan vergiler temettü vergisi adıyla kârdan alınan tek bir vergiye, gayrimüslimlerden alınan kafa vergisi askerlikten muafiyet vergisine dönüştürüldü. Merkezi denetimi güçlendirmek için. yerel yöneticilerin kadıların, gerçekte yasal temeli olmayan vergi, harç vb. toplaması yasaklandı. Klasik dönemde bu tür ödenliler bu tabakaların gelirinin özünü oluşturduğundan bu karar eski uygulamadan kesin bir kopuşu ifade ediyordu. Alınan önlemler nakdi vergilendirmeye doğru yönelen ciddi bir girişimin başlangıcıydı. Bu girişimi güçlendirmek ve genel olarak Osmanlı ekonomisinde para kullanımını geliştirmek için hükümet yeni tedavül düzeni getirdi. 1829'da yeni beş kuruş (beşlik) ve 1833'de altı kuruş (altilik) piyasaya sürüldü; 1839'da o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmayan kağıt paranın yerini

tutmak üzere % 12 faizli el yazılı 25 kuruşluk tahviller çıkartıldı.9? 1840'larda, Osmahlı madeni paralarının iç ve dış değerlerine eşgüdüm getirebilmek için, ilk kez iki metalli standart (altın ve gümüş) benimsendi. 1844 ve 1847 yılları arasındaki çeşitli ayarlamalardan sonra 1847'de 1:15,909 oranı kabul edildi.68 Aynı yıl 100 kuruş değerinde altın para (mecidiye) basıldı ve Osmanlı kuruşunun değeri 110 kurus-1 pound sterlin olarak belirlendi. Bab-ı Ali ana görevi. Avrupa'da işlemlere girerek bu değişim oranının korunması olan bir bankanın İstanbul'da ku47

rulmasını da teşvik etti.9? Kredi işlemlerini denetlemek ve düzenlemek üzere kısa dönemli borçlar için 1848'de yıllık % 8 faiz oranı saptandı; bu oran 1852'de % 12'ye çıkartıldı. Kesim ve bölgelerin kredi gereksinimleri eyalet araştırmalanyla saptandı ve çiftçilere kredi sağlamak için bir tarımsal kredi fonu kuruldu.79 Bütün bu düzenlemeler ve uygulamalar yeni kurulan Maliye Bakanlığı sorumluluğuna verildi ve bakanlık 1860-61'de Osmanlı devletinin ilk bütçesinin yapılmasını da üstlendi."! Bu müdahalelerle birlikte, çeşitli bölgelerdeki etkili tüccarların ve eşrafın bağlılığını yeniden kazanmak için bir dizi girişimde bulunuldu. Örnek olarak, dış ve transit ticaretle uğraşan gayrimüslim ve müslüman tüccarlar Avrupa ve Hayriye Tüccarları adları altında iki ayrı örgütlenmeye bağlandı; onları temsil etmek üzere konsoloslar (sehbender) atandı.7? Bütün bu düzenlemelerle ve özel özendiricilerle, merkezi hükümet, gayrimüslim tüccarların yabancı korumacılığı arayışını engellemeye çalışıyordu. Benzer biçimde, bürokrasi yerel eşrafı Osmanlı yönetiminin resmi hiyerarşisi içine çekme yoluna gitti; onlara yalnız ayan sıfatını değil, valilik ve mütesellimlik gibi görevler de verdi.7? Yeni oluşturulan eyalet meclisleriyle ayanın sorumluluk yükleneceği ve yerel halkın yönetiminde resmen yetkili olacağı örgütlenme yaratılmış oldu.74 Hükümet aynı anda kadastro araştırmaları yaptırarak (1838 ve 1856'da) ve 1864'de eyalet yasası çıkartarak ayanın bağımsız etkisini sınırlamaya çalıştı. Araştırmalar özellikle eyalet topraklarındaki mülkiyetin degerlendirilmesi ve koşul ve vergi yükümlülüklerinin belirlenmesi amaçlarını güdüyordu.75 Eyalet yasası yönetim örgütünü yeniden biçimlendiriyor ve tanımlıyor, hem de iktidarı valiler ve ayan arasında bólügtürüyordu.76 Son olarak bütün uygulama ve işlemlerin yeni yasal düzene uydurulması amacıyla adli yapıda gerçekleştirilen değişikliklerden söz etmek gerekiyor."? 1840'da yeni bir ceza yasası çıkartıldı ve 1851'de düzeltildi; 1858'de arazi yasası, 1869-76 arasında Mecelle yayınlandı. Özellikle 1858 tarihli arazi yasası önemliydi. Bu yasa toprakta küçük köylü mülkiyetini, bu tür malvarlığının büyümemesi için açık sınırlamalar getirerek fiilen tanıyordu.78 1867'de büyük bir ödün vererek, Bab-ı Ali yabancılara Osmanlı İmparatorluğu'nda taşınmaz mal edinme hakkı tanıdı. Konsolosluk mahkemeleri ve karma mahkemeler kurularak gayrimüslimlerin tanıklığının kabulüyle ilgili yeni düzenlemeler

yapıldı ve müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki davalarda evrensel ilkeler benimsendi. Gayrimüslim grupların Osmanlı hükümetine bağlılığını sağlamak üzere yurttaşlık yasası ve pasaport yasası çıkartıldı, aynı zamanda Yahudi. Ermeni ve Yunan cemaatlerine kendi ayrı anayasalarını oluşturma izni verildi."? Bütün bu uygulamalar, pratikte olamadıysa bile niyet olarak, imparatorlugun toplumsal ve toprak bütünlüğünü tehdit eden sorunların hemen çoğuna karşı düşünülüp ortaya konulmuş bir program oluşturuyorlardı. Bu uygulamaların sonucu olarak da ortaya çıkmış olabilecek resmi ve gerçek güçlenme, kapitalist 48

dünya ekonomisinin egemen güçlerinin çıkar ve hedeflerine karşı bir nitelik de taşımıyorlardı. Sonuç olarak, daha iyi yönetilen bir imparatorluk, Ruslara karşı daha canlı bir tampon, Osmanlı topraklarındaki gelişme, İngiliz malları için daha iyi bir pazar ve yabancı sermaye için daha büyük güvenlik demekti.8° İmparatorluğun dağılmasını önleme hedefi dışında, Tanzimat dönemi siyasilerinin korumacılık veya merkantilizm eğilimli bir yanları yoktu.3! Tersine, özellikle Avrupa devletlerinden siyasal korunma görme şanslarını artırdığı için, ekonomik liberalleşme önlemlerini istekle uyguluyorlardı. Osmanlı bürokrasisinin Avrupa güçleriyle işbirliği yapma isteği, İngiliz hükümetinin Osmanlı hükümetini destekleme siyasetine taraftar bulmasını da kolaylastinyordu.82 Bütün bunlar gözönüne alınınca, Tanzimat siyasetinin Avrupa'dan destek görmüş olması şaşırtıcı değil. Bu destek o boyuta varmıştır ki, dönemi çözümlemek isteyen araştırmacıların bazıları bu siyaseti biçimlendiren iç baskıları unutup bunu maddi veya ideolojik bakımdan Avrupa'dan esinlenen batılılaşma olarak yorumlamışlardır. Sonuç olarak Tanzimat'ın başarısı kapsamına veya Avrupa'dan gördüğü desteğe değil, sağlam bir mali taban oluşturmasına bağlıydı. Daha başından itibaren bürokratlar bu gerekliliğin bilincindeydiler. Mali çözümü, imparatorluğun idari ve toprak bütünlüğünü uzun dönemde sağlayabilmenin anahtarı olarak görüyorlardı ve düzeltimleri Avrupa pazarlarından borç almadan gerçekleştirmekte kararlıydılar. Borçtan dolayı siyasal bağlılık içine düşmekten çok fazla çekindikleri için, hükümetin gelir kaynaklarını artıncı ilk girişimlerinin başarısızlığından sonra da dış borç düşüncesine yanaşmadılar. 1850 ve 1852'de sadrazam Reşit ve Ali Paşalar, Avrupalılara elli ve elli beş milyon franklik borç anlaşması imzaladıklarında Bab-ı Ali anlaşmaları onaylamayı reddetti ve hükümete yüklü miktarda tanzimat yükümlülüğü getirmesine karşın padişah anlaşmaları feshetti ve sadrazamları görevlerinden aldı.83 İkinci anlaşmanın tartışmaları sırasında padişahın danışmanlarından biri, Yunanistan'ın borçlarını ödeyememesi sonucu İngiltere donanmasının Pire Limanı'nı sarmasını örnek göstermişti.83* Fakat sonunda, Kırım savaşı giderleri iç kaynaklarla ödenmeyecek boyutlara varınca, Osmanlı hükümeti, 1856'da Avrupa pazarlarından ilk borcunu aldı.85 Bürokratların korktuğu gibi, ilk ve izleyen borçlar, yabancı kredicilere hükümetin siyasetini

doğrudan etki altına alabilme yollarını açtı. İlk borçtan kısa süre sonra yabancı sermayeyle Osmanlı Emperyal Bankası kuruldu.89 İngilizler banka üstünde denetim sağlamakta gecikmediler. 1856'da Avusturya hükümeti Bab-ı Ali'ye bir mali danışman gönderdi. İki yıl sonra İngiliz ve Fransız üyeler ona katılarak Hazine Yüksek Kurulu'nu oluşturdular. 1860'da kurul genişledi ve Conseil Superieur des Finances 'e dönüşerek Osmanlı İmparatorluğu'nda mali düzeltimlerin birincil gözetleyicisi oldu. Hükümet yabancı baskılarına boyun eğerek Osmanlı tahvillerine sahip yabancıların temsilcilerinin de kurulda yer almasını kabul etti. 1860'lardan sonra bu kurum hükümetin artan borçlarına karşılık gösterdiği gelirleri üstünde doğrudan söz sahibi oldu.8? 1850'ler ve 70'ler ara49

sında Osmanlı devletinin dış zorunlulukları aşırı boyutlara çıktı ve 1876'da Bab1 Ali resmen iflasını açıklamak zorunda kaldı. 1881'de Conscil'in yerini almak üzere kurulan Duyun-u Umumiye idaresi imparatorluğun mali işlerinde kalıcı biçimde yetki kazandı. Tarihin gelişimi farklı olsaydı, bürokratlar Osmanlı İmparatorluğunda arzuladıkları mali güvenliği sağlamakta başarılı olsalardı, dış ülkelerin de desteÉiyle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal değişmelerin yarı uçlaşmaya yön“lenmesi mümkün olabilirdi. Fakat, böyle bir mali destek olmadan Osmanlı Devleti'nin bu tür bir sıçrama yapması söz konusu olamazdı. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'ni güçlendirmesi beklenen diplomatik destek ve iç düzeltmeler gittikçe köhneleşen imparatorluk aygıtının etrafına örülmüş ve bu aygıtı adeta gizleyen bir ağ olmaktan öteyc gitmedi. Sonradan öyle bir yere gelindi ki, bu aygıt ancak uluslararası sermaye ile iç içe geçmiş bir kurumun iç desteği ile ayakta durabilmekteydi. Osmanlı bürokrasisinin bu konudaki başarısızlığı iki ana etkene bağlanabilir. Bunlardan birincisi, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili siyasctlerindeki değişik hedeflerin birbirleriyle çelişki halinde olmasıydı. İkinci etken ise. bürokratik sınıf içindeki bölünmelerden ve merkezi bürokrasinin reformları uygulamak için kullandığı görece eskimiş yöntemlerle Osmanlı devletini saran yeni koşullar arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanıyordu. Başarısızlık Nedenleri Yakın Doğuda İngiliz Siyaseti İngilizler ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na yaklaşımlarında iki ayrı çıkar peşindeydiler. Birincisi Rus yayılmacılığına karşı ve Asya'yla güvenli bir bağlantı kurabilmek için imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak hedetiydi. İkincisi daha çok ekonomik nitelikteydi. İngilizler mallarını Osmanlı toprakları içinde ve dışında daha serbest dolaşımını sağlamak ve İngiliz malları için güvenilir bir pazar oluşturmak aınacındaydılar. İngiliz ve Osmanlı Hükümetleri bu amaçlarında uyum içindeyken, uygulanan siyasctler çoğunlukla birbiriyle çelişiyor ve ters sonuçlar veriyordu. Özellikle siyasal ve ekonomik amaçların aynı anda sağlanabilmesi için zorunlu olan mali güvenliğin yokluğunda ticaretin liberalleştirilmesi eğilimi ağır bastı ve giderek Osmanlı devletinin desteklenmesi projesini geri plana itti. 1830'ların sonlarındaki serbest ticaret hükümlerinin yerine getirilmesinden ortaya çıkan sorunlar, İngiliz (ve Avrupa) -Osmanlı siyasetinin iki yönünün nasıl birbiriyle çeliştiğinin örnekleriyle doludur. Osmanlı

hükümeti bu tür ilk anlaşmayı İngiltere'yle 1838'de imzalamıştır. Bu anlaşma ve Fransa (1838), Hansa Alman Birliği, Birleşik Devletler, Sardunya (1839), İsveç, Norveç, Hollanda, Prusya, Belçika (1840), Danimarka, Toskana (1841) ile yapılan anlaşmalar Os50

manlı ticaretini 'dünyanin en liberal ticareti' durumuna getirmişti.38 Bu anlaşmalarla yürürlüğe giren uygulamalar Osmanlı devletine doğrudan ve kısa sürede bir tehdit getirmedi.8? İhracata getirilen gümrük vergilerinin ithalat vergilerinden yüksek olduğu doğrudur, fakat bu durum ithalatın ihracattan daha çok özendirilmesi yönündeki klasik siyasetin devamı olarak görülebilir (Ge 12'ye karşı & 5 vergi). Gerçekte % 3 olan ithalat vergisi % 5'e çıkartılmış, Osmanlı hükümeti artan dış ticaretten daha çok kazanç sağlamayı hedeflemisti. İçerde alınan vergilere gelince, bunların çoğunluğu 18. yüzyılda merkezi hükümetin zayıf olduğu dönemde yerel yöneticiler tarafından konulmuştu. Yani bu vergilere getirilen kısıtlamalar merkezi hükümetten çok yerel yöneticilerin ve eşrafın konumunu zayıflatmayı amaçlamaktaydı.?9 Serbest ticaret anlaşmalarının dolayımsız amacı, bürokrasinin, Osmanlılar'ın dünya ekonomik ağına girmesinden gelir elde etme ve bu ağ içinde yer alma amaçlarıyla çelişmiyordu. Aksine, bu anlaşmaların Osmanlı devletinin tek yetkili olarak kendi yabancı ticaretini vergilendirebileceğinin bütün taraflarca tanınması anlamına geldiği söylenebilir. Nevar ki, bu anlaşmaların içerdiği liberal ilkeler; Osmanlı Hükümeti'nin konumunu güçlendirmekten çok devletin dış ticaretini denetlemesine ve hu ticaretten vergi almasını gittikçe zorlaştırdı. Örnek olarak tekellerin kaldırılması ile hükümet önemli miktarda gelirinden vazgeçmek zorunda kaldı ve imparatorluk içinde mal akışını etkin olarak denetleyemez oldu.?! Oysa Osmanlı hükümet gelirlerini artırması beklenen Osmanlı dış ticaretinin genişlemesi gecikti ve hükümetin siyasetinden ve anlaşma hükümlerinden bağımsız olarak gerçekleşti.” Üstelik, Osmanlı ve İngiltere hükümetlerinin bu anlaşmaların yabancı ticaretle sınırlı kalması yolundaki niyetlerine karşın, uygulamada kapsamları genişletildi. kısa süre sonra İngiltere uyrukları ve İngiltere koruması altındaki Osmanlı uyrukları bu anlaşmaların kendilerine terzi ve ayakkabıcı gibi dükkânlar açma hakkı verdiğini iddia etmeye başladılar. Aslında bu tip meslekleri icra edebilmek için devlet denetimindeki birliklere üye olmak gerekiyordu. Bu birliklere dahil olmayan hiçbir Türk'e bu tip dükkânları açma izni verilmiyordu.?? Aynı zamanda, yabancı ürünler % 5 verginin ödenmesinden sonra imparatorluk içinde serbest dolaşıma kavuşurken, yerli ürünler, müslümanlarda nakledildiğinde çok çeşitli vergi yükümlülükleri altında kalıyorlardı.94 Son olarak, 1830'ların anlaşmaları

bürokratik düzenin içerdeki meşrulugunu zayıflatmakta da dolaylı bir rol oynadı. Anlaşmaların uygulanması ve onları izleyen reform önlemleri, Osmanlı hükümetinin, yabancı devletlerle birlikte gayrimüslim tebayı haksız yere koruyormuş izlenimini doğurdu. Bölünmüş Bürokrasi: Emperyal Janus(*) Tanzimat uygulamalarının zayıf ve etkisiz kalmalarının ikinci ana nedeni bürokrasinin kendisinden kaynaklanmaktadır. burda iki tür sorun vardı. Birincisi, bürokrasinin kendi içinde bölünmüşlüğü, ötekisi yönetici seçkinlerin Osmanlı *) Janus : Eski Roma'da kapılar mabudu, iki yüzü bulunan ilâh. 5]

İmparatorluğu'nun içine düştüğü toplumsal koşullar karşısındaki tavrıdır. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlı Hükümeti'nin (yani Bab-ı Ali) Saray'dan (veya padişahın kendisinden) kesinlikle ayrı bir kurum oluşu oturmuş bir düzen durumuna gelmisti.?? Ordu ayrıcalıklı konumunu yitir: miş ve yönetim hiyerarşisindeki birincil yerini Dış İşlerine kaptırmıştı. Hem Dış İşleri'nin hem de Vezir-i Azam'ın büroları, padişahın klasik hizmetçilerinden tamamiyle farklı bir eğitim ve temelle yetişen Çeviri Bürosu'nun bir avuç bürokratıyla dolmuştu. Tanzimat'ı uygulamaya koyanların iyi niyetinden kuşkulanmak için elimizde bir neden yok. Bu kişiler Osmanlı İmparatorluğu'nun yerinin Avrupa'nın güçlü devletlerinin yanı olduğuna ve bu amaca erişme yolunun imparatorluğu güçlendirmekten geçtiğine inanıyorlardı. Fakat, bu grup yanında, eski biçimde ve eski düzen için yetiştirilmiş geniş bir memur kesimi vardı. Reformcu bürokratlarla elçilikler arasındaki yakınlık ve yeni seçkinlerin yaşam biçimleri ve kökenleri eski tarz grubun küskünlük ve düşmanlığını çekiyordu. 'Tutucular', bürokratik hiyerarşinin çeşitli yerlerinde yer alıyorlar, reform önlemlerini sulandırmak, kesmek, hatta tersine çevirmek gücüne kavuşuyorlardı. Daha sonra, Avrupa hükümetlerinin imparatorluğun yönetimi üstündeki etkisinin günü gününe hissedilmeye başlamasıyla, reformlara duyulan tepki yüksek gerevliler arasındaki dar çekişme olmaktan çıkarak, daha geniş bir alana yayıldı. Örneğin; 1860'lardan başlayarak merkezi hükümette marjinal görevleri olan genç bürokratlar Yeni Osmanlılık adı altında muhalif bir hareket örgütlemeye başladılar. Bunlar, imparatorluğun sorunlarına çözüm olarak İslam ve Avrupa toplumlarının çeşitli yönlerinden yaptıkları seçmelerin bir sentezini öneriyorlardı.?6 Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici sınıfı arasındaki bölünmelerin altında uyruklardan toplanabilen ve gittikçe büyüyen devlet örgütünü besleyip işletmesi gereken gelirlerin azalması yatıyordu. İşbaşında olanlar kendi konumlarını korumak ve rüşvet, yozlaşma ve rakiplerine iftira etmeyle ne pahasına olursa olsun gelirlerini artırmak peşindeydiler. Dönemin tarihçisi Lütfü'ye göre zamanın üç büyük uğraşı vardı: rakipleri saf dışı etmek, arkadaşları getirmek ve ekmekle öteki zorunlu tüketim mallarının fiyatlarına dikkat çeken insanların ağızlarını kapatmak.?7 Aralanndaki bólünmelerin niteligi ne olursa olsun, bürokrasinin eski, yeni ve isyancı gruplarının hepsinin yönetim anlayışı aynıydı. Hepsi, imparatorluk yapısının

İstanbul'da birbirine yakın memurlar grubu tarafından çıkartılan, tasarlanan, yayınlanan bir dizi kural, uygulama ve yasalarla yeniden düzenlenebileceği veya korunabileceği öncülünden yola çıkıyorlardı.?8 İmparatorluğun 'nasıl kurtanlacagi'ni tartışan Yeni Osmanlılar bile, tüm üfuklarını genişletme çabalarına karşın, kendi aralarında örgütlenen dar bürokratlar grubu imgesini kıramamışlardı. Bürokratik sınıfa esin veren ve onu harekete geçiren güçlü imparatorluk imgesi herşeyden önce klasik Weltanschuung (dünya görüşü) içinde kökleş52

mişti. Bu yalnızca yöneticiliğe yaklaşımlarında değil, ondokuzuncu yüzyıl boyunca yürürlüğe sokmaya çalıştıkları önlemlerin içerik ve sonuçlarında da görünmektedir.?9 Klasik güç ilişkilerinin halen devam ettiği kanısı Osmanlı hükümetini reformları uygulamak ve yeni veya eski vergileri toplamak için eski idari hiyerargiden yardım ummak durumunda birakiyordu.! Pratikte bu durum reform kararlarının kamu yetkesi tabakalarından geçtikçe zayıflaması İstanbul'la üretim noktaları arasında yerleşmiş bulunan çeşitli gruplarca saptırılması sonucunu veriyordu. Hükümet kararları uygulanma alanlarına ulaştığında çoğunlukla o kadar çok yoruma uğramış bulunuyordu ki amaçlanan özgün hedefler yönünde sonuçlar doğurma şansı çok azalmış oluyordu. Taşrada zaten yetersiz olan kaynaklar için verilen amansız bir savaş vardı. Özellikle sabit gelirlerini artırma araçları sınırlandırılan ve geleneksel yerel vergi toplama hakları geri alınan valiler maaşlarına ek gelir yaratabilmek için her yola başvuruyorlardı. Aşırı vergi ve yasa dışı haraçlar toplamanın yanısıra evlerini geçindirmek ve makamlarını korumak için, artık merkezde iktidar mücadelesi veren gruplarla da bağlaşmalar oluşturuyorlardı. Bu açıdan Diyarbekir valisi 1856'lerin sonlarındaki yerel yöneticilerin durumunu çok açık ifade etmektedir: "Dürüst davranmam için hiç bir özendirici yok. Eğer adil yöneticilik yapmaya kalkışırsam, bütün öteki paşalar aleyhime dönecek ve görevimi yitireceğim; rüşvet almadıkça da yeni bir görev edinemeyecek kadar fakir kalırım."!9! Söylemeye gerek yok ki, bütün bu baskılar ve güvensizlikler altında ne valilerin ne de yönetim zincirindeki diğer görevlilerin, reform önlemlerinin onlardan b.kledigi devlet örgütünün yeniden órgütlendirilmesi gibi uzun dönemli bir görevin altından kalkabilecek konumu yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nda toplumsal yapı dönüşümü, kapsamlı bir arazi yasası veya eyalet yasası gibi yasalarla bir anda tersine çevrilemeyecek. yönlendirilemeyecek veya örgütlenemeyecek aşamaya gelmişti. en önemlisi. Osmanlı devlet örgütü artık Osmanlı toplumunda tek iktidar kaynağı olmaktan çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşmesi sürecinde bazı gruplar etkinliklerini genişletmişlerdi. Bunlar arasında yerel eşraf, vergi toplayıcılar, tüccarlar ve sarraflar en önemlileriydi. Son grup bütün tarım vergisi işlemlerini kapsıyan gayri resmi kredi ağını ve imparatorluk ticaretinin önemli kesimini denetimi altında tutuyordu. Hükümetin yabancı borçlarını kabul

etmesine kadar imparatorlukta tek güvenilir likit kaynağı olan bu özel bankerler hükümete ve büyük bürokratlara bile yüklü miktarda borç vermişlerdi. Bürokratların, ayanın artan gücüne karşı aldığı önlem, onları resmi görevlere atayarak yönetici yapı içine almaktı. Adli reformların bir parçası olarak gayri müslimlere yeni haklar tanınması da aynı amaçları taşıyordu. Bu tür müdahalelerle bürokrasi yeni heterojen yapıyı uyumlu Osmanlılığa dönüştürme çabası içindeydi. Oysa bu gruplar hükümetin klasik merkeziyetçiliği yeniden kurma çabasına yardımcı olma niyetinde değillerdi. Yerel tüccarlara. sarraflara ve eyalet eşrafına servet biriktirme ve etkinlik kazanma olanağını veren düzensizlik ve anarşiydi. tanzi53

mat bürokratlarının üstün tuttuğu eşitlik ve adalet kavramları gayri müslim tabakaları pek ilgilendirmiyordu. Bunlar elde ettikleri yabancı korumacılığı ve kâr sağladıkları ekonomik fırsatlarla seçkin bir duruma gelmişlerdi. Bu açıdan Osmanlı mahkemelerinin kendilerini nasıl gördüğü eski önemini yitirmişti. Tanzimat siyaseti. patrimoniyal olarak tanımladığımız klasik dünya görüşü tarafından belirlenmeye devam etti. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında gelişen ve bu genel yaklaşıma istisna (ve hatta alternatif) olarak tanımlanabilecek üç olaydan bahsedebiliriz. Birincisi. 1845'de İstanbul'da eyaletlerin gereksinimlerini tartışmak üzere taplanan özel kuruldur: ikincisi. 1864 eyalet yasası gereği üyelik ve yetki açısından genişletilen eyalet ineclisleridir. ve üçüncüsü, Yeni Osmanlılar'ın bir kesiminin katıldığı meşrutiyetçi harekettir. Bunun sonucu 1876'da ilk Osmanlı anayasası ilan edilmiş ve 1877'de seçimler yapılarak Meclis toplanmıştır. Bu gelişimleri Tanzimat siyasetinden ayıran. katılımcılarının. en azından bir bölümüyle. zaten kendi topluluklarında iktidar ve saygı elde etmiş insanların aralarından gelmeleri. yani resmi görevlerin getirilerinden yararlanmamış olmalarıdır. Bu yapılarıyla (en azından potansiyel olarak) Osmanlı İmparatorluk yapısına ilişkin farklı bir yaklaşımın öğelerini barındırırlar. Özellikle 1876 anayasası ve onun ilanını izleyen Meclis Yeni Osmanlılar'ın başlattığı muhalefet çizgisinin billurlaşması olarak görülebilir. Meclisin yapısı ve görev yaptığı bir yıl içindeki tartışma ve kararlarıyla sergilediği bağımsızlık bu gelişimi ortaya koyar. 0? Ne var ki hükümet düzeyindeki genel kararsızlık düzeyi de bu örgüt ve hareketleri de etkilemiştir. 1845 kuruluna katılan aydın heyetinden tüccarlar ve mülk sahiplerine ek olarak gümrük bagkatibi. eski vali, psikoposlar da vardir.!€? Üstelik bu temsilciler. imparatorluğun gelecekte alacağı yön konusunda kendilerine danışılmasından 'son derece şaşırmış' ve 'ezilmiş'lerdi. Yaptıkları öneriler de sonuçta ciddiye alinmadi.! 9 Eyalet meclisleri ise çoğunlukla yerel eşrafın etkisi altındaydı. Fakat ondokuzuncu yüzyıldan itibaren bu gruplar artık kendi bölgelerinin-gerçek temsilcileri olarak kabul edilmez oldular: çünkü, halkın ayana bağlılığı iyice azalmıştı.!05 Anayasa ve Meclise gelince. bu hareketler. iktidarın, scçilmiş temsilciler. Bab-ı Ali ve Saray arasında nasıl paylaşılacağına ilişkin açık bir formül geliştiremediler. Sonuç olarak reformcu bürokratların gücünü kırmak için kısa bir süre meşruti monargiye rıza gösteren

Abdülhamid. onları kolayca idare edebilmisti. Sonra. anayasanın boşluklarından yararlanarak meclisi kapattı ve iktidarı tekrar Bab-ı Ali ve Sarayda toplayabildi. € Üçüncü ve hem uygulanan siyasetlerin başarısızlığına hem de uç bölge olarak dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin devamına neden olan belki de en önemli etken, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısında yaşanan değişimdi. 54

TOPLUM İngiliz ve Osmanlı yöneticileri kendilerini değişen toplumsal yapıya bağlayabilen bir yol bulabilselerdi imparatorluğun dağılmasını durdurmakta başarılı olmayı umabilirlerdi. Yeni toplumsal gerçeklik hem Osmanlı hem İngiliz hükümetlerinin denetiminin dışında gelişmişti. Vergi toplayıcılar, tüccarlar ve hepsinden önemlisi yeni ekonomik ağın merkez noktalarını ele geçirmiş olan sarraflar iki kurumdan da bağımsız olarak zenginlik ve etkinlik elde etmişlerdi. Ondokuzuncu yüzyılın yarısına gelindiğinde bu grupların güçleri bürokratik seçkinlerinkiyle eşitleşmiş, bazı açılardan onları geçmişti. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluBu'nun dünya ekonomisiyle bütünleşme biçimine bağlı olarak, toplumsal dónüşüm her bölgede farklı bir yapı gösteriyordu. Osmanlı bürokrasisinin yeni ağ üstünde egemenlik kuran gruplara işbirliği karşılığı verebileceği fazla bir şey yoktu. Hükümetin yürürlüğe sokmaya çalıştığı düzenleme ekonomik anarşi ortamından zenginleşen mültezimler, tüccarlar ve sarrafların arzulamıyacakları bir sonuçtu. Zayıf bir devlet ve dünya ekonomisiyle kurumsal ve yapısal istikrar olmadan ilişkilerin sürdürülmesi yönündeki tercihleri bu grupları, uç bölge burjuvazisi olarak, kendi devlet örgütleri üstünde daha doğrudan etkinlik kurabilmiş merkez ve yarı uç bölge burjuvalarından ayırt ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun uçlaşmasının altında yatan bu toplumsal gruplaşma en iyi, yerel durumların gözlemlenmesiyle ortaya konulabilir. Batı Anadolu'nun klasik ve uzun dönemli ticari önemi bölgeyi bu açıdan elverişli bir alan yapmaktadır. Batı Anadolu: Bazı Genel Gözlemler On sekizinci yüzyılda Fransa'nın Yakın Doğu ticaretinin yaklaşık üçte biri İzmir limanı yoluyla taşınıyordu. Bu Osmanlı'nın Avrupa ile toplam tiçaretinin yarısına tekabül ediyordu.!97 Napolyon savaşları ve Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında gerilemeler yaşadıktan sonra İzmir, 1830'larda tekrar eski canlılığını kazandı. 1840'lar ve 70'ler arasında İzmir'den toplam ticaret hacmi dört kat, ihracat üç kat ve ithalat altı kat arttığında, ticari etkinliğin genişleme oranı daha önce görülmedik boyutlara ulaşmıştı. (bknz. Tablo 1). On dokuzuncu yüzyılın kalan bölümünde İzmir, Osmanlı ihracatında birinci, ithalatında İstanbul'dan sonra ikinci şehir oldu (bknz. Tablo 1). Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği önemli mallar (kırmızı boya, meşe palamudu, pamuk, üzüm, afyon, tütün, ipek, meyan kökü, mahmude kökü, mazı, vb..) ya İzmir'in

hinterlandında üretiliyor veya komşu eyaletlerden oraya getiriliyordu. İmparatorluğun dış ticaretinde tuttuğu önemli yer yanında Batı Anadolu, Anadolu'nun en zengin eyaletlerinden olmayı sürdürüyor ve Osmanlı hükümetinin gelir kaynaklarına yaptığı katkı açısından da ön sıralarda yer alıyordu.!98 55

Tablo 1 XIX. Yüzyılda önemli Osmanlı limanlarmda gerçekleşen ticaret hacmi 1840'ların başları 1873-1877 1900'ler İbracat ithalat ihracat ithalat İhracat ithalat İzmir 800 1250 3700 4300 2700 4000 Trabzon ; 200 100 600 300 500 500 Samsun 150 150 400 300 500 700 İstanbul (2000) (500) (10.000) (5000) 7400 2800 Selanik 125 125 1500 1600 2500 1400 (£ 000)- Kaynak: Issawi 1980,82. Tarımsal Üretimin Yapısı ve Bütünleşmenin Ögeleri Ondokuzuncu yüzyıl koşullarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dört veya beş kişilik bir ailenin, zaman zaman dışardan yardım alarak, 8 hektarlık bir arazide tarım yapabileceği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, 8 hektardan küçük araziler küçük mülkiyet olarak tanımlanabilir.!09 Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Batı Anadolu'da tipik üretim birimini de bunlar oluşturmaktaydı. Ortalama arazi büyüklüğü ve üretim ilişkileri açısından farklılıklar varsa da, Anadolu'nun geri kalan kesiminde de durum buydu.!!? Ciftliklerin Anadolu eyaletlerindeki büyüklüklerine göre dağılımı hakkındaki ilk tahminler 1840'lara aittir. Bunlara göre !!!, tarım yapılan arazinin % 81'i 5,4 hektardan (60 dönüm) küçüktür. 1869'da tarımsal toprakların % 82,5'i ortalama 6-8 hektar büyüklüğünde küçük mülkiyet elindeydi, köylülerin % 80'i bu durumdaydı.!!Z Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ilk tarımsal araştırmalardan birine göre, 1907'de, tarımsal toprakların % 81'i 4,5 hektarlık (50 dönüm) isletmelerdi.! ? Batı Anadolu'daki toprak dağılımıyla ilgili daha eski rakamlar yok, fakat zamanın kayıtlarına göre durum yukarıda özetlenen genel tablodan farklı degildi.!!ˆ 1840'da Bursa'daki İngiltere konsolosu 'köylü mülkiyeti ve aile içi emeğini' şehir çevresindeki egemen çiftlik biçimi olarak belirtmişti.! 15 1842'de aynı konsolos 'küçük alanlarda üretimi sürdüren köylülerdir' diyor.!!ó 1857'de bir araştırma için gönderdiği raporunda İzmir'deki İngiltere konsolosu "Anadolu'da tarım genellikle köylü mülk sahipleri tarafından yürütülür" demekteydi.! 17 1863'de "(İzmir çevresinde] ekilebilir ajanın büyük oranı, 3-20 ark büyüklüğünde (1,2-8 hektar) çiftlikler halinde köylü mülkiyetindedir" diye rapor verilmiş56

ti.118 Aynı yıl, Çanakkale'nin az kuzeyinde, dört hektardan küçük on binden fazla çiftliğin bulunduğu yazilmaktaydi.!!? 1890'da Anadolu'daki ortalama çiftlik büyüklüğü 1,2-4,8 hektar olarak hesaplanmistir.!29 1909'dan sonrası için daha fazla veri vardır ve aynı yapının devam ettiği görülmektedir. (bknz. Tablo 2). Yani on dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki tarımsal ihracat artışı Batı Anadolu'da toprak mülkiyetinin merkezileşmesi eğilimiyle birlikte gerçekleşmemiştir. Tablo 2 Batı Anadolu'da toprak dağılımı, 1909 Ortalama Çiftlik büyüklüğü Yer adı (hektar) 0-5 he.% 5'den büyük % Karasi 5,4 78 22 İzmir 4,5 54 46 Bursa 2,3 75 25 Biga 2,0 70 30 - İzmit 297 67 33 İstanbul 1,1 78 22 Bolu 2,0 85 15 Bölge Ort. 25 72, 28 Kaynak: Nickoley. 1924296. Anadolu'da küçük mülkiyetin devamlılığı, bir açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemine bağlanabilir. Fakat on dokuzuncu yüzyılın ortası ile klasik dönem arasında, yerel eşrafın mülkiyetlerini genişlettiği bir ara devre vardır. Fakat düşük nüfus yoğunluğu emek gücü bulmayı zorlaştırmış ve tarlaların sürekli ekilebilmesini tehlikeye dügürmügtür.!?! Ulaşabildikleri iş gücü, çoğunlukla, kendi tarlasında çalışan ve ek gelir sağlayabilmek için başkasının çiftliğinde çalışmayı kabul eden küçük köylülerdir.122 Gurbetçi Laz ve Kürtler mevsimlik iş bulabilmek için bölgede dolaşmaktadır.!23 Koşullara bağlı olarak görece zengin ayan yüksekce ücretleri ödeyebilmekte ve yeni işgücü kaynaklarına yönelebilmektedir.!24 Yerel kaynaklar o kadar kıtdır ki, yörenin en önemli âyanı olan Karaosmanoğulları, 1770'lerde tarlalarında çalışmak üzere Mora'dan 'bir çok' işçi getirmek üzere düzenlemeye girişmiştir.'25 Çoğunlukla büyük toprakların küçük köylülere küçük parçalar halinde çeşitli biçimlerde kiralanması Anadolu kırsal kesiminde ayan egemenliğinin en güçlü olduğu dönemde bile en yaygın uygulama olmustur.!26 Dolayısıyla, tarımsal üretimin örgütlenmesi açısından bakıldığında, ayan döneminin öze ilişkin değil biçime ilişkin bir ayrım oluş57

turduğunu söylemek yanlış olmaz. Ayrıca, Anadolu ayanı da, Balkanlardaki gibi, hükümet görevleri elde etmekte istekliydi. Bu durum tarımsal artık değer üstündeki hak iddialarına meşruluk kazandırma girişimi olarak değerlendirilebilir.!2? Fakat, uygulamada, hükümet görevleri almak, ayanı şehirlerde oturan toprak ağalarına çevirmiş ve kırsal mülk ve zenginliklerini gerçek bir iktidar temeline dönüştürme yeteneklerini daraltmıştır. Bu nedenle de imparatorluk merkezinin karşı saldırıları karşısında zayıf duruma düşmüşlerdir. Gerçekten de, bürokrasi 1828'de Rus savaşı için harekete geçirilen orduyu üstlerine sürerek bir kaç yıllık süre içinde Anadolu ayanının gücünü kırmayı başarmıştır. Kısa sürede geniş topraklar kamulaştırılmış, tımar düzeni resmen kaldırılmış ve angarya yasaklanmıştır.128 Batı Anadolu'da toprakların bir bölümü böylelikle yerel ayanın denetiminden kurtarılarak küçük parçalar halinde köylü mülkiyeti haline gelmiştir. Toprakların bir bölümü vergi toplayıcılarına kiralanmaya devam edilmiştir fakat, işgücü kıtlığı sürdüğünden bunlar da parçalara bölünerek köylülere kiralanmış veya ortakcılık yoluyla ekilmiştir.!39 On dokuzuncu yüzyılın kalan yıllarında Anadolu toprağının geniş bir bölümü işlemeden kalmıştır. 1841'de İzmir İngiltere konsolosu "geniş toprakların ekecek kimse olmadığından boş yattığı"nı yazmaktadır.! 3! 1842'de, Bursa'da, "Osmanlı uyruklarının sahip olduğu geniş topraklar düşük fiyatlarla satışa çıkarılmış fakat alıcı bulamamış|tır|."133 Gene Bursa'da, 1851'de, "Angaryanın yasaklanmasından beri büyük mülkler terkedilmekte veya boş bırakılmaktadır, çünkü sahipleri, ücretli işçi çalıştırmayı kârlı bulmamaktadirlar".!33 Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde, 1850'lerde, Ubicini, "bir kaç çadırla bölünen geniş boş araziler... çam ve meşe ormanları... dokuz on fersahla birbirinden ayrılan köyler" görmüştür. 1890'larda "Ankara çevresinde el altında ve bol" ekilebilir boş toprak vardır.! Köylü topraklarının küçüklüğü ve toprak kullanımının düşük düzeyde kalmasının yanında Anadolu tarımında kullanılan teknikler de genellikle ilkeldir. Tarım iki öküz tarafından çekilen ahşap sabanla, kürek, çapa ve orakla yapılmaktadir.!36 Büyük mülklerde daha gelişmiş teknikler kullanma girişimleri engelleyici fiyatlar, çekici hayvanların zayıflığı, tamir araç ve yeteneğinin bulunmaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.137 Sulama sistemlerinin az gelişmişliği ve herhangi bir korunma yolunun olmayışı Anadolu köylüsünü aşırı yağmur, hastalık, çekirge ve öteki doğal felaketler

karşısında çaresiz bırakıyordu. 1852'de kötü bir hasattan sonra Bursa köylülerinin "ağaç kabuklarını sökerek unla karıştırıp ekmek yaptıkları" bildirilmektedir.!38 1863'de 200.000 balya pamuk elde edilmesi beklenmektedir, fakat çekirge salgını ve yağmurlar sonucu o yıl ve ertesi yıl üretim 60.000 balyayı gecememistir.!39 1874 kıtlığı sırasındaki durum şöyle anlatılıyor: 'daha önceki kötü hasat ve ağır kış koşullarında köylüler tohumluk stoklarını yemiş olduklarından tahıl bulunmamaktadır. Hayvanların onda dokuzu doğal nedenlerle veya yemek için kesildiğinden yok olmuştur. İn58

sanlar sokaklarda sürünüp ölmekte ve gömülmemektedir. Kayseri'de kırk gün önce ölmüş olan bir deve aç insanlar tarafından parçalandı; vali gömülmesini emredince insanlar kalanları kazıp yeniden çıkardılar ve çürüyen eti yediler. Sonuçta, bazıları öldü'.149 Anlatılanlara göre, Batı Anadolu'da ihracatın geliştiği 1850'ler ve 1860'ların başında ve sonunda ekonomik sıkıntıların had saf haya çıktığı dónemJer vardır. Bu da aradaki ticaret patlamasının bölgede bulunan yapıların kökten değişmesiyle değil, bunların yeniden yönlenmesiyle oluştuğunu gösteriyor. Yani, Batı Anadolu'da kırsal kesime yayılmış bulunan yüzlerce üretim birimi bir şekilde bir ticari ağla birleştirilmiş ve iç ve dış pazarlardaki dürtülere toplu halde karşılık verecek duruma gelmişlerdir. Bir kez koşullar değişince, bu ağ oluştuğu kadar çabuk dağıldı ve Anadolu köylerini 1870'lerin başlarında en kötü bunalımlardan biriyle karşı karşıya bıraktı. Birlikte veya ayrı ayrı, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Batı Anadolu tarımının dünya ekonomisiyle ticari bütünleşmesine katkı yapabilecek dört etken vardı. Bunlar merkezi hükümet kararları ve yerel memurlarca uygulanışları; yabancıların (kapitalistler ve yabancı hükümetlerin temsilcileri) etkinlikleri; yerel tüccarlar; ve köylülerdi (mülk sahibi veya yarıcılar). Hükümet kararları ve yerel memurlar Tanzimat başlığı altında düşünülüp benimsenen yasalar ve önlemlerin yerel grupların karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu toplumsal çevreye düzen getirmesi bekleniyordu. Bu açıdan, olayın bütününe bakıldığında, en azından potansiyel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun üretim yapıları ile ticaretinin ekonomik bütünleşmesine katkıda bulundukları düşünülebilir. Fakat uygulanışlarında, bu düzenlemeler, yerel düzeyde bir çok soruna yol açtılar, amaçları doğrultusunda uyumlu bir ilerleme sağladıkları kadar da bir çok durumda karışıklık doğurdular. Temel sorun, hükümetin Anadolu tarımına müdahale amacının üretim veya ticarette artış sağlamak değil, artan devlet harcamaları için yeterli gelir sağlamak olmasıdır. Kaynakları ve köylülüğü koruyan klasik denetim ve denge mekanizmaları olmadan yürürlüğe sokulmaya çalışılan gelir artırma çabaları vergilendirme yöntemlerini gittikçe baskıcı hale getirdi. Bürokratlar öşür toplama ve onu nakide çevirmede yöntem olarak en çok iltizam düzenine bağlandılar. Sonuç olarak tarımın vergilendirilmesi hükümetin ancak ara sıra ve güçsüz biçimde müda- . hale ettiği üretici ile mültezim arasında bir ilişkiye indirgenmiş oldu.!*!

1840'da klasik farklı öşür oranları uygulaması yerine hükümet bütün eyaletlerde onda bir öşür oranını kabul etti. “2 Bu tutumun temel nedeni vergilendirme işlemlerini ve muhasebesini basitleştirmekti. Uygulamanın beklenilmeyen bir sonucu vergi yü59

künü daha iyi konumda ve verimli topraklardaki köylülükten daha kötü durumdakilerin üstüne kaydırması oldu.143 Ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde hükümetin vergi toplama biçimi de belirsizleşınişti. Vergi para olarak toplandığında (ki artan biçimde uygulama buna dönüştürülüyordu) köylü ürününü nakde çevirmeye zorlanıyor, köylüler çoğunlukla ürünlerini elverişsiz fiyatlarla elden çıkarmak zorunda kalıyorlardı. Öte yandan, öşür ayni olarak alındığında, klasik bir günlük mesafe sınırı mültezimler tarafından uygulanmıyor ve köylüler mallarını uzak yerlere taşımak zorunda birakiliyordu. Daha önemlisi, hükümetin mültezimlere, onlara bağlı olarak çalışanlara ve ajanlarına tanıdığı serbestliğin belirsizliği nedeniyle, vergi pazar koşullarına göre kendileri için en elverişli yöntemle toplanıyordu ve bu durum daima köylülerin aleyhine çalışan bir uygulamaydı.144 1850-1870'ler arasında ağnam ve öteki vergilerle birlikte tarım Osmanlı hükümetinin gelirlerinin % 50'sini olugturmaktaydi.45 Vergi yükü doğrudan doğruya üreticinin sırtındaydı.!49 Yerel vergilerin bölgeden bölgeye gösterdiği oransızlık da başka bir sorundu. 1845 yılına ait bir gözleme göre "Zengin ve müreffeh [İzmir'in] vergisi 1.200.000 kurustu. İzmir'de 30.000 hane vardı. 1800 hane bulunan Menemen'in vergisi ise (İzmir'in) yarısı kadardı, oysa 72.000 kuruş olmalıydı." 147 Köylülüğün bu tür istekleri karşılayabilmesi zordu. Hükümetin baskısından kurtulabilmek için topraklarını terk ediyor ve sık sık yer değiştiriyorlardı. Yer değiştirmeler sonucu Menemen'deki ev sayısı 1835'de 2.400'ken, 1845'de 1.800'e düşmüştü.!48 Bursa'da, kötü geçen bir mevsimde, köylüler, hükümlülüklerini yerine getirebilmek için herşeylerini "elbise, bakır mutfak eşyaları, süs vb dahil" satmak zorunda kalmışlardı.!4? Askerlik hizmeti, zaten baskısı hissedilen emek azlığına eklenerek aşırı vergilerin yıkıcı etkilerini artırıyordu. Bursa'daki İngiltere konsolosunun tahminlerine göre, bir celp dönemi her dört köylü hanesinden birinin ekonomik yaşamını felç ediyordu.!59 Ondokuzuncu yüzyılın ilk on yıllarında çıkan sık savaşlar nedeniyle durum o kadar kötüleşmişti ki, kırsal kesimde kadınlar bir çocuk daha yetiştirme yükünden kurtulabilmek için düşürme yoluna başvurur olmuşlardı. "Niçin bir çocuk daha yetiştireyim?" diye bir köylü şikayet ediyordu, "bize yardım edecek yaşa gelir gelmez, askere alinacak"!5! Kısaca, Batı Anadolu'da hükiimetin vergilendirme uygulamaları daha eşitlikci ve daha az ezici bir düzen

kurulması anlamında ilerici olmaktan çok gericiydi ve dolaylı olarak ülkenin nüfussuzluğunu artırarak durumu daha da kötüleştirmişti. Yerel uygulamalara bakıldığında, Tanzimatcı devlet adamlarının büyük çabalarla getirdikleri adli reformların bölgesel toplumsal yapılara etki edebilecek kadar giremedikleri de görülür. İmparatorluk yazıları, yerel memurların gayri müslim uyruklara da eşit davranması konusunda çok ısrarlıydı.!52 Fakat merkezi hükümetin ne gerçek bir niyeti vardı ne de yaptırım gücü. Yerel mahkeme kayıtları Osmanlı mahkemelerindeki gayrimüslimlerin konumlarının ondokuzuncu yüzyıl boyunca oldukça eğreti olduğunu ortaya koyan örneklerle dolu60

dur.!53 Yalnızca gayrimüslimler arasında olan davalarda bile tanıklıklarının geçerliliği kabul görmüyordu. Mahkeme belgelerinde adları küçük düşürücü tanımlarla yazılmaya devam ediliyordu. 54 Gayrimüslimler arasındaki davalarda özellikle miras bölüşümünde islam kuralları uygulanmaya devam ediliyordu.!55 Osmanlı hükümetinin uygulamalarının Batı Anadolu'nun ticari bütünleşmeye etkisini çözümlemeye çalışırken belirli ürünleri hedef alan iki tür uygulamayı da incelemeliyiz. Birincisi hükümetin alkol, pamuk, yün, kuşüzümü, kırmızı boya, tiftik, ipek ve afyon ticaretine 1790'lar 1830'lar arasında koyduğu ek vergilerdir.!5® Hükümet bu yeni gelirini ordu ve idari kurumlarını yeniden örgütlemek için kullanmayı tasarlıyordu. Bunlara ek olarak Batı Anadolu gibi ticari açıdan canlı bölgelere genel bir gelir vergisi (iktisab) konulmuştu.! 57 Bu vergiler hükümetin ondokuzuncu yüzyıl başlarında kurduğu alım tekellerinin ana dayanakları oldular. 58 Bu kararlar Batı Anadolu'nun ticari bütünleşmesinde hükümetin rolünü güçlendirmek yerine, onlarla aynı zamanda güçlerini artırmaya başlayan mültezimlerin etkilerini daha da çoğaltmalarına yol açtılar. İkinci uygulama doğrudan doğruya bazı ürünlerin üretimini artırma yolunda alınmış önlemler olarak görünür. Örnek olarak 1860'ların başlarında pamuk üreticileri aşardan muaf tutuluyordu, ihracat vergileri on yıl süreyle sabit kılınmıştı, ithal edilen makinalar vergiden muaftı, Mısır ve ABD'nden ithal edilen daha nitelikli tohumlar köylüye bedava dağıtılıyordu. 5? Fakat bu önlemler biraz geç kalmıştı. Batı Anadolu'da pamuk üretimini artırarak Amerikan pamuğuyla rekabet etmek fikri ilk kez yarı resmi İstanbul gazetesiCeride-i Havadis 'te 13 Aralık 1861 tarihli bir makalede yer aldı. O zaman Manchester Pamuk Üretimi Birliği İzmir'deki İngiltere konsolosuna konuyla ilgli anket göndereli dört yıl olmuştu. İngiltere'den Rodos ve Kıbrıs adalarına dağıtılmak üzere İzmir limanına altı kutu pamuk tohumu gönderilmesi ise üç yıl Gnceydi.!®! Daha sonraki yıllarda üzüm ve ipek üretimini desteklemek için hükümetin benzer kararları oldu.!©2 Fakat Tanzimat döneminin birçok reformu gibi bu programlar ya yerel düzeyde uygulanamadı veya uygulandığında sonuç getiremiyecek kadar kötü bir biçim aldı.!93 Osmanlıların iskan siyaseti devletin Anadolu'daki emek kıtlığına karşı aldığı bir önlem oluşturur. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca imparatorluğun çeşitli yerlerinden ve hatta dışından çeşitli gruplara toprak verildi ve Anadolu'ya özellikle

Batı Anadolu'ya yerleştirildiler.!64 1846'da Selanik'ten gelen Arnavutlar!65, 1846 ve 1864'de ortadoğu Anadolu'dan Çerkezler 169, 1846'da Eflaklilar! 7, Habsburglann Macaristan'ı işgalinden sonra 1850'de Macarlar!68 bunlar arasındaydılar. İzmir çevresinde meyve yetiştiriciliği yapan Bulgarlar!6?, bölgedeki yol yapımlarında mühendis, sürveyan ve işçibaşı olarak çalışan Moldavyalı ve Eflaklılar'a da!79 zamanın belgelerinde sik sık rastlanıyor. Batı Anadolu'ya hükümetin desteklediği bu insan akışının değerlendirmesini yapmak zordur. Bir tahmine göre 1850'ler 1890'lar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na bir milyona yakın insan göç etmistir.!7! Bunlar arasında çoğunluk Kinmlilar ve Çerkez. ler'dir. Bunların ne kadarının Batı Anadolu'ya yerleştiği belli değildir fakat İzmir 61

vilayetinin 1893'deki nüfus yapısını gösteren ayrıntılı bir dökümde 1.410.424 kişiden 1.050'sinin çoğunluğunun yakın zamanlarda Balkanlardan gelmiş göçmenlerden olan Latin Katolik olarak yazıldığı görülür; 415 kişi de Bulgar olarak kayda geçmiştir.172 Bu rakamlara bakıldığında ve Rus ve Yunan savaşlarıyla gerçekleşen dış göçler de dikkate alındığında, hükümetin iskan siyasetinin, nüfus/toprak oranını, tarımdaki üretim yapısını değiştirebilecek kadar etkileyemediğini söylemek doğru olur. Ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreğinde İzmir'de valilik yapanların ancak birkaçı merkezi hükümetin Batı Anadolu'nun ticari bütünleşmesinde önemli bir rol oynaması için zorunlu inanç ve dürtüye sahipti.Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca Karaosmanoğlu ailesinin çeşitli üyeleri önemli hükümet görevlerini ellerinde bulundurmuşlardı.!73 Yüzyılın ikinci yarısında hükümet yerel memurları sık sık değiştirerek merkeziliği yeniden güçlendirmeye çalıştı. Özellikle valiler arasında görev değiştirme hızı çok yüksekti. 1858-1872 yılları arasında İzmir'de on sekiz değişik vali görev yapmıştı.174 Bunlar arasından 1858'de valiliğe atanan İşkodralı Mustafa Paşa ve 1861'de atanan Rıza Paşa göreve atandıklarında seksenlerini geçmişlerdi. 1860'da vali Kayserili Ahmet, hinterlanddaki kervanlara baskınlar düzenleyen Zeybeklere karşı Arnavut başıbozuklardan yararlanmak zorunda kalmıştı. Fakat bu paralı askerler yerel hükümetin silahlı kuvveti olmak yerine kendi adlarına soygun yapmayı yeğlediler.175 On sekiz vali içinden ancak iki tanesinin görevlerine vilayetin uzun dönemli çıkarlarıyla uyumlu biçimde yaklaştığını söyleyebiliriz. Bunlardan biri olan Ahmet Paşa 1863'de işbaşı yaptığında kamu güvenliği, halk sağlığı ve ticari uygulama standartlarıyla ilgili bir genelge yayınladı.!79 Öteki, Rıfat Paşa, 1867'de yetim çocuklara terzilik, ayakkabıcılık, matbaacılık ve halıcılık gibi sanatları öğretme amacıyla okul açtı.177 Fakat gene! sorunların niteliği her biri ancak bir yıldan az süreyle görevde kalmış bu kişilerin çabalarıyla çözülemeyecek kadar ağırdı. Hükümetin on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında uyguladığı siyasetin Anadolu tarımının kapitalist dünya ekonomisiyle başlamış olan bütünleşmesine katkıda bulunduğundan küşku yoktur. Fakat bu politikaların kendi başlarına ve özellikle böyle sınırlı uygulama araçlarıyla Batı Anadolu gibi bir bölgenin ticari bütünleşmesini sağlayacak tutarlılıktan da uzak olduğu açıktır. Yabancı Nüfus Ondokuzuncu yüzyıldan itibaren, indirilen

vergiler, hükümetin azalan denetimi, uluslararası koruma ve yargı sisteminin etki alanının genişlemesi Batı Anadolu'yu yabancı tüccarlar için Osmanlı İmparatorluğu'nun en çekici ve kâr vaadedici bölgelerinden biri durumuna getirdi. Yüzyılın ilk yarısında Batı Anadolu'daki özellikle İzmir'deki yabancı sayısını kat kat artıran bir akım oldu. 1847'de aileleri dahil yabancıların sayısı 17.500 kadardı.178 O sırada İzmir'in nü62

fusu 100.000 civarında tahmin ediliyordu.!7? 1860'da İzmir nüfusunun 123.787'ye çıkmasına karşın yabancı sayısı da 28.352 olmustu.!8° İzleyen otuz yıl içinde hem İzmir'in nüfusu, hem de yabancı sayısı yaklaşık iki katına çıktı, 1880'lerin sonlarında rakamlar 229.615 ve 50.000'e ulaştı.!8! 1847 ve 1860 daki yabancı dökümü Tablo 3'de verilmektedir. Tablo 3 1847 ve 1860'da İzmir'de yabancı nüfusu 1847 (I) 1860 (11) Yunanlı 6800 15000 Avusturyalı 4000 3150 Britanyalı İngiliz 206 1200 Maltalı 422 750 Ionyah 3888 3500 Fransiz 712 546 Rus 180 50 İtalyan S72. 3000 Ötekiler (HI) 804 1156 Toplam 17584 28352 (I) FO 195/288: 11,18 Şubat 1847'deki rakamlar ikiyle çarpılarak yuvarlaklaştırılmışlardır. (II) Farley 1862, 79-80. (III) Hollandalı, Amerikalı, İranlı, İskandinavyalı ve Prusyalıları içerir. Bunlara ek olarak, yabancı devlet uyruklarıyla iş yapmaları nedeniyle konsolosların koruması altına girmiş gittikçe artan sayıda insan vardı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca berat edinme imtiyazı konsoloslar ve konsolos görevlileri tarafından kötüye kullanılmıştı ve yalnız beratların değil yabancı pasaportların da alınıp satıldığı canlı bir pazar oluşmuştu.!8? Doğal olarak bu alışverişlerin çoÉunlufu kayıtlara girmemiştir. Gerçek yabancı uyruklular yanında kaç kişinin çeşitli konsolosların korumasına girdiğini hesaplamak çok zordur. 1860'da, İzmir'de, örnek olarak, Fransa tarafından korunan 314, Avusturya tarafından 60, İtalya tarafından 60 ve İngiltere tarafından korunan yalnızca | kişi olduğu bildirilmistir.!83 Yunan konsolosu, koruması altında hiç kimsenin olmadığım söylemektedir. Oysa dönemin çeşitli belgelerinde özellikle İzmir'de Yunan konsolos63

luğunun pasaport satışında çok faal olduğunu, Yunan pasaportlarının Rus pasaportuyla çok kolay değiştirilebildiği için çok revaçta olduğunu okumaktaydı.184 Öyle anlaşılıyor ki ayrıcalıklı koruma, Yunanistan gibi daha küçük devletlerin temsilcileri arasında çok yaygındı. Daha güçlü devletler, özellikle İngiltere ise, bu tür korumayı yaygınlaştırma konusunda isteksizdi. İngiltere hükümeti, İngiliz yönetiminde olduğu için 1862'den beri İngiliz koruması altında bulunan çok sayıda İonyalı'nın İzmir çevresinde bulunmasından bile huzursuzdu.!85 İngiliz isteksizliğinin temel nedeni, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısından itibaren İngilizlerin İzmir hinterlandında yerel gruplarla işbirliği yapmak yerine kendi etkinliklerini artırmak niyetinde olmasıydı. Bölgedeki liberalleştirilmiş koşullar yeni olanaklar sunuyordu. İngilizler Konsolosları çevresinde bir topluluk oluşturdular ve şanslarını aramaya basladilar.!8© Osmanlı yönetimine yabancı kanunların geçerliğinin genişletilmesi için baskı yaparlarken, kendi pazar ağlarını genişletmek üzere yerel tüccarlarla da rekabete girdiler. Bu açıdan ilk girişimlerden biri İzmir'de bir bankanın kurulması ydı. Güvenlik nedenleriyle bu kurumun kurucuları alışılmadık bir adım atarak 1843'de İngiltere hükümetine ruhsat başvurusunda bulundular. İzmir Ticaret Bankası 1843'de ruhsat aldı ve 1847'ye kadar çalıştı.!87 Gene 1843'de İzmir'deki önde gelen İngiliz tüccarlardan bazıları İsveç elçiliğinin koruması altında Smyrna Bank'ı kurdular. !88 İngiltere devletinin temsilcilerinin etkisi iki hükümet arasındaki ilişkiler arttıkça güçleniyordu. Yabancı tüccarlar düzenli olarak konsolosların müdahalesini istiyor ve bu desteğin avantajlarını sonuna kadar kullanıyorlardı. Hükümet memurlarıyla anlaşmazlığa düştükleri zaman, 1840'da on müslümanın İzmir'de vergi toplayicisindan 21.530kurusluk alacakları için İngiltere konsolosuna başvurmaları gibi, Osmanlı tüccarları da sık sık yabancı korumasına başvuruyordu.!89 Daha ilginç olanı, Konya'ya atanan İzmir valisinin, İstanbul elçiliği kanalıyla atama kararının değiştirilmesi için İzmir'deki İngiltere konsolosuna başvurmasıdır. Konsolos bu isteği yerine getirmede başarılı olmustur.!9° İngiltere konsolosları görevlerinde Osmanlı memurlarından daha uzun süre kalmaktadırlar ve bu durum onları daha avantajlı kılmaktadır. Örnek olarak Konsolos Brant İzmir'deki görevinde 27 yıl, 1856'da ölene kadar kaldi.!?! 1872'de Konsolos Cumberbatch İzmir'de görev yaptığı sekiz yıl içinde 'en az on iki

ayrı vali'yle uğraşmak zorunda kalmaktan şikayet ediyordu.!92 İngiltere'nin yıllar geçtikçe İzmir'deki ekonomik ve siyasal etkinliğinin artmasına karşılık kırsal kesimde varlıklarını yayma umutları gerçekleşmedi. Bu tür girişimlerin öncüsü olması beklenen İzmir Ticaret Bankası 1847'de faaliyetine son verdi.193 Zeytin yağı veya pamuklu fabrikası gibi üretici yatırımların hiç biri de bir sonuç verecek kadar uzun ömürlü olamadı.194 Yabancılara mülkiyet hakkı tanınması, büyük mülklerde bürokrasinin müdahale alanı dışında makinalaşmış tarım yapma olanağını potansiyel olarak yabancılara veriyordu. Batı Anadolu'da bu yönde bir kaç girişim olmustu.!95 Fakat 64

emek yetersizliği ve ücretlerin yüksek oluşu sonucu büyük ölçekli tarımı karlı bir biçimde yürütme olanağı bulunamıyordu. Büyük araziler aldıktan sonra bu girişimciler iflas ettiler. Bir kısmı arazilerini boş bıraktı, bir kısmı küçük parçalar halinde köylülere kiraladı.!96 1889'da bütün Batı Anadolu'da yaşayan 55.467 yabancıdan 50.009'u İzmir'e yerleşmişti.!97 Bütün, İngiliz konsolos veya konsolos yardımcıları Ege sahilinde veya adalarda bulunuyordu. İç kesimdeki tek görevli Bursa konsolosuydu ve 1868'de Konsolos Sandison'un ölümünden sonra burdaki kadro yardımcılığına indirildi. 1867'deki son raporunda Konsolos Sandison konsolos bölgesinde yalnızca beş İngiliz uyruğunun bulunduğunu yazmıştı.!98 İngiliz tüccarlar ve konsoloslar, her fırsat bulduklarında Batı Anadolu'da işlerin gelişmesinin önemli lengellerinden biri olarak banka şubesi bulunmayışını dile getiriyorlardı. Bu konuda yapılan bir kaç girişim de, görmüş olduğumuz gibi, kısa ömürlü olmuştu. 1868'de Emperyal Osmanlı Bankası'nın İzmir'de şube açması da önemli bir değişiklik yaratmadı. Konsolos Cumberbatch Bankanın tüccarlara yararı olmayacak kadar ticari işlemlere çok az girmesinden şikayet ediyor.199 Batı Anadolu'nun mali yapısını belirleyen anarşi yabancı şirketlerin bölgede uzun dönemli girişimlere kalkışmasını olanaksızlaştırmasa da çok riskli ve zor hale getiriyordu. Yollar da, iletişim ağı da yeterli değildi. Çoğunluğu Fransız sermayesi ile 1868-1876 yıllarında İzmir limanı genişletilmiş ve rıhtım inşa edilmişti. Bu durum İngiliz ve Fransızlar arasında kullanım ve ücret konusunda sürtüşmelere yol açmıştı.2© İngilizler Batı Anadolu'da demiryolunun öncülüğünü yapıyorlardı. İzmir'le hinterlandındaki Kasaba'yı birleştiren ilk altmış bir millik yol, İzmir'le Aydın'ı birleştiren seksen bir millik yolla birlikte 1866'da açıldı. Kırsal kesimde köylü mülk ve yerleşimlerinin dağınıklığı karşısında, Batı Anadolu'da ticaret hacminin artışıyla sınırlı demiryolu inşaatı arasında doğrudan bir ilişki kurmak yanıltıcı olur. Demiryolu ağı Anadolu'nun daha geniş kesimlerini kapsadığında bile (1830'lara kadar yabancı egemenliği altında kalan) demiryolu şirketleri faaliyetlerini nakliyatla sınırlı tuttular. Alım merkezi veya şubesi haline gelmediler. Yani Batı Anadolu'daki malların kendi başlarına dağıtıcısı olmadilar.2°! Anadolu'da demiryolları hiç bir zaman eski nakliyat yöntemlerinin yerini alacak düzeye gelmedi. Ürünlerin hala kervanlarla istasyonlara getirilmesi gerekiyordu. Londra'da

yayımlanan The Times 1905 gibi geç bir tarihte "işlek günlerde Ankara istasyonu çevresinde 1000'den fazla deve yüklerini boşaltmak için bekliyor" diye yazıyordu.292 Deve sürücüleri çoğunlukla nakliye ağındaki ónemlerinin karşılığını fazlasıyla alan göçebe Yörükler'di.293 Maddi zorluklar yanında, yabancı tüccarlarla yerli aracılar arasındaki çıkar çelişmeleri de yabancıların Anadolu'nun kırsal kesimine girmesini zorlaştırıyordu. Yerel tüccarlar hem sessiz direnme kullanarak ve hem de yerel düzeydeki etkinlikleri ve yöneticiler üzerindeki nüfuzlarıyla İngilizlerin iç kesimlere sızmasını durdurmaya çalıştılar. İngilizlerle yerel tüccarlar arasındaki rekabetin en canlı dönemi 1840'lar 50'ler arasındaydı. 1841'de Ayvalıklı Rum dinadamları İz65

mir valisine başvurarak, zeytin işiyle uğraşan İngiliz tüccarların, üreticilerin vermesi gereken aşar ve öteki vergildr karşılığı gayrimenkul veya nakit göstermesi için karar çıkarttırdılar. 1843'de Konsolos Brant Smyrna Bank'ın batınasına yol açan gerçek nedenin "Baltazzi Kardeşler gibi" İstanbul'da bankerlik yapan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda banka açılmasıyla çıkarları tehdit edilecek olan rum bankerler olduğundan kuşku duyduğunu yazıyordu.295 1844'de Rodos'taki konsolos yardımcısı "yerel eşraf ve dinadamları... hile ve öteki gayrimeşru yollarla bizim tüccarlarımızın meşru ticaretini engelliyorlar" diye yazıyor.2© 1849'da bir İngiliz tüccar ise "Kadı, kardeşi ve sarraf Christofi valiyle birlikte... İngiliz tüccarlan bölgeden çıkarmak için birlik oluşturmuşlar" demektedir 297 Bütün bu nedenlerden dolayı yabancı tüccarlar Batı Anadolu'daki üretim merkezleriyle doğrudan ilişki kurmadılar. Sahil kesiminde sayılarının artması İzmir'deki ticarethanelerin sayısından çıkartılabilir. 1848'de bu şehirde bazıları İstanbul, Marsilya ve Liverpool'daki şirketlerin şubeleri olmak üzere otuz kadar ticarethane vardı298 1889'a gelindiğinde sayıları altmış üçe çıkmıştı.29 Bu ticarethaneler Osmanlı ve Avrupa mallarının İzmir limanına getirilip görütülmesinde önemli rol oynuyorlardı fakat hinterlanddaki iştemler için, başlangıçta yerlerini almaya çalıştıkları yerel tüccarlarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlardı. Yabancı tüccarların bazı gayrimüslim tüccarları çalıştırınanın dışında bu ticaret ağı üstünde doğrudan hiç bir denetimleri yoktu. 1843'de verdikleri dilekçede izmir Ticaret Bankası kurucuları, böyle bir girişimde bulunma nedenlerinden birini şöyle anlatıyorlardı: " banka aynı zamanda, şu anda ülkenin iç kesimlerinde yolların büyük miktarda para nakledilmesine yetecek kadar güvenli olmadığı için ancak küçük miktarların aktarılabildiği yetersiz para akışı ortamında, ajanları ve tahvilleriyle, fon akratılmasını sağlıyacaktır. Ticaretin bu alanı İngiliz tüccarlar için çok tehlikelidir ve ancak ülkeyi ve güvenlik yollarını iyi bilen yerliler eliyle yürütülebilmektedir."210 1874'de Konsolos Cumberbatch Batı Anadolu'da İngiliz ticaretinin sorunlarıyla ilgili bir rapor hazırladı. Sorunlar arasında şu da sayılmıştı: "Yıllardır ülkenin zenginleri türlü engellemelerle ürünü satın alarak ve yüksek karlarla tüccarlara satarak, üreticileri yüksek faiz ve düşük kar çemberinde tutup İngiliz tüccarlara iç kesimlerdeki ticareti kapadılar. Tek çare düşük faiz oranı sağlayan yerel bir bankanın kurulması olabilir."2!! İki

belge arasındaki zaman süresi otuz yıl olmasına karşın, sözedilen sorunların çarpıcı biçimde benzer olması, İngiliz tüccarların Batı Anadoludaki hedeflerine ulaşmakta fazla ilerleyemediklerini ortaya koymaktadır. Aracılar: Batı Anadolu'da ticaret ağını düzenleyecek ve yürütecek her grup hinterlanddaki köylülerle ilişki kurmak zorundadır. on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki Batı Anadolu tarım yapısı açısından, kırsal kesimin dışında oluşmasına karşın köylülüğe ulaşan üç tür etkinlik tanımlayabiliriz. Bunlardan birin66

cisi aşarın toplanmasıdır. İkincisi eğer ayni ise aşarın nakli veya artık ürünün merkezlere ve ihracat limanlarına getirilmesidir. Üçüncüsü ise köylülüğe mali zorunluluklarını karşılayabilmesi için ödünç para vermektir. Bazı örneklerde bu üç etkinlik üç farklı grup tarafından yürütülür fakat yerel düzeyde vergi toplayan, borç veren ve ticareti yürüten kişi veya gruplar çoğunlukla aynıdır. Aynı aracılar grubuna bu üç etkinliği yürütme olanağı sağlayan bu gurubun hükümet görevlileri ve yabancı tüccarlara oranla daha kolay para bulmalarıydı. Güvenlik nedenleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genel bütçe sorunları Batı Anadolu gibi bölgelere devletin ve yabancıların yeterli miktarda nakit aktarmasını zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle iltizam ayrıcalıklarını satın alan ve bölgede ticareti düzenlemeyi sağlayan paranın çoğu İstanbul'daki özel bankerlerin kasalarından çıkmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda düzenli bir mali ortam olmadığından bu firmalar incelikli spekülasyon ve faizcilik yoluyla servetler yapmislardir.2!2 On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında bürokrasinin kısa dönemli borç gereksiniminin artmasıyla Baltazziler, Ralli, Zarafi, Rodoconaçi ve Düzüoğlu gibi bankerlerin servetleri kat kat artmistir.2!3 Bu aile şirketlerinin çoğunun Avrupa'yla da kopmaz ticari ve mali bağları vardı. Örneğin, Ralli Kardeşler'in 1865'de Londra, Mancester, Marsilya, İstanbul, Tebriz, Odesa, St. Petersburg'da büroları vardı.214 Özel şirketler kaynaklarını bir araya getirerek İstanbul'da merkezilegen mali kurumlar da olusturuyorlardi. Gerçekte Osmanlı hükümetince resmen tanınmış olan bu özel bankerler (sarraflar) 1840'ların başlarında bir birlik oluşturdular. Seksen üyeleri vardı. Etkinlikleri arttıkça ve uzmanlık gerektirmeye başladıkça sayıları azaldı ve 1850'lerin ortalarında on sekize düştü.2!5 1845'de İstanbul Bankasıyla başlayarak bu aileler on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kurulan özel veya kamu bankalarının çoğunda önemli rol aldılar. Bu durum yalnızca önde gelen yerel ailelerin değil fakat Paris Credit Mobilier ve Societe Generale gibi Avrupalı önde gelen finansörlerin ortak olduğu iç içe geçmiş bir yapı oluşturmuştu.216 Nakit sermayenin bu biçimde merkezileşmesi iltizam ayrıcalıklarının sürekli İstanbul'daki aynı şirketler tarafından satın alınması denekti. Veya, aynı bir kaç şirket mültezimlere kefalet veriyordu.?!? Mültezim, İstanbul'da beratını satin aldıktan sonra ya doğrudan doğruya öşür toplaması için kendi adamlarını gönderir veya Konsolos Sandison'un 1857'de anlattığı gibi bir dizi

aracı müteahhit bulurdu: "Hükümetten (yerel öşür) toplama belgesi alan müteahhitler... genellikle bölgelerini parça parça bölüp kârla başkalarına devrederler. Elde edilen ayni veya nakit ürün (yerel müteahhite borç vermiş olan) sarrafa avansı karşılığında geri ódenir."?!8 Bu işlemler yoluyla, zaten ticaret yapan ve borç para veren sarraflar, yaşadıkları bölgelerde mültezimlik ve aşar toplayıcılığını da üstlenmişlerdir. Vergi toplayıcısı ile sarrafın ayrı kişiler olduğu yerlerde ise, vergi toplayıcısı İstanbul'da ve eyaletlerde işleyen karmaşık bir borçlanma ağı ile sarrafa bağımlıdır. Kısaca, dolaşan sermayeyi ellerinde tutanlar, Batı Anadolu'da ticari etkinliklerin kapsam ve ritmini belirleyici bir rol oynamışlardır. Bu nedenle, ticari çıkar67

lar ikincil bir konuma düşmüş, hükümet de günlük siyaseti nedeniyle aynı mali çevrelere bağımlı hale gelmiştir. Köylülük açısından soruna bakıldığında, aracı etkinliklerin yasallığı veya düzenliliği gibi bir sorunun tartışılması söz konusu değildir. Sonuç olarak toplanan aynı öşürdür ve onun devlet memurları veya mültezimler tarafından toplanması köylüler açısından bir şey değiştirmiyordu.2!? Fakat on dokuzuncu yüzyıl süresince aracılar, azalan hükümet denetimiyle birlikte, çıkış yolu ve direniş çaresi bulunmayan köylüleri daha fazla ezebilmek için bir çok yol geliştirmişlerdir. Örnek olarak Osmanlı yasalarına göre öşürün ödenmiş olduğu kanıtlanmadan hiç bir ürün pazarlanamazdı. Mültezim çoğunlukla ürünün değerini biçer, öşür payını hesaplar ve ürün daha topraktayken bağlantısını yapardı. Eğer hasat zamanında pazar koşulları elverişliyse öşürü ve kalan ürünü hemen toplar, ilk koyduğuna göre oldukça fazla bir kâr elde etmiş olurdu. Ama eğer pazar koşulları elverişli değilse mültezim ayağını sürer, işlemin tamamlanmasını geciktirir ve bâzan aylarca alışverişi tamamlamazdı. Böyle durumlarda çoğu zaman ürün tarlalarda çürürdü. Sonunda, önceden belirlenmiş öşürü almakta ısrar eder ve gerçekte hükümetin belirlemiş olduğu oranın iki üç katını almış olurdu. Bu durumda köylünün ürününü düşük fiyatla elden çıkarmaktan ve sonuçta vergi toplayıcısına daha da fazla borçlanınaktan başka yapacak bir şeyi olmazdı. Bu tür uygulamalar Urguhart, Ubicini ve Konsolos Cumberbatch tarafından 1830, 1850, 1870'lerde defalarca dile getirilmiştir. Örnek olarak Urguhart şöyle anlatır: "bankerler... gelir toplama emrini nasat zamanından önce alırlar. Ödeme zamanını geciktirerek, köylünün borç almak zorunda olduğu parayı ayda, yüzde iki buçuk faizle verirler, köylünün borç yükümlülüğü nedeniyle zorlanmasıyla pazarı durgunlaştıran bankerler kendilerine bağımlı hale gelmiş köylülerle bütün öteki rakiplerin dışlanması için pazarlık yaparlar, o zamana kadar düşmüş olan fiyatların bile altında teklifte bulunurlar."22° Ubicini şu gözlemi yapar: "köylü... en yakın şehre giderek, gereksinim duyduğu parayı, daha önceden belirlenen oran üstünden ürün cinsinden ödemek üzere anlaşarak borç alır. Oran genellikle kilo başına beş, altı kuruştur; köylü hasattan sonra dokuz, on kuruşu kolayca kazanabilecekken tarlasındaki ürünü % 30-40 zararına önceden satmış olur. "221 3 . Cumberbatch'ın anlatımı da şöyle: "Ürünün değeri olgunlaşmadan veya sararmadan belirlenir... Kötü

hava koşullarından ürün olgunlaşmasa da veya olgunlaşan pamuk uçup gitse de, köylü öşür toplayıcısının istediği zaman belirleyeceği tarihe kadar ürününü toplama hakkından yoksundu. "222 Vergi toplayıcılığın yaygın uygulamaları ve gayri resmi borçların süreklilik kazanan yapısıyla sarraflar Batı Anadolu'da her türlü ekonomik etkinliği etkileyebilecek bir güce kavuşmuşlardır. 1842'den beri Ralli Kardeşler'in Bursa ve 68

İzmir'de bütün yıl dolaşan satın alma adamları bulundurduğu bilinmektedir.223 Satın alma görevleri yanında bu adamlar bağlı oldukları firmalar için kaynak yaratmaya da çalışırlardı. Tüccarlar bankerlerden bağımsız oldukları durumlarda bile, bir çok şeyle birlikte uymak zorunda oldukları mevsim gereklilikleri nedeniyle bu karmaşık alışveriş ağında kredi kaynaklarına bağımlıydılar. İzmir'de ithalat mevsimi Mart, Nisan ve Haziran'dır; o dönemde ithalatcılar Avrupalılar'a verebilmek için kağıt para gereksinimi içindedirler. Bu dönemde ihracat küçük olduğundan bölgede kağıt para talebi çok yükselirdi. Aynı zamanda yerli tüccarlar ürün satın alabilmek için fona gereksinim duyarlardı. Ürün Temmuzda pazara geldiğinde ve ihracat için satın alınmaya başlanıldığında kağıt para bollaşırdı. Bölgede banka şubeciliği olmadığından İstanbul'daki özel bankerler veya adamları piyasaya girerdi. Yılın ilk yarısında çek satar, ikinci yarısında ödeme yapmak üzere alırlardı.224 İstanbul'la kurulan bu yapısal ve kalıcı bağ, yerel ekonomiyi Galata hatta Avrupa para piyasasındaki dalgalanmalar karşısında çok zayıflatmıştır.225 Konsolos Brant'ın 1849'da naklettiği bir olay bu şirketlerin Anadolu ticareti üstünde kurdukları egemenliğin çapını ortaya koymaktadır. İstanbullu Ermeni bir sarraf Cihanbeyli adında bir Yörük aşiretinin beyine 800.000 kuruş borç vermiştir. Borcun ödenememesi üzerine sarraf bunu ilk miktar üstünden beş yıllık bileşik faiz alan bir başka sarrafa devretmiştir. 1849 sonbaharında Cihanbeyli aşireti hayvan sattıkları kasaplardan paralarını almak üzere İzmir'e gelirler. O sırada İzmir valisi Osman Efendi İstanbul'dan kasapların Yörüklere olan borçlarını kendilerine ödemesi için emir almıştır. Kasaplar emre uyarlar, parayı toplayan vali sarrafın hesabının kapatılması için parayı İstanbul'a yollar.226 Finansörlerin bölgedeki etkinliğini gösteren başka örnekler de vardır: 1848'de Boğazların güneyinden Mısır sınırlarına kadar asya sahilinin gümrük gelirleri İstanbul'da Ermeni bir sarrafa satılmıştır. Çoğunluğu Bursa'da olmak üzere ona bitişik paşalıkların öşürünü ise bir başka Ermeni banker satın almıştır.227 On yedinci ve onsekizinci yüzyıl boyunca İzmir afyon komisyonculuğunu aynı Yahudi ailesinin üyeleri yürütmüştür.228 Ticaret ve para işlemleri yanında aynı aracı şirketler etkinliklerini tarım, tekstil, değirmen, madencilik, buharlı gemi işletmeciliği ve iletişim kesimlerine de yaymışlardır.22? 1851'de "çok zengin bir mülk borç nedeniyle İstanbul'daki zengin bir Ermeni sarrafın eline geçmişti. Onun adına

bir yönetici tarafından" Bursa'dan yönetiliyordu.239 1856'da, "büyük toprak sahibi ve ticari spekülatör biri, başkentteki İngiliz-Yunan bir ticarethaneyle işbirliğine girerek... (Bursa) yakınlarındaki toprakları üstünde en büyük ipekçilik tesislerinden birini kurdu, yanına fabrikada çalışan kızlar, öteki işçiler ve ipek böcekleri için kocaman binalar dikti. Eşsiz kozalar üretti."23! Aynı yıl Gemlik'le İstanbul arasında çalışan tek düzenli deniz hattının bir Ermeni sarraflar şirketine ait olduğu da bildirilmektedir.232 Aracıların gücünün temel dayanak noktası gene de para işlemlerinden gelmektedir. Batı Anadolu'daki ekonomik etkinliği kurdukları kredi ağıyla denetli69

yor ve bölgede ve İstanbul'da siyasal yetke üstünde bu etkinlikleriyle söz sahibi oluyorlardı. Başkentte sarraflar yüksek bürokratların sırdaşlığını yapıyor, mali işlerinde danışmanlık görevi yürütüyor ve gerektiğinde borç sağlıyorlardı.233 Yerel yöneticiler üstündeki etkileri de çok fazlaydı. Özellikle 1839'da düzenli maaş kurumu getirilmeden önce, yeni atanan valiler, bölgelerinde toplayacakları vergiler karşılığı belli bir miktar kefalet vermek zorundaydılar. Bazan 500.000 kuruş gibi yüksek rakamlara çıkabilen bu para çoğunlukla ayda % 2 faizle sarraflardan alınıyordu. Sarrafın bir adamı valiyle birlikte kişisel bankeri olarak görev yerine giderdi. "Bütün para işlemleri onun elinden geçer, alınan sarraflık ve komisyon payları ve Osmanlı parasının değer kaybına karşı güvence olarak alınanlar büyük miktarları bulurdu. Bu banker valinin sorumluluğunu aldığı ve ürünlerini düşük fiyatla elde edebilmek için yönlendirdiği eyaletin gelirine el koyardı."234 Devlet memurluklarının rüşvetle satılması ve sarrafların etkinliği 1852'de eyalet yönetiminin yeniden örgütlenmesinden sonra da uzun süre devam etti. 1872 yılı gibi geç bir tarihte bir gümrük görevlisi İzmir'de görevini parayla satın aldığı gerekçesiyle mahkemeye verilmişti.235 Daha ciddi bir durum devlet hazinesinin özel bankerlere borçlu olmasıydı. 1856'da Avrupa'dan ilk kez borç alınmadan önce Osmanlı hükümeti bir dizi tahvil çıkarmış ve para yerine geçen kayme tedavül etmişti. Bunlar Galata şirketleri tarafından satın alınıyor veya paraya çevriliyordu. Bunların yanında bankerler düzenli olarak hazineye borç vermekteydiler.236 Sultan Abdülmecit'in ve Abdülaziz'in İzmir ziyaretlerinde zamanlarının çoğunu hristiyan kesimde geçirmelerinin nedeni de bu para bağıntıları olmalıdır. 1850'de Abdülmecit İzmir'e geldiğinde şehirde bir gün kalmış, zamanının çoğunu "Bornova'da Ermeni bir sarrafı ziyaret"le geçirmiştir.238 Aynı şekilde, 1863'de Abdülaziz İzmir'e geldiğinde, müslüman mahalleyi ancak beşinci gün ziyaret ederek müslüman nüfusu hayal kırıklığına uğratmıştır. Bu süre içinde Whittalları ziyaret ederek Baltazzilerle yemek yemiştir.239 Aracı grup riskten kaçınmak ve kârını güvence altına alabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve siyasal çevrelerindeki etkisini kullanmaktadır. Etkinliklerinin çeşitliliği onlara fonlarını çeşitli kesimlere kaydırma olanağı ve gerekli gördüklerinde yerli veya yabancı görevlileri destekleyebilme fırsatını sağlamaktadır. Kapsamlı etkileri nedeniyle kararları Batı Anadolu gibi bir bölgede

tüm ekonomik yaşam için önem taşımaktadır. Tipik olarak aracı grubun dört ana kâr kaynağı vardır. Bunlar vergi toplayıcılığı, borç para verme, para degişimi ve ticarettir. Vergi toplayıcılığı satın alınabilen yetkiler nedeniyle kendi başına çok karlı bir iştir. Konsolos Brant'a göre 1850'de Aydın ilinde belirli vergileri toplama hakkı 490.000 kuruşa satılmaktaydı ve burdan elde edilen kâr 5.000.000 kuruştan aşağı değildi.240 Ubicini'ye göre 'B... şehrinin gümrüklerini (1.500.000 kuruşa) alan kişi net 1.000.000 kuruş kar' sağlamıştır.24! Kann, öşürün alındığı yerde yeniden satılarak fazlalaştırılması da yaygın bir uygulamaydı. Böyle bir olayda ilk alıcının "2 milyon kuruş değerinde öşürü devrederek anında 70

1.8 milyon kuruş kazanabildiği bildirilmektedir.242 Bankerlerin ve ajanlarının ikinci gelir kaynağı tüccarlara ve köylülere verdikleri kısa dönemli borçlardan aldıkları yüksek faizlerdi. Bölgeden bölgeye ve dönemine göre değişmesine karşın, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde gayri resmi kredi pazarında yıllık faiz oranı % 20-25 civarındaydı. 243 1861'de, Bursa'da Mires borcunun batmasından sonra?“ faiz oranları, altın olarak ödenmek üzere, günde yüzde 1/4'den 1/2'ye kadar çıkmaktaydı... Oysa normal oran ayda % 2.5-5 civarındaydı.24 1863'te İzmir'de "normal oran ayda % 1.5-2'ydi; çoğunlukla bileşik faiz olarak alınırdı".246 Bu dönemde hükümet bütün imparatorlukta geçerli olmak üzere yıllık % 12 yasal faiz oranı saptamıştı. Tutarlı bir bankacılık siyasetinin olmayışı ve likidite kıtlığı sonucunda borç para verme işlemleri daha da yaygınlaştı. İzmir'de 1858-1860 arasında İngiltere Konsolosluk Mahkemesine gelen 860 sivil davadan yarısı borçla ilişkiliydi. Bu davalarla ilgili para toplamı 24.000 pound sterlindi ve 17.000 pound sterlini kişiler arasındaki özel borç ilişkisine aitti.247 Bürokrasinin gayriresmi kredi pazarını denetleyecek veya bu işlemlerde sabit bir oranı benimsetebilecek. gücü ve araçları yoktu. Gerçekte, hükümetin mali anarşiye son verme ve imparatorluğun mali yapısını yeniden örgütleme yolundaki çabaları aracılara üçüncü bir kar kaynağı sağlamıştı. Öncelikle, Avrupa'dan borç alma eyaletlerdeki mali düzensizliğin iyileşmesi yönünde etkili olmamıştı, çünkü bu paranın çok az bölümü eyaletlere aktarılmıştı. Osmanlı Bankası şubeler açmış, fakat bağlanan umutları gerçekleştirmekte başarısız kalmıştı. Mali kurumlar açısından eyaletlerde hemen hemen hiçbir değişiklik veya iyileştirme olmamıştı. Eyaletlerde tedaviilde bulunan paraların değişimi için hiçbir standart tabul ettirilememişti. Bu durum vergi toplayıcı/ tüccar/sarraflara sonsuz olanaklar sağlıyordu. Vergi toplarken cinsini (ayni veya nakdi) saptayabildikleri gibi belirli para cinsinden ödeme yapılmasını da isteyebiliyorlardı. Para değişiminde tek kaynak aracılar olduğu için, köylülük madeni veya kağıt para değişimlerinde bazan saptanan orandan iki veya üç kat daha fazla ödeme yapmak durumunda kalıyordu. Sarrafların oluşturduğu ağ, onların İstanbul'la eyaletler arasındaki paritelerden en fazla kan sağlamalan olanağını da veriyordu.248 1854'de hükümet kaymenin eyaletlerde kullanımını yasaklamaya çalıştı, fakat madeni para arzı yetersizliği nedeniyle, madeni paralar Bursa'da % 20-25 değer

kazanmaya başladı ve sarraflara Bursa'yla istanbul arasında yeni bir karlı iş olanağı sağladı.24? 1858'de kayme bir kez daha yasaklandı ve değişim orant 100 kuruş-I mecidiye olarak saptandı. Kırk günlük süre içinde kağıt parayla 120-140 kuruşla yürütülen işlemlerin yeni oranla kapatılması gerekiyordu. Bu karar "borçlular özellikle sarraflara borçlu köylüler açısından büyük düzensizlik ve haksızlık" doğurdu; "iki oran arasındaki fark sarrafların % 30 oranında gelirini artırmıştı."250 Hükümet kaymenin yasaklanmasında ısrar etti, fakat yerini alabilecek uygun bir birim bulunmadığından % 15-25 iskonto ile kullanılmaya devam etti. Hükümetin yasal para olarak sunmaya çalıştığı beşlik o kadar temelsizdi ki, ilk değerlerinin yarısına ancak ulaşabiliyorlardı.25! 1859'da Batı AnadoTI

lu'da birbirinden farklı dört tür kuruş vardı. Vergiler için kabul edilen 1 mecidiye=112-114 kuruş değerindeki beşlikler; İstanbul'da 1 mecidiye=150-160 kuruş değerinde değiştirilebilen kayme, 1 mecidiyez140 kuruş değerindeki geleneksel kabul görmüş para ve dördüncüsü, 1 mecidiye=100 kuruş olarak benimsetilmek istenen oran.?9? Bu oranlara bağlı olarak, sarraflar, uygun zamanda uygun türü kullanarak farklılıklar arasında en büyük karı yapmak olanağını buluyorlardı. Hükümetin yerel görevlileri bazen merkezi bürokrasi adına hareket etseler de çoğunlukla kendi adlarına hareket ederek mali anarşiden kar etmekteydiler. 1849'da vergileri saklayabilecekleri, İzmir'de yüksek oranlarla değiştirebilecekleri veya dışarıya satabilecekleri altın türünden topladıkları bildirilmiştir.253 1852'de "120 kuruştan alınması gereken altından başka parası olmayanların bunları sarrafta veya resmi görevlilerde 110-118 kuruştan değiştirmek zorunda" kaldıkları söylenmekteydi.254 1858'de Bab-ı Ali ipek gümrük vergisinin İstanbul'da değil, Gemlik'te ödenmesini kararlaştırmıştır, çünkü hükümet banknotu İstanbul'da 20 kuruşken Gemlik'te 16 kuruştur.255 Bütün bu örnekler çeşitli para birimlerinin çeşitli bölgelerde gösterdiği farklılıkları ortaya koymaktadır; sonuç olarak bundan en fazla kar edenler sarraflardır. Vergi toplayıcılığı, borç para verme ve para değişimini karlı işler haline getiren koşullar ticareti, üretimde uzun dönemli planlamayı çok riskli ve istenmez hale getiriyordu. Her yerde geçerli bir birim olmadığından iç veya dış ticarete yönelen malların fiyatlarını tahmin etmek veya belirlemek çok zorlaşmaktaydı. Örnek olarak Bursa'da "bir çok mal için kağıt veya beşlik cinsinden iki tür fiyat oluşuyordu ve ikisi de şiddetli dalgalanmalara maruz kalmaktaydi".256 Dış ticaret açısından kuruşun öteki birimler karşısında değer yitirmesi ondokuzuncu yüzyıl boyunca sürdü. 1740'ta bir pound sterlin İstanbul'da 5-7 kuruştu. 1844'te oran 111 kuruşa kadar düşmüştü.257 Genel düşüşün yanısıra bölgesel eşitsizlikler ve mevsime bağlı değişiklikler ihracat etkinliklerini çok zorlaştırmaktaydı. Kuruşun kaydi değer kaybından daha önemlisi herhalde sürekli olarak gerçek anlamda değer kaybına uğramasıydı. Bazı raporlara göre, 1854'de gümüş pound Sterlin karşılığı olarak 250 kuruş veya daha fazlasının verilmesi gerekmekteyais Para değişimiyle elde edilen karlara göre belirsizliğini ve riskini gözönüne aldığımızda aracılar, doğal olarak servetlerini ticarete

yatırmakta isteksizdiler. Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, ancak koşulların gerçekten çok elverişli olduğu 1850 ve 1860'larda çabalarını İzmir'deki ihracat şirketleriyle birleştirdiler ve zenginliklerini ticari bir ağ oluşturma yönünde yoğunlaştırdılar. Bunun dışındaki dönemlerde yalnız yabancıların hinterlanda girememesi için değil, hükümetin mali örgütlenmesini engellemek için de ellerinden geleni yaptılar. Köylülük: Mülkiyet ve üretim yönünden küçük köylülük pazar koşullarına cevap verebilecek ve ticari tarım yapabilecek kadar bağımsız bir dinamik sahibidir. Batı Anadolu'da üretilen ürün tipleri açısından gerekli emek gözönüne

alındığında bu tür üretimin uygunluk ve elverişliliği ortaya çıkar. Afyon elde edebilmek için başaklar teker teker çizilmek zorundadir.2°? Üzümlerin kuru üzüm haline getirilebilmesi için teker teker toplanıp potasa yatırılması gerekmektedir.259 Pamuk elle toplanarak balyalanmaktadir.” : Mese palamudu ve kirmızı boya kökü gibi ihraç ürünleri ise kırlardan toplanıyordu. Ürüne bağlı olarak küçük üretim brimlerinde emekten tasarruf sağlayacak çeşitli yöntemler uygulanmaktaydı. Örnek olarak Bursa'da dut ağaçları, tam büyümeleri engellenecek kadar yakın dikiliyorlardı. Böylelikle ipek böceği beslemekte kullanılan yapraklarına daha az emekle ulaşılabiliyordu.252 1844'te İzmir de, "çiftçiler pamuk ve susamı karışık olarak aynı yere ekmektefydilJler; çünkü aynı bakımı gerektiriyorlar[d1]." 263 Köylüler bu yolla pazardaki şanslarını iki katına çıkarmış oluyorlardı. Gene İzmir'de, 1863'de, üreticiler kendilerine bedava dağıtılan Mısır pamuk tohumunu ekmeyi reddettiler, çünkü daha çok bakım, yani emek gerektiriyordu.24 Toprağı değiştirerek 2-3 yılda bir nadasa bırakmak çok yaygın uygulanan bir yöntemdi. Bunun anlamı, ekilebilir toprak alanının verili yılda gerçekte ekilenden daha büyük olduğudur.295 Bütün bunlara ek olarak çok az sayıda köylü değişik ürünler yetiştirebilmekteydi, çünkü tarımsal üretim yıl boyunca aynı emek gücüne gereklilik göstermemekteydi.26 Farklı ürünlerin ekim ve hasat zamanları farklıydı. Afyon hasatı Temmuzda, meşe palamudunun Temmuz, Ağustosta, pamuğunki Ağustos Ekim arasında ve üzüm hasatı Eylül, Aralıktaydı.267 Bursa'dan 1850'lerde bildirildiğine göre, orakçılar Bursa ve Kütahya çevresindeki yüksek yerlerden gelmekte, iki hafta süren hasat zamanında çalıştıktan sonra dönmekteydiler.268 Son olarak, ondokuzuncu yüzyılın yarısından itibaren kadın ve çocukların çalışabilecekleri iş alanları genişlemiştir. İngiltere konsolosu şu gözlemde bulunmaktadır: "köylü kadınlar hareketli ve çalışkandır, ev işleri yanında tarlada çalıgir ve ağır işler yaparlar, erkekleri ise tembel tembel dolaşır."269 Ne var ki, Anadolu kırsal kesiminin dağınık yerleşim biçimi, çiftliklerin küçük köylülüğün içsel dinamizminin tüm avantajlarından yararlamasını engelliyodu. Ancak tarlaları şehirlere yakın küçük bir kesim pazar koşullarına doğrudan yanıt verebiliyor ve ticari tarıma bağımsız olarak katılabiliyordu. Çoğunluk ürünlerinin pazarlanması dahil tüm gereksinimleri için aracılara bağımlıydılar. Ondokuzuncu yüzyıl ilerledikçe üzüm ve tütün gibi

ihraç ürünlerinin şehirler, özellikle İzmir çevresinde yoğunlaşması hiç de tesadüf değildir. Bu yıllarda özellikle bu tarlalara talep arttı ve bunlar da artan biçimde Rum ve Ermenilerin ellerine geçti.270 SONUÇ Osmanlı topraklarının uç bölge konumuna girmesi nihai olarak ondoku73

zuncu yüzyıl sırasında yerel üretim ve ticaret ağlarının dönüşüm biçimi tarafmdan belirlenmiştir. Tüccar ve bankerlere ek olarak binlerce gezgin satıcı, dükkan sahibi, küçük banker, büyük çiftlik sahibi, bu dönüşümde önemli roller üstlenmişlerdir. Batı Anadolu gibi bölgelerde yerel ilişkilerin uç bölge konumunu almasını Hükümetin siyasetinden veya yabancı sermayenin girmesinden çok bu aracılar grubu belirlemiştir. Aracılar grubu bir ölçüde Osmanlı hükümetinin reform siyasetinin etkinliğinin kırılmasında ve Anadolu kırsal kesimine yabancı (özellikle İngiliz) sermayesinin girişini sınırlamakta da etkili olmuştur. Bu yerel grupların zenginliği ve etkisi çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm süren mali ve idari anarşiden kaynaklanmaktadır. Bunlar, mali reform girişimlerinde Osmanlı ve İngiliz girişimlerini engellerken, ticaret ve yatırımda uzun dönemli bağlantılar kurmaktan da kaçınmışlardır: Çünkü para değiştirmek kendileri için çok daha güvenli ve karlı bir iş alanıydı. Bu çerçevenin bir başka sonucu da Batı Anadolu'da, aracıların istek ve doğrudan katılımı olmadan Avrupa pazarlarına yönelik gerçek bir üretim artışının olamayacağıdır. Bir yandan da, Batı Anadolu'da mevcut mülkiyet ve tarımsal üretim biçimleri düşünüldüğünde, aracıların ancak kolay kar sağladıkları yollardan daha karlı bir yol görürlerse, böyle bir girişimi örgütlemek veya ona katılmak isteyecekleri ortadadır. Gelecek bölümde göreceğimiz gibi, 1850 ve 1860'larda belirli ürünlerin talep ve fiyatları hızla ve fazlasıyla arttığında bu aracıların ticarete girmesi ve ondan kar etmeleri için gerekli koşullar ortaya çıknııştır. Fakat bunun anlamı, bu ticaret patlamasının onların istekleriyle uyuşması, konumlarını güçlendirmesi ve sonuç olarak da imparatorluğun uç bölge yapısını kuvvetlendirmesidir. 74

IV Uç Bölgede Büyüme: Batı Anadolu, 1840 - 1876

OSMANLI VE BATI ANADOLU TİCARETİ 1840'larla 1870'ler arasındaki dönem, kapitalist dünya ekonomisi ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin gelişim tarihi açısından tekildir. Osmanlı ihracatının artış hızı ilk ve tek kez yalnızca bu dönemde ithalatınkini aşmıştır. Aynı yıllarda Batı Anadolu'da, İmparatorluğun en önemli ihracat limanı ve önde gelen ihraç ürünlerinin yetiştirildiği bölgede, ihracat gelirlerinde mutlak ve önemli artışlar olmustur.! Bu bölümde bu büyümenin dinamik ve sonuçlarını özellikle Batı Anadolu'yla Birleşik Krallık arasındaki ticaret bağları üstünde yoÉunlagarak çözümlemeye çalışacağım. 1830'larla 1870'ler arasında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı içindeki payı % 13.3'den % 27.2'ye çıkmıştı. Aynı biçimde, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı da 1830'larda % 19.0 iken, 1870'lerde % 32.4'e çıkmıştı.2 Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretinde önemli yer tutan diğer ülkeler, paylarının büyüklüğüne göre sırasıyla Fransa, Avusturya, Rusya ve Birleşik Devletler'di. Bunlar arasında yalnız Fransa ve Avusturya'nın payları Íngiltere'ninkine yaklagabiliyordu. 1840-1860'lar arasında Fransa, Napolyon Savaşlarından sonra Yakın Doğu'da yitirdiği alanı yeniden kazanmaya başlamıştı. Fakat Fransa'nın bu yıllardaki konumu gene de 1780-90 döneminin gerisindeydi; o dönemde Osmanlıların Avrupa'yla ticaretinin yarısıyla beşte üçü arasındaki bölümünü elinde tutmuştu.? Ayrıca Fransa ve Avusturya ticaretine ait değerler olduğundan fazla görünmektedir, çünkü Prusya, Belçika, İsviçre ve İspanya'yla yapılan transit ticareti de bu ülkelerin değerlerine katılmaktadır.* İzmir'in ticaret gelişmeleri de, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun eğilimini yakından izler. Örneğin 1787 ile 1874-78 arasında İngiltere'nin İzmir'in ticaretindeki pay: 30.8'den 43.5'e çıkmış, Fransa'nın payı % 42.1'den 75

% ll'e inmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen malların çoğu hammadde, yiyecek gibi tarımsal ürünlerdir; halı, ipekli ve giyim gibi istisnalar dışında sanayi malı yoktur.® İngiltere'ye ihraç edilen mallar arasından örnek olarak meşe palamudu, kırmızı boya kökü, üzüm, afyon ve pamuk üstünde duracağım. 18401870 yılları arasında bu ürünlerin toplamı Osmanlıların İngiltere'ye ihracatının Yo 43'üyle % 73'ü arasında pay tutmaktadır.” Çoğunlukla Batı Anadolu'da üretiliyorlardı ve hemen tamamiyle İzmir'den ihraç ediliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihraç ettiği fakat tablolarımızda yer almayan önemli bir grup ürün de tahıllar ve mısırdan oluşur. 1860 ve 1862 arasında bu ürünler İngiltere'nin Osmanlılardan ihracatının % 35.5 kadarını oluşturuyorlardı. Fakat bu ürünlerin çoÉu Balkan eyaletlerinden ihraç edilmekteydi. Batı Anadolu'da tahıl üretiminin çoğu yerel pazarlar ve tüketim için yapılıyordu. İhracat ise ancak hasadın çok iyi olduğu yıllarda söz konusuydu.? Pazarlanabilir artığın oluşması yerel koşullara, hava durumuna ve hükümetin uygulamalarına bağlıydı. Bu nedenle Anadolu'dan tahıl ihracatı yıldan yıla çok değişkenlik gösterir; bazen tamamiyle tersine döner, Rusya ve Doğu Avrupa'dan ithalat yapılırdı. !? Dolayısıyla, 1840-1876 yılları arasında Batı Anadolu'dan yapılan tahıl ihracatı ve tahıl üretiminin dünya pazarıyla bağıntılı olduğu söylenemez.!! Bu nedenle de biz bu kalem ürünleri tartışmamız dışında bıraktık. TALEP Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Osman ihracatına artan talebin üç ana nedeni vardır. Bunlardan birincisi dünya ekonomisinin genel gelişimiyle ilgilidir. Avrupa'da yeni gelişen sanayilerin, Kırım Savaşı ve Amerikan İç Savaşı'nın hızlandırdığı gelişimle, uç bölgelerden artan hammadde ve tarımsal ürün gereksinimi vardı. Aynı zamanda İngiltere hükümetinin, özellikle Napolyon dönem sonrasında uç bölgelerle fazla veren ihracatını dengeleme isteğinden de söz etmek gerekir. İkinci neden İngiltere'nin dünya ekonomisi üzerindeki egemenliğini kurmasında ve sürdürmesinde Yakın Doğu ve özellikle Osmanlı İmparatorluÉu'nun taşıdığı önemle ilgilidir. İmparatorluğun ihracat artışı yalnız çiftçi ve tüccarların gelirlerini artırınakla kalmayacak, Osmanlı devletinin de vergi gelirlerini artıracak ve onun gücüne katkıda bulunacaktı. Üçüncüsü, belirli Osmanlı ihraç ürünlerini etkileyen özel gelişmelerdir. Meşe palamudu (bir tür meşenin kozalağı) içerdiği tanin nedeniyle değerliydi ve deri yapımında kullanılıyordu. Onyedi ve Onsekizinci

yüzyıllarda osmanlı İmparatorluğunda deri imalatı zirvesindeyken, meşe palamudu çoğunlukla iç pazarda tüketiliyordu.1840'lara gelindiginde bile, İngiltere'ye yapılan ihracattaki payı % 4'ü aşmamaktaydı. Avrupa'da rakip dericilik işletmelerinin kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda dericilik 76

geriledi ve Batı Anadolu'da üretilen meşe palamudunun çoğu dışarıya satılmaya başlandı. 1870'lere gelindiğinde meşe palamudunun Osmanlıların İngiltere'ye ihracatındaki payı % 21'i aşmıştı.!? 1860'lardan önce İngiliz tekstil sanayi terbiye ve boya işlerinde ithal edilen tarımsal hammaddelere bağlıydı. Kırmızı boya kökü İzmir çevresinden ithal ediliyordu ve Türk kırmızısı denilen sabit kırmızı renk vermesi nedeniyle bütün tekstil dalında çok tutuluyordu.!? 1860'larda ve 1870'lerin başında katrandan sentetik bir boya maddesi olan alizarin elde edildi ve yirmi yıldan kısa bir sürede doğal boyaların pazarını ele geçirdi.!4 Sonuç olarak kırmızı kök boyasının Osmanlı ihracatındaki 1840-44'de % 41.5 olan payı, 1870-74'de % 5.0'a düştü ve bundan sonra tamamen ortadan kalktı.!5 Ondokuzuncu yüzyıldan önce afyon, Anadolu'da yalnızca tıbbi nedenlerle üretilir ve yerel olarak tüketilirdi. Ekonomik ürüne dönüşmesi ve dolayısıyla ekiminin yaygınlaşması ondokuzuncu yüzyılda bir kaç aşamayla oldu. Bunlardan birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'yla Çin arasındaki afyon ticaretine Amerikalıların artan biçimde girmesiydi. 1834'de Doğu Hint Kumpanyası'nın tekelinin kaldırılmasıyla bu ticarete başlayan İngilizler sonunda Amerikalıları safdışı bıraktılar. 1838'de Osmanlı hükümetinin bu ürün üstündeki tekelinin kaldırılmasıyla, Osmanlı afyonunun ticarileşmesi üstündeki son engeller de kırılmış oldu. Afyon Savaşları sırasındaki kısa süreli bir gerilemeden sonra Anadolu ürünü Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ilaç sanayinin gelişmesiyle yeni bir atılıma daha girdi.!9 Haşhaş ekimine ayrılan tarlalar Batı Anadolu'da hızla genişledi. 1836'da hasat 330.000 tondu; 1866'da 418.000 ton oldu ve 1870'lerde 600.000 tonu geçti. Osmanlıların İngiltere'ye yaptığı ihracat içinde afyonun payı da 1840'da % 0.5 iken, 1874'de % 14.0'a çıktı.!7 Batı Anadolu'da pamuk ondokuzuncu yüzyılın çok öncesinde yetiştiriliyor ve büyük miktarda ihraç ediliyordu.!8 Fakat ondokuzuncu yüzyılın başında Amerika'nın daha ucuz ve kaliteli pamuğu Osmanlı pamuğuna engel olmaya başladı ve özellikle İngiliz pazarlarında onun yerini aldı. Osmanlıların İngiltere'ye ihracatında pamuğun payı % l'in altına düştü.!? Anadolu'da pamuk üretimi ve ihracatı, ondokuzuncu yüzyılın ortalarında İngiliz tekstil üreticileri kaynak seçenekleri yaratarak Amerikan pamuğuna bağımlılıklarına denge aramaya başladıklarında gene canlandı. Mançester Pamuk Tedarik Birliği bu amaçla 1857'de kurulmuştu.29 Yurt dışındaki İngiltere

konsoloslarından bölgelerinde pamuk üretiminin geliştirilmesi olanaklarının araştırılması istendi. Alınan yanıtlardan, Batı Anadolu'nun en elverişli bölgelerinden biri olduğu anlaşıldı.2! Pamuk üretiminin teşviki ve kaliteli Amerikan pamuk tohumlarının bölgeye gönderilmesi için düzenlemeler yapıldı. Fakat Anadolu pamuk üretiminde gerçek artış Amerikan İç Savaşı'yla geldi. Amerikan ticaretinin kesintiye uğraması Batı Anadolu'da pamuk üretiminin kârlılığını artırdı. 1861-62'de İzmir çevresinde pamuk ekim alanları dört katına çıktı; 1862-63 arasında iki veya üç kez daha katlandi.?? Savaş yıllarında yıllık hasat on katından fazla arttı ve 12.000 balyadan 150.000 77

8L , Tablo 4 Izmir'in ticareti, milyon frank olarak yıllık ortalamalar Toplam İngiltere Fransa Yıl ithalat ihracattoplamithalat % ihracat % toplam % ithalat % ihracat% toplam % 1839-1843 145 329 474 56 39 90 27 146 31 18 12 6.5 20 nhs) 15 1844-1848(1) 12.5 20.0 32.5 14.1 43 5.6 17 1849-1853(2) 29.3 364 65.7 310 47 9.1(4) 14 1854-1858 55.8 563 1121 21.9(2)39 25.2(2) 44 47.1 42 92(3) 16 743) 13 16.6 15 1859-1863(3) 69.2 840 1532 21.6(3)31 42.6(3) 50 642 42 11.6(4) 17 10.7(4) 13 20.3 15 1564-1868(3) 54.6 107.1 161.7 16.2(2)30 67 8(2) 63 840 52 11.8(3) 22 15.6(3)15 274 17 1869-1873(4) 101.1 112.8 214.5 48.0(2)47 43 0(2) 38 910 42 16.4(4) 16 118 10 28.2 13 1874-1878 902 1034 193.55 410 45 432 41 842 44 13.0 14 8.4 8 214 l Notlar: I) yalnız 1846 2)3 yilin ortalamasi 3) dört yılın ortalaması 4) iki yılın ortalaması Kaynak: Georgiades 1885, 188-189 ve Issawi 1980, 110'dan kendi hesaplamalarım.

balyaya çıktı.23 1864'de pamuk, tek başına, Osmanlıların İngiltere'ye ihracatında % 50'den fazla yer tutuyordu. Fakat bu geçici bir yükseliş oldu. Batı Anadolu'nun tarım ekonomisi koşulları, yetiştirilen pamuğun düşük kaliteli oluşu ve Osmanlı hükümetinin düzenli desteğinin olmayışı, Amerikan İç Savaşı'nın bitiminden sonra hem üretim hem de ihracatın hızla düşmesine yol açtı. 1870-74 döneminde pamuğun payı % 6.6'lara indi. 1870'lerden sonra, başka ülkelere, özellikle İspanya'ya, küçük fakat düzenli biçimde ihracat devam etti.24 Üzüm ve kuru üzüm ihracatında ars on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ortaya çıktı. Bunun bir nedeni Avrupa'da tüketim alışkanlıklarında yaşanan değişimdi. Fakat Osmanlı bağcılığının gelişiminin ardındaki gerçek neden ABD ve Avrupa'da filoksera hastalığının yayılmasıydı. Üzümün bir çok Osmanlı eyaletinde üretilmesine karşın, ihraç edilenler İzmir ve Bursa'da yetiştirilenlerdi.25 Dünya pazarlarında pamuk fiyatlarının düşmesinden sonra artan sayıda çiftçi tarlalarını bağa çevirdi.29 1870'lerde İzmir çevresi bütün Osmanlı bağlarının beşte birine sahipti, üretim 50.000 tona ulaşmıştı, bunun yarısı ihraç ediliyordu.27 Bu yıllarda kuru üzüm tek başına İngiltere'ye ihracatın % 10'undan fazlasını oluşturuyordu.?? 1870'lerden sonra da (1890'lardaki filoksera salgınından kaynaklanan gerilemenin dışında) üzüm ve kuru üzüm Batı Anadolu'nun önemli bir ihraç ürünü olmayı sürdürdü.2? 1849 ve 1870'ler arasında Batı Anadolu'dan ihraç edilen öneml ürünlerin İzmir toptancı fiyatları indeksi 5. tabloda gösterilmiştir.39 Buna göre, 1840-1876 arasında uegisik dönemlerde bütün ürünlerin ani fiyat yükselişleri gösterdiği ortaya çıkmaktadır. En dikkat çekicisi, 1850'lerin ortalarıyla 1860'ların başlarında % 300 fiyat artışı gösteren pamuktur. Meşe palamudu % 100, afyon % 80 fiyat artışı göstermiştir. Kırmızı boya kökü bile, 1870'lerden sonra yerini sentekik boyalara terk etmeden önce % 30 fiyat artışına uğramıştır. Bu dönemde Osmanlı ihraç ürünlerinin fiyat artışı, aynı yıllarda fiyat artışı gösteren ithalat mallarındaki artışı geride bırakmıştır. Dış ticaret hadlerinin Osmanlı ürünleri lehine gelişmesi yerel tüccarların ihracata yönelmelerini teşvik edici bir rol oynamıştır.3! Tablo 5 İzmir'de 1845-1876 arasında meşe palamudu, kırmızı boya kökü, kuru üzüm, afyon ve pamuk fiyat endeksleri: Meşe Kırmızı Kuru Afyon Pamuk Plmd., Boyak. Üzüm 1845-49 100 100 100 100 100 1850-54 119 110 116 93 118 1855-59 151 119 197 124 144 1860-64 196 126 109 136

442 1865-69 197 133 117 177 261 79

1879-74 187 133 120 181 194 1875-76 189 49 100 179 138 Not: 1845-49-100 Kaynak: Bknz. Ek, Tablo A.3-A.7 TİCARET VE ÜRETİMDE ARTIŞ Yüksek kar olanakları, aracıları İzmir'in yabancı tüccarlarıyla işbirliği yapmaya ve Batı Anadolu'nun ihraç ticaretine yatırım yapmaya götürdü. Bazı aracılar, özellikle Levantenler, bol olan topraklardan edinerek bunları küçük parçalar halinde uygun koşullarda köylülere kiraladılar ve ihraç ürünlerinin yetiştirilmesi için anlaşmalar yaptılar. 1860'da İzmir'de, bir Levantenin başka birine iki çiftlik kiralamasıyla ilgili olarak tutulan kayıtlarda, anlaşmanın çiftliklerde yaşayan köylülerin kiracıyla işbirliği yapacağını garanti eden hükümler içerdiği görülür. Karşılık olarak kiracı köylülere borçlarının yarısını avans olarak vermeyi kabul etmektedir? Bu tür anlaşmalara başka örnekler de verilebilir: hepsinde görülen, köylülerle olan ilişkilerinde aracılara en büyük avantaj sağlayan nokta, kredi işlemlerinde ellerinde tuttukları yarı tekel konumlarıdır. Geçmiş borç ödemeleri ertelenebiliyor, yeni borç koşulları çekici hale getirilebiliyor, bir dereceye kadar İzmir'deki fiyat artışları köylüye yansıtılarak ihraç ürünleri yetiştirmeleri teşvik ediliyordu. Bunlara ek olarak aracılar, vergi işlemleri için ürünlerin değerlendirilmesini geciktirmeden yapabilirler ve iç pazarda mal aldıklarında bunun bedelini zamanında ödeyebilirledi. Bunlar bütün üreticileri gelişen ihracat ağına bağlıyor ve onları pazar talebine uyma yolunda teşvik ediyordu. Ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde bu tür etkinlikler aracılarca gerçekleştirildi ve sonuçta tarımda bir dizi dönüşüm oluştu. Bazı ihraç ürünlerinin, özellikle üzümün yetiştirilmesi hemen İzmir çevresinde ve banliyölerinde yoğunlaştı, böylece nakliye masrafları azaltıldı. Rumlar ve öteki gayrimüslimler daha az vergi verdiklerinden ve yabancılarca korunduklarından çiftçilikte ön sırayı ele geçirdiler. Afyonda olduğu gibi, küçük arazi parçalarında yetiştirilebilen ve aile içi emekle üretilebilen ürünler önem kazandı. Bölgede emek dolaşımı arttı, ücretli emek kullanımı yaygınlaştı, ortakçılık, kiracılık yanında Batı Anadolu'ya mevsimlik işçi göçü de yoğunlaştı. Bu gelişimler küçük köylü mülkiyetindeki birimleri birbirlerine bağlayarak verimlerini artırmış ve Batı Anadolu'da üretim veihracatın artmasını sağlamıştır. 6. tabloda gösterildiği gibi, 1845-1876 yılları arasında Batı Anadolu'da üretim hacmi dört kat ve ihracat beş kattan fazla arttı.33 Aynı yıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün ihracatı 3.5 kat

artmigti.?* Bu dönemde Osmanlı tarımsal üretiminin ne kadar arttığına ilişkin tahminler yoktur.35 Fakat ihracat artışlarındaki karşılaştırma, Batı Anadoluyla dünya pazarları arasındaki trafiğin, imparatorluğun genelinden daha yoğun olduğunu ortaya koyar. 80

Tablo 6 İzmir'de tarımsal üretim ve ihracat, 1845-1876 Top. tarımsal üretimin sabit İzmir'den ihracat 1845-49 fiyatlarıyla değeri indeks (cari £) indeks 1845-49 1396958 100 800000 100 1850-54 2070176 148 1373590 172 1855-59 1948724 139 2456368 307 1860-64 3307274 236 3790642 473 1865-69 3359298 240 4433030 554 1870-74 4928888 352 4247315 530 1875-76 5997022 429 4262827 533 Kaynak: Bknz. Ek, Tablo A.3-A.7 ve Kasaba 1986, 375-383. Bu veriler ondokuzuncu yüzyıl ortalarında genişleyen üretimin Batı Anadolu'da yarattığı toplam geliri tahmin etmemize de olanak sağlıyor. Öncelikle, tarımsal ürünlerin cari değerlerinin İzmir'de aracılara ödenen fiyatlara dayandırılmış olduğunu söylememiz gerekir. Bu değerler, ürünlerin üretildikleri noktadan İzmir'e gelirken geçirdikleri fiyat artışlarını yansıttığına göre, ihracatın İzmir'deki cari değeri Batı Anadolu'da tarnndan sağlanan toplam gelirin de ifadesi olarak yorumlanabilir. 7. tablodan görülebileceği gibi, bu miktar 1840'lar 1870'ler arasında sekiz kat artmıştır, ki bu kişi başına yaklaşık altı kat artışı ifade eder. Şimdi yeni yaratılan bu zenginliğin dağılım biçimine ve Batı Anadolu'da bu gelirin yaratılmasına katkıda bulunan çeşitli gruplar üstündeki etkisine bakacağız. ZENGİNLİĞİN DAĞILIMI Bölgesel eşitsizlikler 81

Ondokuzuncu yüzyılda Batı Anadolu'da biriken zenginliği bu bölgenin dişana taşıyabilecek üç ana kanal vardı: Bunlar, ithalat için yapılan ödemeler, vergi ve kâr transferleriydi. Önce sonuncuyu ele alırsak, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Bat: Anadolu'da yabancı sermayenin yaptığı tek yatırım demiryollarıydı, fakat bu alan 1870'lerde önce büyük miktarları çekebilecek kadar bir kâr düzeyi sağlamıyordu.39 Dolayısıyla bu dönemde kâr transferlerinin bölgenin zenginliğini dışarıya boşaltacak bir mekanizma oluşturduğu söylenemez. İthalat ve vergilerin yakından incelenmesi, bunların da ihracatla sağlanan gelirin önemli miktarını harcayacak bir düzeye ulaşmadığını gösterir. Öncelikle, Osmanlı dış ticaretinin genel yapısının aksine, İzmir limanından ihracat ondokuzuncu yüzyıl boyunca, özellikle yüzyılın ortalarında, ithalattan fazla olmuştur.” ' Dolayısıyla, Batı Anadolu veya İzmir'in dış ticaretinde cari hesaplar yıllık olarak kapatılan ve ihracattan kazanılan gelirle ithalat ödemeleri hemen yapılmış olsa bile, bölgede arta kalan önemli bir miktar olması gerekir. Gerçekte bölgede kalan para, şehrin dış ticaret dengesine göre tahminleyebilecegimizden fazladır, çünkü ithalat ödemeleri daima gecikmeli olarak yapılmaktaydı. Bu gecikmenin nedenlerinden biri ihraç ürünlerinin İzmir limanına getirildiği zamanla, ithal ürünlerinin bölgede dağıtılmak üzere limana getirildikleri zaman arasındaki farktır. Ayrıca, ithal edilen mallar için yabancı tüccarlara ödenecek para konusunda, İzmir'de tedavülde bulunan bir çok para cinsinden birimin saptanmasında daima zorluklar çıkardı. İthalat bedelleri karşılığında yaygın olarak ili poliçelerin Avrupa pazarlarında bozdurulması da bazen yıllar alıyordu. Tablo 7 İzmir vilayetinde tarımsal kesimde yaratılan gelir, 1845-1876 Tarımsal üretimin İzmir vilayetinin Tarımda kişi cari değeri nüfusu başına gelir (£) 1845-49. 1396958 962428 1.9 1850-54 2303826 1011522 25 1855-59 2938596 1063120 2.15 1860-64 7440368 1117350 6.19 1865-69 6300940 1174346 5.7 1870-74 7532450 1234249 6.2 1875-76 7981834 1278007 6.5 Not: Karpat 1978, 216'ya dayanılarak yıllık nüfus artışı % 1 kabul edilmiştir. Kaynak: Ek, Tablo A.3-A.7; Kasaba 1986, 375-385; Cuinet 1892; Karpat 1978, 258. 82

Merkezi hükümete vergi olarak aktarılan miktarlara gelince, bunlar gerçekten büyüktü. Zengin bir bölge olan Batı Anadolu her zaman hazineye en fazla katkıda bulunan yerler arasındaydı. İzmir vilayeti tek başına hem toplam öşürün hem de hazine gelirinin %10'una yakınını vermekteydi.3? Bölgedeki öteki vilayetlerle birlikte bu oran % 25'lere çıkabilir. Fakat bölgeden sağlanan gelir, tarımsal ve ticari faaliyetin genişlemesiyle birlikte eşit oranda artmadı. 1872'de İzmir'de 37 milyon kuruş öşür toplanmıştı. 1879'da Osmanlı İmparatorluğu'nda öşür rakamlarının sistematik hale getirildiği ilk yılda İzmir'in katkısı aynıydı; 34.2 milyon kuruş civarında kalmıştı 49 Oysa yalnız 1870-74 ve 1875-76 yıllarında Batı Anadolu'da tarımsal üretim % 22 artmıştı. (Bknz. 6. tablo) Merkezi hükümet vilayetlerin öşürünü, öşürün müzayedeye çıkarıldığı zamanki hesaplarına dayandırarak tahmin ediyordu. Gerçekte, müzayedenin el değiştirmesi ve öteki karmaşık işlemler sonucu mültezimler ve devlet memurları öşür ve öteki vergilerin ödenmesinden kolayca kaçınabiliyor ve topladıkları paraları kendi amaçları için kullanabiliyorlardi.?! Dolayısıyla bu rakamlar bile Batı Anadolu'dan toplanan vergi miktarını olduğundan fazla gösteriyor olabilir. Batı Anadolu'da kalan zenginliğin çok küçük bir bölümü, gerçekte yaratılmış olduğu hinterlanddaki köylere gitmekteydi, o zamanlardan kalan bir çok belge iç bölgedeki yaşam koşullarında kalıcı bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak aracıların yüksek fiyatları hinterlanda yansıttıkları zamanlarda köylüler satın alma güçlerinde göreli ama geçici bir iyileşme görürlerdi. Şunu belirtmek gerekir ki, bu iyileşme de köylünün gelirini vergi toplayıcılarından saklayabilmesine bağlıdır.Paranın kırsal kesimde tek dağılım yolu aracıların köylülere yaptıkları ödemelerdir. Bu dönemde hükümetin önemli bir yatırımı yoktur ve başlangıçtaki beklentilere rağmen, yabancı yatırımlar da kökleşmemiştir. İzmir limanına gelen ithal mallarının çoğunluğu da şehirli sınıfların tüketimi içindir.” Diğer bir deyişle, büyük şehirlerle (özellikle İzmir) kırsal kesim arasında tarımsal üretime katkı ve bu üretimden kaynaklanan tiaretten yararlanma açısından bir oransızlık sözkonusuydu. Zenginliğin kıyı kesiminde, özellikle İzmir'de yoğunlaşmasının çeşitli nedeneri vardır. Bunlardan birincisi vergi yükünün orantısızlığıdır. Tanzimat'ın başlangıçtaki şehir ve kırsal kesim arasındaki vergi eşitliğini sağlama düşüncesine karşın, hükümet gelirlerinde tarımın payı on dokuzuncu yüzyılın üçüncü

çeyreğinde da artmaya devam etmiştir. Bazı hesaplamalara göre, 1872-73'de çiftçiler öşür ve hayvan vergisi olarak hükümet gelirinin 45'ini vermekteydiler ve dolaylı olarak % 32'ye yakın br ek bölüm de onlardan cikmaktadir.43 Batı Anadolu'da da vergi yükü açısından benzer eşitsizlikler vardır. İmparatorluk ve vilayet düzeyinde çiftçilerin hükümet gelirinin yaklaşık yarısını vermelerine karşın, 1850, 1863-64 ve 1872-73 bütçelerinde yapılan harcamalardan doğrudan çiftçiye yarar sağlayan oranın % 8-10'u 83

aşmadığı górülmektedir.^^ Batı Anadolu'da ticari etkinlikler öncelikle kıyı kesiminde ve İzmir'de yogunlaşmıştı. Yalnızca sigorta, gümrük, komisyonculuk değil, fakat ayırma, tartı, paketleme gibi işlemler de liman çevresinde yapılmaktaydı. Kırsal kesimden mal akışını, mültezimliği ve finansörlüğü yüklenen aracılar büyük oranda şehre yerleşmişti. Sonuç olarak Batı Anadolu'da ticaret geliştikçe İzmir de büyümüş ve önem kazanmıştır. 1840'lar ve 80'ler arasında İzmir'in nüfusu yılda % 2 artmıştır; Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün olarak tahmin edilen nüfus artış hızından daha yüksek bir orandır bu.^? 1880'lerde, 200.000'i aşan nüfusuyla İzmir, imparatorluğun en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Bir bölümü liman inşaatının bir parçası olarak 1860'larda bir Fransız şirketi tarafından yapılan düzgün yolları ve kaldırımları vardı.46 1860'larda bu yollardan bir bölümü İngilizlerce kurulan bir gaz şirketi tarafından aydınlatılıyordu.47 İmparatorluğun öteki şehirlerindeki altyapı ve hizmetler düşünüldüğünde İzmir oldukça ileri ve etkileyiciydi. İstanbul'dan sonra İmparatorluğun en kozmopolit şehriydi; müslümanlar şehir nüfusunun yarısından azını oluşturmaktaydı. Bu çeşitlilik canlı ve renkli bir kültürel yaşam yaratmıştı. Değişik dillerde beş gazete, on yedi matbaa, on kütüphane binası (çeşitli cami kütüphaneleri bunun dışındadır) ve şehirde kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk tiyatrolarından biri bu canlılığın delilleridir.48 Sakinlerinin göze çarpan zenginliğiyle ve yaşam biçimleriyle İzmir, büyüyen bir metropol haline geliyor, gelişimi yalnız Batı Anadolu kırsal kesimiyle farkı artırmakla kalmıyor, bölgedeki öteki şehirleri de geride bırakıyordu.1880'lerde İzmir'in nüfusu 200.000'i geçtiğinde, bölgedeki öteki en büyük şehir Aydın'ın nüfusunun altı katına çıkmıştı. Fakat İzmir'e büyük nüfus akışı hinterlandından değil, Balkanlardan, Ege Adalarından ve İmparatorluğun öteki bölgelerinden oldu. Bu insanlar ekonomik veya siyasal nedenlerle evlerinden çıkartılmış veya Osmanlı hükümetinin bölgeye yerleştirdiği veya İzmir'in gelişen ekonomisinin çektiği kişilerdir.*? Yani ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in büyümesini Batı Anadolu'nun şehirleşmesi olarak görmek yanlıştır. Unutmamalıyız ki, bu yıllarda vilayet halkının % 70'inden fazlası hala kırsal kesimde yaşamaktaydı.” Kırsal kesimin sefaletiyle ilgili bir çok gözlem, İzmir'i hinterlandına bağlayan pazar ağının şehirle kır arasındaki klasik düzenden gelen keskin ayrımı güçlendirdiğini ortaya koyar. Fakat klasik düzenden beri şehir kır

ilişkisinin aynı kaldığını düşünmek de yanlıştır. Öncelikle bu toplumsal mekanları tanımlayan iş bölümü önemli ölçüde değişmiştir. Artık bu kesimlerin yerleri yeniden dağıtım düzenindeki işlevlerine göre değil, dünya iş bölümüyle kurdukları ilişkiye göre tanımlanmaktadır.5! Yeniden dağıtım düzeninde ara merkez olan eski şehirler ise ya Selanik gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerini kapitalist dünya ekonomisine bağlayan antrepo olmaya başladılar veya Aydin gibi, önemlerini yitirdiler.?? 84

Toplumsal hiyerarşi Ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Batı Anadolu'da ihracatın gelişmesi, farklı derecelerde dört ayrı gruba yaradı. Kıyı kesimindeki şehirlere yakın olan köylü işletmeleri bir aracıya bağımlı olmadan ürünlerinin üretilmesini ve nakliyesini örgütlemeyi becerdiler. Böylelikle Batı Anadolu ihracat pazarının elverişli koşullarından yararlanabildiler.53 İç bölgedeki köylülerin yaşam koşullarında yüzyıl boyunca bir değişikliğin ve iyileşmenin olduğunu söylemek, sunulan makro kanıtlara göre, olanaksızdır. Gene de, fiyat artışlarının kırsal kesime yansıtılması, aracıların köylüleri belli ürünlerin ekilmesine ikna etme yollarından biriydi; ondokuzuncu yüzyılın refah koşulları, zaman zaman da olsa, kırsal kesimin dağınık birimlerine olumlu bir etki yapmış olmalidir.54 Batı Anadolu'da deve kervanlarına sahip olan ve kervancılık yapan göçebe aşiretler de ihracat ve üretimin gelişmesinden yararlanmışlardır. Yükselmenin başlangıç dönemlerinde demiryolu henüz eski nakliye biçimlerinin yerini almamıştır. Demiryolunun geçtiği bölgelerde bile, deve kervanları ürünün istasyonlara getirilmesinde önemli bir rol oynuyordu; geri kalan bölgelerde ise bu kervanlar tek nakliye aracı olmayı uzun zaman sürdürdüler. 1866'da İzmir-Aydın arasındaki trafiğin yarısı kervanlarla yürüyordu .ö5 1872 gibi geç bir tarihte bile Batı Anadolu'da hala on bin deve vardı; Anadolu'daki bütün develerin beşte biri bu bólgede ydi.56 Devc ve kervanların sahipleri göçebe asirctlerdi. Bunlar yerleşik tarım yapmadıkları için öşür ödemiyorladı ve aslında İmparatorluğun en az vergilendirilen gruplarından biriydiler. Sundukları vazgeçilmez. hizmet onlara her zaman korumaya çalıştıkları bir özerklik sağlıyordu."7 Deve yetiştirici aşiretler, ister savaş zaman! olsun (Kırım Savaşı sırasında olduğu gibi), ister ticaret hacminin artması olsun (1860'ların ortalarında olduğu gibi) bölgedeki her türlü trafikten kazanç sağlamaktaydılar. Ondokuzuncu yüzyılda gelir artışı yaşayan üçüncü grup, şehirlerde veya kırsal kesimde sürekli veya geçici çalışan ücretli işçilerdi. Osmanlı İmparatorluÉu'nda ücretler 1839-49 ve 1870-79 dönemlerinde % 60 armıştı. Kırım Savaşı, pamuktaki yükseliş dönemi ve 1870'lerin ilk yarısında artış özellikle yo&undu.?? Tablo 8'de görüldüğü gibi Batı Anadolu'da ücretler ticari etkinliğin arttığı dönemde yükselerek, ticaretle benzer bir gelişim gösteriyorlar. Mutlak değerler olarak yetenekli işçilere (duvarcı, marangoz, vb.) ödenen ücretler tarım işçilerininkinden yüksekti; şehirlerde çalışan

vasıfsız işçilerse tarım kesiminde çalışanlar kadar ücret alabiliyorlardı. Gene, genel olarak iki kesimde ücretler koşut bir gelişim içindeydiler. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ithal edilen mamul malların Osmanlı pazarlarını işgal etmeye başlamasına karşın, köylülerin geleneksel sanatlarını kóreltmesi gereken bu durum, şehre nüfus akımına neden olmamış ve şehirlerdeki ücretler için aşağıya çekici bir etki yaratmamıştır. Buna

göre, Sanatını icra edemeyen veya ek gelir arayan köylülerin kırsal kesimde kaldıklarını ve tarım işçisi, yarıcı, kiracı olarak iş bulabildiklerini kabul etmek gerekir.$9 Dahası, 1841 ve 1864 arasında geçim ve tüketim mallarının fiyatları iki katına çıktığında, ücretler üç katı kadar artmıştır. Yani, Batı Anadolu'da ücretliler yalnız kaydi değil gerçek bir gelir artışı yaşamışlardır.6! Tablo 8 Batı Anadolu'da ücretler (kuruş/gün) Tarım Dışı Tarımsal Vasıflı Vasıfsız Genel Kaynak Bursa 1851 6 FO 78/905:69 1854 4.5 Issawi 1980,40 1855 22 8.3 FO 78/1111:44-50 FO 78/1209:60-80 1856 15 9 10.5 FO 78/1302:338-57 Issawi 1980,40 1858 TS FO 78/1450:72 1859 14.5 FO 78/1534:30-39 1860 8 8.5 FO 78/1609:36,69 1862 10.5 9.25 FO 78/1771:57 1864 11 9.75 FO 78/1876:48 1865 il 6.5 Issawi 1980,42 izmir 1841 12.5 Issawi 1980,40 1842 12 Issawi 1980,40 1856 SS Issawi 1980,40 1863 9.5 Issawi 1980,41 1870 8.7 Issawi 1980,42 1872 15-20 Scherzer 1873,25 Ondokuzuncu yüzyıl ortasındaki ihracat artışından en çok yararlanan grup, on sekizinci yüzyıl sonunda Batı Anadolu'daki ticaret ağındaki. stratejik konumları ele geçirmiş bulunan gayri müslim aracılar oldu.52 Ondokuzuncu yüzyılın refah koşullarında bu grup yabancıların bölgeye girişini kısıtlarken, Batı Anadolu'nun içi ve dışındaki kendi bağlantılarını güçlendirdi ve geliştirdi. Avrupa ve Amerika'ya göçmüş bulunan dindaşlarıyla gayri resmi bağlarını kullandılar. Osmanlı İmparatorluğu içinde olduğu kadar, Avrupa. Amerika ve Rusya'da 86

açmış bulundukları ticaret şirketlerinin bürolarını geliştirdiler.63 Aracılar aynı zamanda, Tanzimat'ın getirdiği yasama düzeninden de yararlandılar; vergi yükleri azaldı, mülkiyet güvencesi sağlandı ve mülk edinmek, devretmek, miras bırakmak kolaylaştı. Son olarak da yabancı hükümetler devletlerarası siyasetleri gereği, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayri müslim toplulukların haklarını korumaktaydılar. Gayri müslimlerin ondokuzuncu yüzyılın sağladıklarından ne kadar yararlandıklarını ölçmenin bir yolu, biriktirdikleri mülkü incelemektir. İzmir'deki İngiltere konsolosluk mahkemesi ve Osmanlı mahkemeleri kayıtlarına geçen vasiyetnamelere göre, en büyük mülkler gayri müslimlere aittir. Bunlardan bazılarının değeri 500.000 kuruştan fazladir.64 Mücevher, porselen ve nakit varlıklarına ek olarak hemen hepsi toprak, evler, depolar ve dükkanlar satın almışlardır. Bazılarının beş dükkanı olduğu görülmektedir.65 Evleri büyüktü, o zaman zenginliğin işareti sayılan biçimde iki katlıydı, beş veya daha fazla odaları olurdu. Bu evlerden bazılarının değeri 25.000'den 110.000 kuruşa kadar çıkabiliyordu.6© Bu mülk sahiplerinin zenginliğini anlayabilmek için, bu değerleri aşağıdaki rakamlarla karşılaştıralım: İzmir'deki İngiltere konsolosunun maaşı yılda 20.000 kuruş kadardı.57 En yüksek maaşlı memurlardan biri olan Bursa Valisi yılda 200.000 kuruş alıyordu“8 1871'de ünlü yazar Ahmet Mithat Efendi, Basiret gazetesiyle ayda 1000 kuruşluk sözleşme imzalamıştı6? ve İzmir'de vasıflı bir işçinin günlügü on beş kuruştu ki, bu yılda üç yüz günden 4500 kuruşluk bir yıllık gelire tekabül ediyordu. Gayri müslimler içinde bazı cemaatler koşullardan daha fazla yararlanabildiler. İmparatorluğun bütününde Ermeniler ve Rumlar bütün öteki gayri müslim toplulukların çok önündeydiler. Ermenilerin etkisi İstanbul'da ve öteki önemli şehirlerde bankacılığı ellerinde tutmalarından geliyordu. Bu alandaki güçleri yalnız özel şirketlerle sınırlı değildi; bürokrasi içinde de önemli görevlerde bulunuyorlardı. Örnek olarak, darphanedeki üç önemli görev on dokuzuncu yüzyıl boyunca hemen hep Ermenilerin elinde kaldı; bu görevlerden biri olan genel yöneticilik, 1757'den 1880'e kadar kesintisiz olarak aynı Ermeni ailesinin, Düzüyanların elindeydi.79 Rumların ayncalıklı konumu, Osmanlı hükümeti tarafından da tanınan Ortodoks Kilisesi'ndeki güçlerinden kaynaklanıyordu.” Ama daha da önemlisi, Balkanlar ve Batı Anadolu'daki nüfus yoğunluklarıydı. Bu bölgeler hem

bölgelerarası hem dış ticaretdeki önemli yerlerini ondokuzuncu yüzyıl boyunca korudular. Doğal olarak, Batı Anadolu gibi gayri müslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde farklı mesleklerde ve farklı zenginlik ve itibar sahibi Rum, Ermeni, Yahudilerin bulunması doğaldır. Yine de ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gayri müslimlerin toplumsal hiyerarşi sıralamasındaki diziliglerinin Levantenler, sonra Rumlar, Ermeniler ve sonra Yahudiler şeklinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu toplulukların konumları arasındaki farklılıklar İzmir çevresindeki yerleşimlerine de yansıyordu. En zengin mahalleler kuzeydeydi ve yabancılarla Levantenlere aitti. Güneye doğru inildikçe Rum, 87

Ermeni ve Yahudi mahallelerine geçiliyor ve mahalleler daha kalabalık ve fakir olmaya başlıyordu.?? Batı Anadolu'da gayri müslim tüccarların zenginleşmesi ve önem kazanması öncelikle egemen müslüman seçkinlerin aleyhine bir gelişim oldu. Bunlar arasında ilk sırayı transit, yerel ve bölgelerarası ticaretten öneml kazançlar sağlamış olan klasik dönem tüccarları alıyordu.” İkinci grup hükümet bürokrasisinin vilayetteki temsilcileriydi. Üçüncü grup on sekizinci yüzyılda yerel iktidar kazanan ve ellerindeki iltizamları genişletip özel asker besleyen ayanlardı. Ayan dışında, bu grupların zenginliği merkezi hükümetin zenginliğine bağlıydı. Konumları klasik düzenin ölçüleriyle tanımlanmıştı ve güçleri Bab-ı Ali'nin etkinliğine ve gücüne bağımlıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik sistemiyle birleşmesiyle, klasik düzenin temelini oluşturan pazar dışı süreçler, kapitalist dünya sisteminin süreçleriyle tasfiye edildi. Yani müslüman seçkinlerin varlık koşulları geniş ölçüde ortadan kalkmış oldu. Müslüman tüccarlar ticaret yollarının değişmesiyle ikinci derecede bir konuma düştüler. Avrupa pazarlarına gayri müslim tüccarlar kadar alışık olmadıkları gibi, klasik dönemden beri merkezi hükmetin garanti ettiği kârlı yol ve pazarlardan da yoksun kalmışlardı. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde müslümanlarla gayri müslimlerin vergi yükümlülükleri tersine dönmüştü. Klasik dönemde müslüman tüccarlara bazı vergi bağışıklıkları tanınıyordu, oysa on dokuzuncu yüzyılda gayri müslim tüccarların vergi yükümlülükleri basitleştirilmiş ve dış güçlerce garantiye alınmışken, müslümanlar, bir hesaba göre, seksen şer'i ve doksan yedi örfi vergi yükümlülüğüyle karşı karşıyaydılar.?4 Müslüman tüccarlar bölgesel ve dış ticarette bir zamanlar sahip oldukları konumu yitirince ithalat ve kredi konularında gayri müslim tüccar ve bankacılara daha bağımlı hale gelmeye başladılar.75 Vilayet yöneticilerinin durumu daha karışıktı. Merkezi hükümetin zayıflaması onlara güçlerini istedikleri gibi kullanma fırsatı vermişti. Sık sık pazar kurallarına karışarak, yasa dışı vergiler toplayarak ve satın alma tekelleri kurarak gelirlerini artırma yoluna başvuruyorlardı.76 Fakat, Bab-ı Ali'nin gücünü yitirmesi, vilayet yöneticilerinin de görev güvencelerini zayıflatmış ve daha önemlisi, görev yerleriyle kalıcı bağlar kurmalarını engellemişti. Tımar sahibi olmadıklarından artık vilayet toprakları ve halkına karşı sorumlulukları ve onlar üstünde hakları yoktu. Bunlar, artan

biçimde, rantla geçinen başıboş bir sınıf haline geldiler. Pazar kurallarını sınırlama çabaları ise sonuçsuz kalmaya mahkumdu, çünkü bu girişimleri vilayetteki konumları daha güçlü ve yerel bağları daha sağlam olan grupların protesto ve itirazlarıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Gene de, vilayet yöneticileri on dokuzuncu yüzyılın başlarında, dış ticaret hacminde kısa dönemli oynamalara neden olabilecek kadar müdahaleci olabiliyorlardı.7? Yıllar geçtikçe yerel yöneticilerin çaresizliği daha açık bir biçimde ortaya çıktı, yerel kaynakları kullanamaz ve yöneticilik görevlerini yürütemez bir duruma düştüler. 88

Ayanların durumu tüccar ve yöneticilerden farklıydı; onlar klasik dönemin değil, dünya ekonomisiyle birleşme döneminin ürünleriydiler ve ilk başlarda güç kazanmaları, Bab-ı Ali'nin gücünün zayıflamasıyla mümkün olmuştu. Fakat, on dokuzuncu yüzyılın başında, güçlerinin doruğundayken bile, ayanların toprak ve halkla doğrudan ilişkileri sınırlı kalmıştı. Bu ilişkilerin büyük bir bölümü gayri müslim sarrafların aracılık yaptığı kiralama, mültezimlik ve yarıcılık düzenlemelerinden oluşuyordu. Bu konumları, özellikle Anadolu Ayanını Bab-ı Ali'nin korumasını aramaya itti. Bunlar güçlerini koruyabilınek için yerel düzeyde kurdukları ilişkilere değil, devletle aralarında oluşturdukları bağlara güvenineye başladılar. İzmir çevresinde, on sekizinci yüzyıl sonlarında Fransa konsolosuna göre İmparatorluktaki en zengin kişiler olan Araboğulları ve Karaosmanoğulları çok önemli iki aileydi.78 Aynı kaynağın ifadesine göre "bu ailelerin pamuk ve buğdaydan büyük servet elde etme" lerine karşın, ikisinin de "topraklarıyla feodal veya malikane biçiminde bir ilişkileri yok"tu ve "bölgedeki Fransız ticaretini destekledikleri veya ona katıldıklarına dair hiç bir kayıt" görülmüyordu.”? Yetmiş yıl sonra Karaosmanoğlu ailesi Batı Anadolu'daki varlığını sürdürmekteydi ve ne toprak sahibi köylülükle ilişkilerinde ne de güçlerinin özünde bir değişiklik olmamıştı. 1845'de aile üyelerinden biri vali olmuştu ve İngiltere konsolosuna göre Manisa şehrinin yarısı ve bir çok köylüler aileye aitdi. Vali "Manisa şehri ve çevresinin vergilerinin hafifletileceğini, çünkü arkabalarının yükünü çok artırmak istemediğini" söylüyordu.39 On dokuzuncu yüzyıl içinde ayan kırsal mülkünden daha da uzaklaştı. Müslüman tüccarlar ve yöneticiler gibi, onlar da arazilerini işletmek ve bölgedeki konumlarını korumak için gittikçe daha fazla İstanbul ve Batı Anadolu'daki gayri müslim sarraflara bağlanıyorlardı. Borçları biriktikçe onlar da mülklerini elden çıkarmaya başladılar.8! Özellikle 1858 arazi kanunundan sonra, köylülerle birlikte yerel ayan da topraklarını satmaya başladı ve hemen bütün alıcılar gayri miislimlerdi.82 Müslümanların konumunu toprakla ilgili konularda zayıflatan bir başka etken de şer'i yasaların katı uygulanışıydı. Şeriat mahkemeleri sahipleri ölen mülkleri paylaştırdığında, büyük topraklar küçük parçalar haline geliyordu. Müslüman ailelerin büyük şehir ve kırsal kesim mülklerini vakıf olarak adamaları da yaygın bir tutumdu. Bu uygulama hem mülklerin vergilendirilmesini kısıtlıyor hem de

gelecek kuşaklar için verimli biçimde kullanılmalarını engelliyordu.33 Kayıtlar, gayri müslimlerin mülklerinin Osmanlı mahkemeleri tarafından parçalandığında, mirasçıların birbirlerinin paylarını satın aldıklarını, mülkiyetin büyüklüğünü koruduklarını hatta daha da büyüttüklerini gösteriyor; müslümanlar arasında ise bu tür işlemler daha azdı.84 Tarım, ticaret, bankacılık ve yöneticilikle ilgili bazı değişimler müslüman seçkinlerin toplumsal konumunu zayıflatırken, imalat kesimindeki bazı değişimler de, bu cemaatin öteki kesimlerini başka türlü etkilemiştir. Tarihsel olarak dericilik, saraçlık, ayakkabıcılık, yün ve ipek dokumacılığı sanatlarında müslümanlar, tenekecilik, çilingirlik, kuyumculuk, demircilik ve inşaat işlerinde ermeniler 89

uzmanlaşmışlardı. Rumların uzmanlığı duvarcılık, şarapcılık, ayakkabı tamirciliği ve küçük dükkan işletmeciliğiydi. Bir kaç istisna banker ve tüccar dışında Batı Anadolu Yahudilerinin çoğu on dokuzuncu yüzyıl ortalarında gezgin işçilik veya seyyar tüccarlik yapmaktaydılar.85 Bu sanatların çoğu ucuz Avrupa ürünlerinin ithalatından dolayı canlılıklarını yitirmeye başlamışlardı; ama özellikle müslümanların iyi yer tuttuğu tekstille ilgili dallar serbest rekabet karşısında hiç tutunamamış ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren hızla erimigti.96 SONUÇ 1840'lara gelindiğinde klasik üretim ve dağıtım düzeninin yerini Batı Anadolu'da yeni bir toplumsal örgü almıştı. Çoğu gayri müslim olan bir grup bankerle tüccar bu örgünün egemen konumunu ele geçirmişti. Bu grup gücünü likit para bulup kullanabilmesinden alıyordu. Batı Anadolu'da on dokuzuncu yüzyıl ortalarında gerçekleşen büyüme bu aracıların belirlediği koşullarda yaşanmıştır ve büyümenin getirdiği zanginliği sahiplenmekte de bu grup başarılı olmuştur. Bu değişin.in sonuçlarından biri, on sekizinci yüzyıl sonlarından beri aracıların toplumsal konumunu destekleyen uçlaşma sürecinin güçlenmesi olmuştur. Bunun anlamı, Osmanlı İmparatorluğu ile kapitalist dünya ekonomisi arasında kurulan bağların herhangi uzun dönemli örgütsel veya yapısal istikrar olmaksızın yeniden üretilmesinin devam edeceğiydı. Yani, Osmanlı İmparatorluğu'nun üretimi dünya ekonomisi içinde uzun dönemli rekabet gücü elde etmekten çok, istisnai koşullarda ve konjonktürel olarak önem kazanabilecekti. Mekan olarak yeni yaratılan zenginlik kıyı kesimindeki ticaret merkezlerinde toplanmıştı; toplumsal olarak gayri müslim bankerler, tüccarlar, tefeciler ve mültezimler zenginliklerini artırmış, saf veya bozulmuş biçimiyle klasik düzene bağlı olan müslüman cemaatin çeşitli kesimlerinin aleyhine etkinliklerini çoğaltmışlardı. Vurgulanması gereken konu, zenginliğin bu koşullarda dağılımı ve artan Avrupa talep ve fiyatlarının Batı Anadolu'ya aktarılmasının öncelikle pazar koşulları içinde gerçekleşmesiydi. İstanbul'daki tutucu bürokratlar ve taşra memurları gibi bazı gruplar klasik güç ilişkilerini yeniden canlandırma çabalarıyla bu sürece müdahale etme ve onu değiştirme uğraşına girdiler, Yabancılar ve Tanzimat bürokratları gibi gruplar, aynı süreci imparatorluğun siyasal yapısını ve kurumlarını güçlendirerek etkilemek istedi. Bu grupların başarısızlığı, Batı Anadolu'da ve genel olarak Osmanlı

İmparatorluğu'nda siyasal (yeniden) örgütlenmenin ve egemenliğin pazar ilişkileri tarafından etkin bir biçimde sınırlanabildiği tek dönem olan on dokuzuncu yüzyılın ortalarının tekil önemini ortaya çıkarır. Sonuç olarak Batı Anadolu'nun toplumsal yapısını kapitalist dünya ekonomisinin uç bölgesi olarak değiştiren, bölgeyi bu sistemle bütünleştiren pazar ilişkile-, rinin bu şekilde işleyişiydi. 90

V Büyük Bunalım Ve Ötesi 1870'lerle 1890'lar arası (çoğunlukla 1873-96 dönemi) Avrupa ekonomik tarihinde "on dokuzuncu yüzyılın büyük bunalımı" olarak tanımlanır. Bu dönemde daralma dünya ekonomisinin temel ticaret mallarının fiyatlarını etkileyen deflasyonist eğilimle ortaya çıktı.! Özellikle merkez bölgelerde fiyatlardaki düşme, nominal ücretlerdeki düşmeden daha hızlı oldu.2 Bu durum merkez ve yarı uç bölgedeki sanayi üretiminin kârlılığını azalttı ve önceki dönemde kurulan ticaret ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeye başladı. Güçlü ülkeler yüksek gümrük tarifeleriyle pazarlarını ve sanayilerinin kârlılığını korurken, önceki dönemde uç . bölge olan bazı ülkeler (özellikle Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri) yeni birikim alanları haline geldi ve zamanla İngiltere'nin dünya ekonomisindeki egemenliğini tehdit edebilecek konuma kavuştular.? Korumacilik yaygınlaştıkca dünya pazarı parçalanıyor ve yatırımcılar ve finans kurumları birikmiş fonlarını aktaracak yeni kanallar bulamıyorlardı. Finans kapital (Polanyi'nin adlandırmasıyla haute finance parçalanmış dünya ekonomisinin yarattığı önceden tahmin edilemeyen koşulları şiddetlendirerek ve sömürerek spekülatif maceralara girişmeye başladı.* Paniği izleyen spekülatif çılgınlık ve 1890'ların "yıkım"ı, finans kurumlarının önde gelen temsilcilerini merkez ve uç bölgelerle daha yakından işbirliği yapmaya sevketti.> Böylelikle uluslararası yollarla biriktirilmiş olan sermaye merkez ve uç bölgeler arasındaki ekonomik ve siyasi rekabetin aracı haline geldi. Almanya gibi yeni üretim bölgelerinde yaratılan sermaye, başlangıçtan itibaren devlet yapısıyla içiçeydi. Dolayısıyla, bu örneklerde, "ulusal" sermayenin genişlemesi bu devletlerin yürüttüğü siyasetle doğrudan ilişkili ydi.© Finans kapitalle devlet yapılarının işbirliği bir yandan, Avrupa'da ulusal endüstrilerin gelişmesine, öte yandan, emperyalist genişleme siyasetlerinin doğmasına yol açtı; bazı Avrupa devletleri gelişen sanayileri için yeni pazarlar ve ham madde kaynakları bulup onları koruma, birikmiş sermayelerini yatıracak yeni alanlar elde etme çabasına girdiler. Merkez ve uç bölgelerde aynı anda rekabete girilmesi, birikmiş sermayenin spekülasyondan Avrupa dışında çeşitli üretici yatırımlara yönelmesine yol açmıştır. Böylece, on koduzuncu yüzyılın 91

son dönemindeki emperyalist politikalar dünya ekonomisinin çöküşten yeni bir genişleme dönemine yönelmesini sağlayan önemli bir itici güç olmuşlardır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki ekonomik döngüden kaynaklanan yeni güç şekillenmesi İngiltere'nin hegemonyasını zayıflatmış ve merkez ve yarı uç bölgedeki bir kaç devletin, İngiltere'nin yerini almak için birbirleriyle giriştikleri sürekli rekabeti getirmiştir. İlk üç çeyreğiyle karşılaştırıldığında yüzyılın son çeyreği oldukça istikrarsızdır.? Once uç bölgeler, merkez devletlerin burjuvalannin birbiriyle rekabet ettiği bir sahne görünümünü aldı, fakat rekabetin yoğunluğu arttıkça, gerilimler Avrupa kıtasına da yansımaya başladı. Sonuçta bu gerilim Avrupa'da birbirini dengeleyen güçler arasında çatışma yarattı ve yirminci yüzyılın başındaki Büyük Savaşa giden yolu açtı. Bu yeni gelişmelerin Osmanlı İmparatorluğu üstündeki etkileri ne olmuştur? 1876'dan 1908'e kadar, 32 yıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde Sultan II. Abdülhamit kalmıştır. Seleflerinin yönetimi birbiriyle çatışan güçlerin istikrarsız koalisyonu olarak tanımlanırken, Abdülhamit'in döneminde siyasal iktidarın Saraya çok yakın olan dar bir çevrede yoğunlaştığı genellikle kabul edilir. Bu durum Tanzimat döneminden sonra Bab-ı Ali'nin güç kazanmasıyla ters bir oluşumu ifade eder.8 Abdülhamit yönetiminde dar bir grup bürokrat güvensizlik duygusu, muhalefete karşı hoşgörüsüzlüğü ve baskıcı tutumuyla İmparatorluğu Tanzimat anlayışından giderek uzaklaştırmıştır. Cumhuriyet döneminin başındaki tarih yazımı ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki ilerlemenin Abdulhamit rejiminin baskılarıyla durdurulduğu ve imparatorluğun bu yıllarda gerilediği suçlamasında bulunmuştu. Ancak, son yıllarda,yeni araştırmaların ışığında, on dokuzuncu yüzyılın son dönemindeki yapıyla ilgili kavramlar düzeltilmiş ve son zamanlarda tamamiyle değiştirilmiştir. Abdülhamid'in yeniden değerlendirilişinde aşağıdaki bulgulardan yola çıkılmaktadır: Öncelikle, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde devlet gelirleri önemli ölçüde artmıştır’; ikincisi, Abdülhamid'in uygulamalarıyla yönetimindeki merkezileşme bu sonuca katkıda bulunmuş, hükümet siyasetindeki dalgalanmalara son vermiş ve Osmanlı devletinin gücünü iç ve dış güç ve gruplara karşı artırmıştır!9; üçüncüsü, Abdülhamid rejiminin uyguladığı eğitim reformu, bu rejimin tutuculuğu konusundaki genel inancı zayiflatmaktadir:! ; dördüncüsü, bu dönemde hem genel olarak Osmanlı ekonomisi!2 ve

hem de Osmanlı tarımı!3 gözle görülür bir büyüme kaydetmiştir ki bunda Osmanlı devletinin göreli olarak güçlenmesi ve israfa kaçmayan bir ekonomi politikası izlemesi etkili olmuştur.Son olarak, bu yıllarda uygulanan ekonomi siyasetinin başarılı olduğunun bir göstergesi de daha önceki yıllarda alınmış olan borçların önemli oranda ödenebilmesidir. Bu bulguları içeren araştırmalar, son derece zengin ve yararlı olmalarına rağmen, bunlardan kaynaklanan revizyonist yorumlar beraberlerinde yeni ve daha ciddi sorunlar da getirebiliyorlar. Bir kere, Osmanlı devletinin on dokuzuncu | 92

yüzyıl sonunda siyasal yaşamını sürdürebilmesi Abdülhamit ve hükümetlerinin uyguladığı siyasetten çok dünya ekonomisindeki devletlerarası rekabetin keskinliğine bağlanmalıdır. İngiltere Yakın Doğu stratejisini Kıbrıs ve Mısır üstüne kurduktan sonra, öteki rakip güçlerden hiç birinin gücü Osmanlı İmparatorluÉu'nu tek başına yutmaya yetecek düzeyde değildi. İmparatorluk, on dokuzuncu yüzyılda ikinci kez hegemonya rekabetinin tam ortasında yer almaktaydı. !4; ve bu koşullarda resmen bağımsız bir siyasal birim olarak, varlığını bir elli yıl daha devam ettirecekti. Herhangi bir Avrupa gücünün doğrudan idari egemenlik kuramaması Osmanlı bürokrasisinin on dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyılın başında merkez ve yarı uç bölge devletleri arasındaki çatışmalarda farklı zamanlarda farklı taraflar yanında yer alabilmesine olanak sağlamıştır. Bu koşullar aynı zamanda hedefi Osmanlı devlet yapısını ele geçirmek olan iki toplumsal hareketin, Jön Türk ve Mustafa Kemal hareketlerinin gelişebilmesine de fırsat yaratmıştır. Yine de bu bağımsızlığın şekli olduğunu vurgulamamiz gerekiyor. On dokuzuncu yüzyılın son döneminde uluslararası finans kapital, Osmanlı maliyesi ve imparatorluğun önemli üretim etkinliklerine Duyun-u Umumiye İdaresi (DU) yoluyla doğrudan el koymuştu ve örgütlenmesini de etkilemişti. Dolayısıyla resmen bağımsız olmasına karşın Osmanlı hükümetinin hareket ve karar yeteneği önemli ölçüde sınırlanmıştı. DU Osmanlı devletine kredi verenleri temsil eden yedi üyeli bir kurulla, büyük bir bürokrasiden oluşan bir yapıydı. Amacı, Osmanlı hükümeti tarafından kendisine devredilen gelir kaynaklarından imparatorluğun dış borçlarını ve faizlerini geri alabilecek fonları yaratmaktı. Denetimi altındaki kaynaklar arasında tuz tekeli, pul vergisi, alkol vergisi, balık vergisi, ipek öşürü, bazı vilayetlerin yıllık vergileri ve Regie des Tabac adı verilen özel bir kuruluş eliyle düzenlenmiş bulunan tütün vergisi bulunmaktadır. '© Kuruldugu 1881 yılından Birinci Dünya Savaşına kadar DU hükümet gelirlerinin dörtte biri ile üçte biri kadarının yönetimini elinde bulundurmustur.'? 1907 ‘de faiz ödemeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracat gelirlerinin % 30'unu çekecek düzeye ulaşmıştır. 8 On dokuzuncu yüzyıl sonunda Osmanlı hükümetinin DU'dan bağımsız olarak gelirlerini artırmak veya yönetimdeki etkinliğini güçlendirmek için yapabileceği şeylerin kısıtlı olduğu bu tabloyla ortaya çıkmaktadır. İmparatorluğun en iyi ve verimli

kaynakları bu kuruma devredilmişti ve halen geçerli olan kapitülasyonlar hükümetin geri kalan gelir kaynaklarından etkin biçimde yararlanmasını engellemektedir.!? DU tek bir devletin yönetim veya etkisi altında değildi. Önde gelen bütün Avrupa devletleri idari kurulda temsil ediliyordu ve hükümetlerinin bu kurul üyelerinin seçiminde büyük ağırlığı vardı. Böylelikle DU hükümetlerle uluslararası sermaye arasındaki ikili ilişkinin düzenlendiği bir kurum haline gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun devamında ve orada yatırılmış fonların güvence altına alınmasında uyuşan rakip güçlerin ortak çıkarlarına hizmet ediyordu.?? Bu 98

amaçlar İngiltere'nin on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar sürdürdüğü siyasetten çok farklı değildi. Fakat İngiltere'nin tersine uluslararası finans kapital Osmanlı devletini etkin bir biçimde desteklemekte başarılı oldu. DU'nun varlığı imparatorluğa para istikrarı getirdi, Avrupa'da kredi değerini yükseltti ve DU'nin iyi işleyen bürokrasisi öşür gelirlerinin artmasında önemli bir rol oynadi.?! DU örgütü çabuk büyüdü. Kuruldu tan hemen sonra kadrolu personeli 3.040'ti. 1915'te bu sayı 5.278'e çıkmıştı.22 Eski ve yeni bankalardan gördüğü yardım, idari yetkileri ve sahip olduğu tekellerle etkisi devletin dışına taştı ve bütün imparatorluğa yayıldı.2 Finans kapitalin DU örgütü içindeki eşgüdümlü ve etkin yapısı bir çok Anadolu şehrinde aracıların ellerinde tuttuğu stratejik konumu yitirmeleri sonucunu verdi.24 Finans kapital, sürekli uğraşmasına karşın Batı Anadolu'da yerel tüccarları ticaret ağının dışına çıkarmakta başarılı olamayan İngilizlerden bu alanda da daha başarılı olmuştu.25 Aracılar geleneksel olarak ellerinde bulundurdukları borç para verme ve döviz değişim alanlarının ellerinden çıktığını ve on dokuzuncu yüzyılın ortalarından beri ele geçirdikleri pazar olanaklarını yitirdiklerini görüyorlardı. 1880'lerden sonra dış ticaret hadleri tekrar Osmanlı ihracatının alayhinde gelişmeye başlamış ve yerel sermaye için bu ticareti riskli ve kârsız kılmaya başlaınıştır.26 Kısaca, on dokuzuncu yüzyılın büyük bunalımı sırasında aracılar avantajlı konumlarını yitirmişler ve bölgelerindeki ekonomik yaşam üstünde kurdukları denetim ellerinden çıkmıştır. DU'nin ve Reji'nin Osmanlı tarımına girişi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hoşnutsuzluk ve protestolara yol açtı. Yerel tüccarlarla işbirliği yapan tütün üreticileri Reji'nin kurduğu güçlü örgütün elinden kurtulabilmek için ürünlerini imparatorluk dışına kaçırmaya başlamışlardır. Kısa dönemde bu taktik Reji'nin etkinliğine önemli darbeler indirdi.27 Fakat, bu tip hareketler uzun dönemde, DU'nin Anadolu kırsal kesimindeki varlığını etkisiz hale getirebilecek kadar güçlü olmamışlardır. Osmanlı maliyesinin istikrar kazanması ve yerel aracıların ortadan kaldinlması önemli gelişmelerdi, ama Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisinin getirdiği iş bölümü içindeki konumunu değiştirmeye yetmiyorlardı. Tütünün önemli ihraç ürünleri arasına girmesiki bu da Reji'nin denetimindeydi ve imparatorluğun tahıl ithalatcısı durumuna düşmeesi dışında, Osmanlı imparatorluğunun on dokuzuncu yüzyıl ortalarından beri

dünya pazarlarında alıp sattığı malların niteliğinde herhangi bir değişiklik olmamıştı. Toprak dağıtımı, üretimin önemli kesiminin küçük köylü mülkiyetine bağlı olduğu on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki biçimiyle kaldi.?! Büyük bunalım sırasında Osmanlı İmparatorluğu öteki uç bölgeler gibi kâr transferleri ve borç ödemeleri yoluyla uluslararası düzeydeki finans kapital birikimine katkıda bulundu.”“ Yirminci yüzyıla girildikten sonra, dünya pazar koşulları geliştiğinde, imparatorluk gene geniş dış ticaret kesimiyle görece açık bir ekonomi olmayı sürdürdü.33 Bürokratik merkeziyetciliğin uluslararası finans kapital kalkanı altında yeniden güçlendirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi içindeki konumunda değişiklik yaratmadı, fakat yerel güç ilişkilerinin değişiminde önemli 94

rol oynadı. Aracıların konumlarını yitirmeleri, gayri müslimlerin ekonomik etkinliklerin dışında kalması demekti. Böylece yirminci yüzyılın başında Osmanlı ihracatı tekrar geliştiğinde, devlet bürokrasisi ve desteklediği yeni müslüman burjuvazi bu yeni gelişimden en çok yararlanan kesimler oldular.34 Gayri müslimlerin on dokuzuncu yüzyıl sonunda görece yalıtılmaları, 1908 ve 1923 döneminde ulusal siyasetlerin uygulanmasını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. 95

VI Sonuç Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili bilimsel incelemelerin çoğu Osmanlı geçmişinin mirasından bahsederek başlar. Bundan amaç, devletin Türkiye toplumunda işgal ettiği yerin büyüklüğünün imparatorluktan kaynaklandığını anlatmaktır. Çalışmamızdan çıkartılabilecek ana sonuçlardan biri, Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu'nun öz olarak farklı olduğu ve bu nedenle de ikisi arasında doğrudan ve kesintisiz bir geçişin olamayacağıdır. Osmanlı devlet örgütünün merkeziciliği Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dünya imparatorluğu olarak var olmasının vaz geçilmez bir koşuluydu. Cumhuriyetin bürokratik merkeziyetçiliği ise ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki özgül koşullarda belirlenmiştir. Aslında, klasik imparatorluk bağlamında Osmanlı devletinden söz etmek bile uygun olmayabilir. Çünkü böyle bir yapıyı imparatorluğun bütününden ayırt etmek zordur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı bir yapı olan Osmanlı Devleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu sistemin içinde bir uç bölgesine dönüşmesiyle ortaya çıkan değişimin bir ürünü olarak görülmelidir. Ek olarak, klasik imparatorluk ile bir uç birimi olan Türkiye Cumhuriyeti arasında ondokuzuncu yüzyılın bir bölümünü kapsayan önemli bir ara dönem vardır. Bu dönemde pazar ilişkileri ve siyasi kontrol, toplumsal yapıları entegre edebilecek, eşit güçte ve alternatif biçimler olarak bulunuyorlardı. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar ne Osmanlı İmparatorluğu'nun uç konumu ne de bürokratik merkeziyetçiliği kaçınılmaz sonuçlar olarak belirlenmiş değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun uç bölge oluşundaki toplumsal değişimin yön ve içeriğini belirleyenler öncelikle yerel aracılardır. Bunlar Tanzimat uygulamalarını çarpıtmayı, İngiltere hükümetinin bölgedeki tasarımlarını ve İngilizlerin ve diğer yabancıların girişimlerini engellemeyi başardılar. Kısacası, çözülmekte olan İmparatorlugun entegrasyonunda siyasal denetimden çok pazar ilişkilerinin belirleyicilik kazanmasına aracıların faaliyetleri yol açmıştır. Önemle vurgulanması gereken ko97

nulardan biri, aracıların yerel ticaret ağları üzerindeki egemenliklerini Napolyon savaşlarından sonra Fransızların bölgeden çekilmesinin yarattığı boşluktan yararlanarak kurduklarıdır. Bu konjonktürel yapı önemlidir çünkü, aracıları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı çıkarlarının ve sermayenin uzantıları olarak gören yorumların aksine, bu sınıfın yükselişinde yerel ilişkilerin oynadığı rolün önemini ortaya çıkarır. 1850'lere gelindiğinde, ilişkilerini sağlamlaştırmış olan aracılar, dünya pazarlarının Osmanlı ürünleri için lehte gelişen koşullarından yararlanmayı bilmiş ve yabancı ve yerli rakiplerini dışlamayı becermişlerdir. İzleyen yıllarda yabancılarla yerli aracılar birbirleri yle işbirliğinden çok rekabet halindeydiler. Batı Anadolu ile kapitalist dünya ekonomisinin merkezi arasında kurulan ilişkilerin niteliğine ve bu bölgede üretim ve ticarct artışının yarattığı koşullara bakarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki gelişiminin uç bölge sürecine geçişi içerdiği ve bu değişimden en çok yararlananların gayri müslim aracılar olduğu sonucuna vardık. Fakat, gayri müslim aracılar ve yabancı sermaye ve kapitalistler arasındaki rekabet aracıların komprador olduğu yolundaki yorumlarla çelişmektedir.! Yerel aracıları kârlarını azamileştirmeye çalışan kapitalistler olarak görmek daha doğrudur. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarındaki koşullar gereği. bu grubun çıkarı Osmanlı İmparatorluğu'nu bir uç bölge haline getiren süreçlerin hızlanmasında yatıyordu. Bu nedenle, İngiltere'nin bölgedeki planlarıyla çelişmek pahasına bu süreçleri hızlandıracak şekilde davrandılar. 1870'lerden sonra, ondokuzuncu yüzyıl başlarında oluşan uç bölge ilişkilerine Osmanlı bürokrasisi uluslararası finans kapitalle işbirliği yaparak sahip çıkmıştır. Bu gelişmeyle garyi miislim aracılar imparatorluğun toplumsal örgüsü üstündeki ekonomik (ve sonuç olarak siyasal) etkinliklerinin bir bölümünü yitirmişlerdir. Geriye bakarsak, aracıların toplum içindeki yerini göreli olarak zayıflatan ana etkinin bu gelişme olduğu görülür. Eğer bu yer genişleyip sağlamlaşmaya devam etseydi, çözülen imparatorluk içinde bir sivil toplum oluşumuna yol açabilirdi. Yani, ondokuzuncu yüzyıl sonundaki ve yirminci yüzyıl başındaki bürokratik merkeziyetçilik, Osmanlı döneminin mirası olmaktan çok, merkez sermaye ve devletleri tarafından imparatorluğa dayatılan ve kurumlaştırılan bir durumdur, İmparatorluğun son ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde sivil toplumun Zayıf olması

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik kurumları üstünde yükselen Yakın Doğu kültürünün mirası olmaktan çok, kapitalist dünya ekonomisinin gelişimine bağlı konjonktürel bir gelişmedir. Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülüşünün Avrupa ekonomisiyle olan ilk teinaslarla başlayan uzun bir düşüşü içerdiği yolundaki tezleri de reddetmektedir. Öncelikle, onsekiznci yüzyılın ilk yarısında Osmanlı imparatorlugu'nun ekonomik ve kültürel alanlarda bir yükselişe geçtiği bir ara dönem yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun uç bölge niteliği kazanmasının da cn azından iki dönüm noktasından geçtiğini de gözlemledik. Bu dönüm noktalarından biri 1800'lerde Osmanlı topraklarının Avrupa çekim alanından İngiltere çekim ala98

nma geçmesidir. Fransa'nın doğu Akdeniz'den çekilip İngiltere'nin bölgede egemenlik kurmasından önce Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisiyle olan ilişkilerinde bir aralık oluşmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük tarımsal mülklerin gelişmesi eğilimi bu dönemde kırılmıştır. İkinci dönüm noktası ise 1870'lerdedir. O zaman, pazar ilişkilerinin tam egemenliği uluslararası finans kapital tarafından desteklenen zayıf (fakat yenden merkezileşmiş) bürokrasi tarafından engellenmiştir. İlk dönüşüm Osmanlı topraklarının tarım ve hammadde üretiminde uzmanlaşmasını, tipik üretim biriminin küçük köylü mülkiyeti olmasını ve Avrupa pazarlarında herhangi bir rekabet üstünlüğü olmayan malları satmaya başlamasını hazırladı. 1870'lerdeki dönüşüm ise: Osmanlı devletinin üretim yerleri, üreticiler, tüccarlar ve bankerlerle güçlü bir bağı olmayan ve dünya ekonomisinin merkez bölgelerindeki güçlere boyun eğmek zorunda Kalan güçsüz bir aygıt olarak kurumsallaşmasını içerir. Birinci dönüm noktası uç bölge üretim alanlarının oluşmasını ve bunların etrafındaki dağıtım ağının somutlaşmasını, ikincisi ise bu yapımın uç bölge devleti tarafından perçinlenmesini içerir. İkisi arasında gerçekleşen ekonomik büyüme her şeyden önce, uç bölge ağlarının güçlenmesine hizmet etmiştir. Bu dönüm noktaları, yalnızca ©smanlı İmparatorluğu/Türkiye'nin bir uç bölge haline gelmesini sağlayan toplumsal değişime yol açtıkları için değil, aynı zamanda bu değişime tarihsel alternatifleri içeren zaman dilimleri içinde bulunduklan için ónemlidirler.? 1800'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'nin de desteğiyle güçlenmesi olasılığı vardı. Bu gerçekleşmiş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye'nin bir yarı uç olmasının koşulları yaratılmış olabilirdi. Bu yol yerel aracılar tarafından engellenmiştir. Öte yandan 1870'ler, zenginleşmiş olan aracıların paralarını yeni girişimlere yatırdığı, güçlerini çoğalttığı ve devlet iktidarını etkiledikleri yeni bir dönemi getirebilirdi. Halbuki, bildiğimiz gibi, uluslararası finans kapitalın Anadolu'nun kırsal kesimini de etkileyen örgütlülüğü ve kurumsallaşması bu seçeneği ortadan kaldıracaktı. Bu iki dönüm noktasının yapısı, kapitalist dünya ekonomisi içinde tek yönlü bir gelişme bulup bunu yükseliş veya düşüş diye tanımlamanın veya toplumsal gelişmenin önceden bilinen bir yolu takip edeceğini öngörmenin yararsızlığını ortaya koymaktatır. Osmanlı İmparatorluğu'nu bir uç bölge haline gelmesi büyük bir tarihsel

dönüşüm sürecinin sonucudur. Bu süreç, çeşitli dönüm noktalarından geçmiş ve çeşitli grupların değişik nitelikteki ilişkilerini içermiştir. Bu grupların bazıları bu sürecin ürünüdürler: bazıları ise eski düzenin parçaları olup konum ve iktidarlarını korumak için günü geçmiş ilişkilerine tutunmaya çalışmaktadırlar. Bu grupların karşılıklı ilişkilerinin gerçekleştiği toplumsal çerçeve kapitalist dünya ekonomisinin belli bir aşamasındaki koşullar tarafından belirlenmiştir, fakat aynı zamanda bu ilişkilerin sonucu da, bu aşamanın belirleyici ögelerinden biri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dünya imparatorluğundan çıkıp dünya ekonomisinin bir uç bölgesi haline gelmesinin uzun tarihi ancak bu dönüşümün her iki tarafını ve çift yönlü niteliğini bütün karmaşıklığı ile göz önüne alan bir yaklaşım 99

çerçevesinde çözümlenebilir. Aksi takdirde yorumlarımız çok genel, tek yönlü ve basitleştirilmiş veya hiç bir genellemeye olanak vermeyen özgül söylemler düzeyinde kalmaya mahkûmdur.

. EK Osmanh İmparatorluğu 'nda Kullanılan Ağırlık ve Uzunluk Olçüleriyle İlgili Bir Not Aşağıdaki rakamlar 1840-60 dönemi için yayımlanmamış ve 1860'dan sonrası için yayımlanmış bulunan resmi ve özel kaynaklardan çıkartılmıştır. Tablolar oldukça eksiksiz olmasına karşın, okuyucu bu rakamları yorumlarken bazı sinırlamaların blincinde olmalıdır. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı istatistikleri ölçü birim ve yöntemleri açısından tutarsızlıklarla doludur. Örmek olarak ağırlık birimi okka, İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde ve aynı bölgede çeşitli yerlerde farklı değerlere sahipti. Ölçülen ticari mala göre değeri farklılışmaktaydı. Dahası, buğday ve afyon gibi çeşitli ürünlere ait, başka ürünlerin ölçülmesinde kullanılmayan kendilerine ait ağırlık ölçüleri vardi.! On dokuzuncu yüzyıl boyunca bu ölçülerin değiştirildiğini, bazılarının terk edildiğini, yerlerini başka ölçülerin aldığını düşünürsek, Osmanlı ölçü sisteminin karışıklığı iyice ortaya çıkar. Konuyu daha da zorlaştıracak biçimde ürünler bazen tutarlı bir anlamı olmayan 'paket’, 'kutu', 'yük', 'sepet' vb. gibi birimlerle alınıp satılmış ve pazar yerlerinde hükümet görevlileri tarafından sabit bir değeri olmayan birimlerle ölçülmüşlerdir. On dokuzuncu yüzyılda pamuk ticaretinde yaygın bir kullanımı olan balya birimi bile çeşitli kaynaklarda 300-500 pound arasında oynayan farklılıklar göstermektedir.2 Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde farklı ölçü birimlerinin kullanılması yönetimde karışıklık olduğu anlamına gelmez. Tersine, genel Osmanlı uygulaması, özellikle imparatorluğun uç bölgelerinde fetih ˆncesi gelenek ve hukuku korumak ve ancak yavaş yavaş imparatorluk kurallarıyla uyumlaştırmaktır. Fakat on dokuzuncu yüzyılda durum, yerel düzeyde ağırlık ve ölçüle:! denetleme yeteneğini ve bunların merkezde kullanılanlarla uyumluluğunu sağlayamayan merkezi bürokrasinin zayıflamış halini yansıtmaktadır. Aynı nedenle, 1640, 1770'ler, 1871, 1874, 1881 ve 1886'da ölçü sistemlerinde reform tasarıları yapılmış olmasına karşın, merkezi bürokrasi bunları uygulayabilecek gücü bulamamıştır.3 On yedi, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar boyunca üreticilerin, tüccarların ve hükümet görevlilerinin ölçülerdeki belirsizliği kendi çıkarlarına kullanmaya devam ettiklerini de belirtmek gerekir.* Para konusunda da uyumsuzluk söz konusudur. Bir ürünün değeri için gü101

müş, altın veya kağıt paranın kullanılıp kullanılmadığı konusunda emin olmak zordur. Osmanlı fiyatlarını Avrupa değerleri açısından ifade ederken bunu bilmek gerekmektedir, çünkü, para birimi olarak kabul edilen kuruş, kullanılan para cinsine göre farklı değerler taşımaktadır. Bölgeler arası ölçü ve fiyat karşılaştırmalarında ve zaman içindeki toplam değerler incelenmek istendiğinde bu uyumsuzluk büyük zorluk yaratmaktadır. Bu sorunlara ek olarak bu rakamların gerçek kaynağını ve toplama biçimlerini de söz konusu etmek gerekir. Aşağıdaki tablolar çoğunlukla Batı Anadolu'daki çeşitli İngiltere konsoloslarının yazışmalarından alınmıştır. İngiltere konsolosları da rakamları küçük Osmanlı memurlarından ve yerel tüccarlardan almışlardır. Konsolosluk görevlileri çoğunlukla görevlerinde uzun zaman kalan kadrolardan oluşmaktadır, fakat gene de bilgi kaynaklarının tamamiyle doğru ve güvenilir veriler sağlayablecek yeterlilikte olduklarını varsaymak gerçekçi olmaz. Osmanlı İmparatorluğu'nun on dokuzuncu yüzyıldaki durumuna ilişkin rakamların güvenilirliğiyle ilgili bu sorunları akılda tutmalıyız. Sorunları görmezlikten gelmek, daha sonraki ilişki ve kavramların daha önceki ve farklı toplumsal yapılara uygulanmasına ve yorumlanmasına yol açan yanlış varsayımlara yöneltebilir. Fakat bu sınırlamaları on dokuzuncu yüzyıl gibi önemli bir dönemin ekonomik gelişimiyle ilgili hiçbir araştırmanın yapılamayacağı bir dereceye vardırmak da aynı biçimde verimsiz olur. Dünya ekonomisine katılma ve uç bölge niteliği kazanma sürecinde eski ölçü birimleriyle yeni ve dünya çapında kullanılan ölçülerin yanyana bulunması olağan karşılanmalıdır. Ağırlık, uzunluk ve para birimlerinin tam standartlaşması kendi başına dünya iş bölümüyle tam bütünleşmenin göstergelerinden biridir." Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisiyle ilişkilerinin bölge bölge ve uzun dönemde geliştiğini ve bu uzun süreç içinde Osmanlı siyasal yapısının resmi bağımsızlığını koruduğunu unutmamalıyız. Bu önemli etken bazı Osmanlı kurum ve uygulamalarının yaşamlarını uzun süre devam ettirmesini sağlamıştır. Bütün bu sınırlamaları göz önünde tutarak, okuyucu, aşağıdaki tablolardaki fiyatları ve endeksleri yaklaşık değerler olarak yorumlamalıdır. Kısa dönemli uyumsuzluklar ve sorunlardan kaçınmak için tartışmalarımı mutlak miktarlardan çok eğilimler üstüne kurdum. Aynı zamanda, olanak bulduğumda, İngiliz kaynaklarındaki

değerleri öteki bilgilerle karşılaştırarak hem İngiliz verilerinin gerçekliğini sınamaya , hem de boşlukları doldurmaya çalıştım.9
102

“Yıl 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 TABLO A.1 Izmir ticareti (cari pound sterlin) 1839-1912 İhracat 1.434.240 1.242.880 1.323.400 1.298.280 1.449.080 1.467.280 . 1.458.000 1.120.000 2.520.000 2.888.840 2.517.400 2.230.920 2.124.680 1.846.360 “4.518.680 4.955.240 3.842.286 5.130.760 4.156.480 4.011.850 İthalat 681.160 722.280 734.000 1.103.600 500.000 1.241.240 1.138.920 1.140.000 1.200.000 2.280.000 2.874.280 2.447.480 2.367.280 2.227.600 2.386.520 2.726.320 3.738.520 2.538.200 1.869.826 2.210.988 2.129.774 103

104 Yıl 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1997 İhracat 4.024.400 4.866.840 4.158.860 3.939.560 3.896.063 4.629.590 4.687.491 3.542.944 4.406.699 3.852.479 3.803.639 3.841.862 4.710.756 4.820.383 4.315.340 4.331.536 4.099.310 3.867.083 4.535.975 3.708.149 3.927.182 3.647.512 3.282.761 4.323.839 4.334.097 3.334.000 3.100.000 3.294.529 3.782.781 4.157.405 4.413.370 4.275.233 4.835.931 4.754.533 4.504.162 4.973.412 4.990.107 Ithalat 3.473.840 4.668.400 4.495.300 3.483.404 2.859.934 3.082.400 4.139.907 4.755.609 3.980.411 4.656.134 3.215.921 3.238.064 2.928.591 2.692.947 2.706.736 2.710.445 3.236.139 3.030.559 2.985.851 3.010.472 3.158.263 2.880.727 2.220.000 2.250.000 2.678.000 2.563.000 2.538.000 2.849.000 2.805.000 2.802.000 3.061.000 3.215.000 3.547.000 3.183.000

Yıl 1908 1909 1910 1911 1912 Kaynak: Georgiades 1885, 188-189; Issawi 1980, 110; İhracat 4.529.830 5.039.000 4.500.000 4.400.000 4.000.000 İthalat 2.938.000 3.508.000 4.061.000 4.138.000 3.738.000 Great Britain, Accounts and Papers , 1882-1912, Büyük Britanya 105

yıl 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 - 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 106 Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye İhracatı, 1840-1876 (L) (X) meşe palamudu 48.533 45.215 59.742 31.166 59.138 101.666 29.698 50.473 41.925 84.317 66.613 76.025 86.362 124.508 257.409 326.570 264.876 382.347 261.501 259.935 402.668 447.641 300.683 234.846 473.730. 291.181 393.433 297.230 358.407 425.323 511.972 441.429 487.937 554.416 601.266 Te(*) 3,9 37 5,1 255 : 4,5 6,9 251 2,9 TABLO A.2 kırmızı boya kökü 562.017 516.120 465.377 546.286 478.766 . 654.203 509.501 511.147 724.940 841.893 922.856 1.096.398 1.012.967 246.107 1.303.273 402.585 400.602 430.272 421.256 394.530 326.030 311.962 258.086 189.352 289.629 182.988 398.368 224.072 154.193 152.589 98.774 42.123 104.633 41.346 17.652 %o(*) 45,0 42,0 39,8 43,9 37,0 44,6 47,5 29,3 48,2 40,0 41,0 48,6 33,2 10,7 54,6 17,1 15,3 15,7 13:2 25,8 18,1 12,6 9,0 8,3 15,0 12,8 19,7 10,5 82 6,8 3,8 1,6 4,6 1,5 0,6 kuru üzüm %(*) 37.144 36.202 14.771 34.309 34.405 60.206 22.947 28.776 19.024 21.220 17.102 65.047 121.439 107.297 107.482 163.246 109.290 232.333 126.508 193.369 108.794 161.246 120.795 ` 134.203 86.791 126.549 214.820 266.065 146.485 195.504 297.905 185.843 286.391 415.911 361.910 2:9 2,9 1,2 2,7 2,6 4,1 2,1 1,6 1,2 1,0 0,7

afyon 7.234 20.806 7.586 28.938 33.284 33.638 12.277 15.503 26.536 13.073 16.114 25.498 19.946 72.941 58.995 97.934 89.449 133.149 187.643 196.935 159.994 197.360 191.408 241.362 146.779 188.703 337.209 293.615 346.274 361.970 246.501 302.201 316.796 316.243 221.703 %(*) pamuk(+) 0,5 1,5 0,6 2,3 2,5 2,3 MG 0,8 1,7 0,6 0,7 1,1 0,6 3,1 2,4 4,1 3,4 4,8 5,9 12,8 8,8 8,0 7,01 10,6 7,6 3,2 16,7 13,8 18,5 16,3 9,6 1,6 13,9 12,0 74 923 2.704 202.520 907.679 .366.688 1.076.304 506.782 220.871 122.375 354.418 235.469 73.168 213.378 199.019 37.969 27.027 12.350 %(*) toplam ihracat 1.240.812 1.212.749 1.168.036 1.243.759 1.292.989 1.465.972 1.071.340 1.739.112 1.503.961 2.102.097 2.250.326 2.511.100 2.252.283 . 3.050.518 2.219.298 2.294.571 2.383.029 2.347.232 2.604.606 2.728.354 3.280.265 1.528.549 | 1.800.127 2.459.162 2.301.860 2.274.130 1.925.316 1.426.702 2.014.201 2.124.707 1.865.137 2.218.992 2.545.531 2.599.148 2.263.010 2.631.373 2.854.785 bes ürünün toplam ihracatta pay1 52,3Kita Yunanistan'ı dahil 50,1 (1840-1842) 46,8 51,6 46,8 57,9 53,5 34,6 53,8 Moldavya, Eflak, Mısır, 45,6 Suriye, Filistin dışında 45,3 Türk dominyonları1842-60 55.8 40,5 23,8 723 42,0 33,0 43,0 31,2 68,3 56,4 82,2 82,0 Anadolu veya Asia Minor 82,4(1861-1870) 78,0 70,6 72,5 67,3 66,3 54,2 à 53,5 Asya Türkiyesi, Kibris, 42,8Suriye ve lran kórfezindeki 54,2 Türk limanları dahil 51.3 (1871-1876) 42,3 107

Notlar: (*) rakamlar, 1840-1853 dönemi için resmi, 1854-1871 için gerçek ve 1872-1876 dönemi için beyan edilen değerlerdir. (X) İngiltere'ye toplam ihracatın yüzdesi. (+) Pamuk ihracatı 1857'ye kadar pamuk ipliği, bu tarihten sonra ham pamuktur. Kaynak: Cust 4/1840-1876 108

İzmir'de meşe palamudu cari fiyatları ve ihracatı (1845-1876) yıl 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 Kaynaklar: Fiyatlar: 1855:FO78/652;701;750;795;832;868;905;954;1020;1108;1209. 1859; FO 78/1447;1533. 1863, 1867; Scherzer, 1873; Ek şekil 5.1864: FO 78/1888. Tablo A.3 fiyat (s.d/cwt) ihraç miktarı (cwt) 11.10 438.685 10.4 157.628 9.10 224.171 7.0 216.828 8.10 422.857 10.9 309.200 10.3 295.742 ‘10.11 345.771 10.0 369.514 11.9 379.857 12.2 250.085 s 536.828 - 661.742 - 547.885 15.0 749.783 = 510.514 - 480.429 B 718.771 17.4 909.285 18.0 317.400 17.0 425.780 18.0 579.600 20.8 640.000 17.0 757.600 16.0 706.800 12.0 544.000 16.0 425.400 18.0 372.000 17.0 568.000 21.0 632.000 16.0 696.000 18.0 932.220 1865-1876: Great Britain, Sessional Papers, 1867-1877. İhracat miktarı: 1845-1869: Cust 4/35-55. 1861-1864: Accounte and Papers ‘den hesaplanmıştır. 1865-1876: Great Britain, Sessional Papers, a.g.y. sz şiling d= eski İngiliz kuruşu cust= 112 libre, yaklaşık 50 kilo. 109

i Tablo A.4 Izmir'de kırmızı boya kökü cari fiyatları ve ihracatı (1845-1876) yıl fiyat (s.d/cwd) ` ihraç miktarı (cwt) 1845 45.8 66.755 1846 36.5 52.943 1847 33.10 58.814 1848 27.10 77.182 1849 29.8 99.700 1850 38.8 109.312 1851 34.3 118.387 1852 37.10 119.879 1853 41.4 119.919 1854 38.10 27.383 1855 40.3 93.755 1856 - 101.091 1857 - 134.195 1858 - 153.600 1859 422 170.810 1860 - 166.060 1861 - 174.969 1862 - 144.542 1863 : 48.4 127.402 1864 39.0 105.901 1865 40.0 96.727 1866 35.0 143.265 1867 40.8 > 1868 45.0 147.665 1869 70.0 59.525 1870 64.0 63.046 1871 52.0 54.307 1872 50.0 67.680 1873 50.0 37.305 1874 15.0 72.288 1875 18.0 21.175 1876 16.0 14.602 Kaynaklar: Fiyatlar: 7845-1855 : FO 78/652;701;750;795;832;868;905;954;1020;1 108. 1859 :FO 78/1447; 1533. 1863-1876 : Scherzer 1873: Ek, şekil 5. 1865-1876:: Tablo A.3 gibi. İhraç miktarları: 1845-1860: Tablo A.3 gibi. 1861-1876: Tablo A.3 gibi. 110

Tablo A.5 İzmir'de kuru üzüm cari fiyatları ve ihracatı (1845-1876) yıl fiyat (s.d/cwt) ihraç miktarı (cwt) 1845 16.8 146.313 1846 19.6 55.968 1847 19.7 70.185 1848 17.1 46.400 1849 19.2 51.776 1850 18.6 41.690 1851 13.5 84.866 1852 15.0 158.615 1853 35.4 296.241 1854 25.7 ' 215.666 1855 | 31.0 155.501 1856 : " 90.702 1857 s 110.507 1858 " 94.902 1859 4l6 > 232.839 1860 5 128.152 1861 24.0 221.445 1862 20.1 135.232 1863 16.0 186.825 1864 20.0 146.758 1865 22.0 161.041 . 1866 23.0 94.980 1867 17.9 96.226 1868 24.2 258.847 1869 20.8 193.000 1870 22.8 542.000 1871 19.8 l 548.400 1872 21.0 787.000 1873 21.4 764.000 1874 26.4 620.000 1875 19.4 796.000 1876 17.8 904.000 Kaynaklar: Fiyatlar:/845-1855 FO 78/652; 701; 750; 795; 832; 868; 905, 954;1020;1108;1209. 1859-1860 FO 78/1447; 1533. 1861-1863 : Scherzer 1873, 122. 1864 : FO 78/1888. 1865-1876 : Tablo A.3 gibi.1867 : Scherzer 1873,122. İhracat miktarı: 18451860 : Tablo A3 gibi. 1861-1876 : Tablo A.3 gibi.

112 , Tablo A.6 İzmir'de afyon cari fiyatları ve ihracatı (1840-1876) yıl 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 fiyat (s.d/1b) 3.4 6.3 ihraç miktarı (1bs) 101.494 301.812 110.356 420.922 484.144 489.288 178.586 221.320 385.988 189.688 231.788 200.722 370.890 290.126 204.746 149.822 250.044 180.794 273.390 390.732 487.556 371.548 332.250 372.300 660.000 583.350 318.450 564.494 321.809 278.556 922.941 598.214 472.000 366.714 690.625 294.714

Kaynaklar Fiyatlar 1840: Kütükoğlu 1876,26 1841: İssawi 1980,331 1843-1844: FO 626/7: dosya 339 1845-1855: FO78/652; 701; 750; 795; 832; 868; 905; 954;1022; 1108:1209. 1859: FO 78/1447; 1533. 1863, 1867: Scherzer 1973: Ek, sekil 4. 1864: FO 78/1888. 1865-1876: Tablo A.3 gibi. İhraç miktarları 1840-1860: Tablo A.3 gibi. 1861-1876: Tablo A.3 gibi. 113

Tablo A.7 İzmir'de pamuk cari fiyatları ve ihracatı (1845-1876): yıl fiyat (s.d./cwt) ihraç miktarı (cwt) 1845 32.4 1846 35.3 1847 40.0 1848 32.10 1849 37:2 1850 44.1 1851 36.0 1852 36.8 1853 48.9 1854 : 44.0 1855 1 49.6 1856 1857 58.5 11.809 1858 45.10 > 1859 - 1860 - 222.300 1861 - 78.000 1862 149.4 1863 158.8 234.000 1864 162.5 108.369 1865 121.4 328.640 1866 93.4 136.910 1867 81.8 1868 74.8 185.400 $ 1869 93.4 132.942 1870 65.4 154.196 1871 84.0 212.928 1872 74.8 216.464 1873 65.4 205.071 1874 56.0 225.618 1875 46.8 241.061 1876 51.4 294.929 Kaynaklar: Fiyatlar : 1845-1862 :FO 78/652; 701; 750; 795; 832; 868; 905; 954; 1020; 1108; 1209; 1307; 1447; 1787; 1863-1864 : Scherzer 1873: Ek , Şekil 3. 1864::FO 78/ 1831; 1888. 7867 : Scherzer 1873, Şekil 3. 1868-1876: Tablo A.3 gibi. İhraç miktarları: 1857 ‘Farley 1863: 94. 1860-1861 : Owen 1981: 112. 1863: a.g.k. 1864-1870: Tablo A.3 gibi. 114

NOTLAR I. BÖLÜM 1. Örnek olarak Eldem 1970, Pamuk 1984'e bknz. 2. Kapitalist dünya ekonomisi kavramı Wallerstein ve Hopkins tarafından geliştirilmiştir. Bknz. Wallerstein (1974,1979,1980,1983), Hopkins (1979), Hopkins ve Wallerstein (1977, 1981). Ayrıca Braudel 1984, 1. bölüm, Arrighi ve Drangel 1986. 3. Wallerstein 1979 a, 389-390. 4. Weber 1978,232. 5. Polanyi 1971, 250-256; 1957, 43-55. Ayrıca bknz. Amin 1976, 51,58. 6. Bknz. Kondratieff 1979. l 7. Bknz. Research Working Group... 1979. 8. Bu kayıtların genel tanımı için bknz. Kasaba 1985. II. BÖLÜM _ 1. Klasik sistem ve önemli kurumları için bknz. İnalcık 1954, 1973, 1975, 1975a; Barkan 1942, 1949-1954, 1980; Güçer 1964, Paroghi 1977, 1979, 1979 a; İtzkowitz 1980. 2. Bknz. Wallerstein 1974. 3. Bu ilişkinin çeşitli yönleri için Lybyer 1915; İnalcık 1973, 121-139; Braudel 1972, 543-556; 1973, 665 vd; Braudel 1979, Çizakça 1980; Goffman 1985; Turan 1968; Faroghi 1986; Dames 1921; Hess 1970. 4. Bknz. Barkan 1957; Cook 1972. 5. Bknz. Sahallioglu 1978, 12 vd. 6. Barkan 1975; Kunt 1984, 80-82. N 7. Aymard 1966, 125-135; Braudel 1972, 591-599; McGowan 1981, 34-38. 8. Kunt 1983, 83-84. 9. McGowan 1969. 10. Onaltıncı yüzyılda Avrupa dünya ekonomisiyle ilişkisinde Rusya'nın konumu için Wallerstein'in değerlendirmesine bknz. 1974, 308-324. 11. İslamoğlu ve Faroghi 1979; Faroghi 1984, 292'yla karşılaştırın. 12. Bknz. Wallerstein 1980, 1-34; Braudel ve Spooner 1967. 13. İki ana kiralama tipi malikane ve esham'dır. Birincisi gelir kaynağının bütünüyle, ikincisi belirli bölümünün devredilmesidir. Bknz. Cezar 1986, 33-42, 81 vb. 14. Bknz. Cezar 1986, 104-109. 15. İnalcık 1978, 341-342. 115

16. Bknz. McGowan 1981, 62. 17. Gandev 1960, 210-211. 18. Bknz. Stoianovich 1960, 255. 19. Bknz. Baer 1970, 1970a. 20. Todorov 1983, 216vd; İnalcık 1980, 50; Pamuk 1984, bölüm 6. 21. Bknz. İnalcık 1973, 158-160; Todorov 1983, 217; Genç 1984; Paskaleva 1968, 280. 22. Bknz. Kunt 1983, 84-85vd; McGowan 1981, 57; Rafeg 1977. 23. Bknz. Hourani 1968. 24. Bknz. İnalcık 1977, 31-37. 25. Kunt 1983, 86-87. 26. Bknz. Fleischer 1986, 95-99, 118-123, 180-181. vb. Ayrıca Mumcu 1985, 303-304. 27. Ayanın kapsamlı bir tarihi için bknz. Özkaya 1977. Ayrıca İnalcık 1977; Sadat 1972; Sakaoğlu 1984; Uluçay 1942-1944. 28. İnalcık 1980a, 286. 29. Bknz. Stoianovich 1953, 400. 30. İnalcık 1980a, 287-289; McGowan 1981, 150. 31. Çeşitli şehirlerden örnekler için bknz. Stoianovich 1953, 400; Bodman 1963, 8. 32. Bknz. İnalcık 1973, 144-146; Mantran 1962, 179-213, 425, 476-492; Kortepeter 1966; Faroghi 1979a; 1984, 76-82, 288-289, Güçer 1980, 26-28. 33. Wallerstein 1980, 1-34. 34. Genç 1984, 53-55. Ayrıca bknz. Cezar 1986, 74. 35. McGowan 1981, 150. 36. Stoianovich 1960, 260; Leon 1972, 30. 37. Bknz. Leon 1972, 30. 38. Svoronos 1956, 273-276; McGowan 1981, 14. 39. Bknz. Svoronos 1956, 31, 272-274. 40. Shaw 1971, 446. . 41. McGowan mısırın Balkanlar için önemli bir ihraç ürünü olmadığını söyler (1981, 32). ‘McNeill buğdayın ihraç ürünü olurken mısırın tüketim maddesi olarak onun yerine geçtiğini ileri sürer. Yeni bir ürün olarak vergilendirilmediğine de işaret eder (1964, 205-206). Stoianovich ise mısır üretimindeki artışla dış talebi arasında doğrudan bağıntı kurar. Kullandığı kaynaklar zamanın Fransız raporlarıdır (1953, 404-405). 42. Bknz. Svoronos 1956, 239-242; Paskaleva 1968, 275-276. 43. Stoianovich 1960, 260; McGowan 1981, 43. 44. Lampe ve Jackson 1982, 35. Osmanlı fiyatları gene de Avrupa fiyatlarından düşüktü, bu nedenle Osmanlı ihracatı karlıydı. Bknz. Paskaleva 1968, 280. 45. Stoianovich 1960, 283. 46. Lampe ve Jackson 1982, 41; McGowan 1981, 23; Svronos 1956, 217; Paskaleva 1968, 279. 47. Paskaleva 1968, 274.

48. McGowan 1981, 24; Stoianovich 1960, 260. 49. Bknz. Svoronos'daki harita, 1 856, 403; Paskaleva 1968, 272. 50. 'İkincisi' 1860'lardaki İç Savaşla ilişkili olandır (McGowan 1981, 43). 51. Bknz. Leon 1972, 41. 52. Leon 1972, 32; Stoianovich 1960, 275. 53. Karpat 1973, 53. 54. Stoianovich 1960, 246. 55. Bknz. McNeill 1964, 191-202; 210, 221; Karidis 1981. 56. Yüzyılın başında Viyana'da her biri en az onbin florin sermayeli seksen Türk ticari kuruluşu olduğu iddia edilmiştir; Bknz, Paskaleva 1968, 274. 57. Chapman 1977,35-38. 58. Lampe ve Jackson 1982, 45. 59. Lampe ve Jackson 1982, 45-46; Todorov 1983, 314. 60. Lampe ve Jackson 1982, 46-47; Stoianovich 1960, 250-254. 61. Stoianovich 1960, 234. 62. Issawi 1977, 157; Lampe ve Jackson 1982, 38. 63. Bknz. McGowan 1981, 90-94; 133,134. 64. Stoianovich 1960, 248-249. 65. Stoianovich 1960, 248-249; Karpat 1982, 155-156. 66. Bknz. Cezar 1986, 74-142. 67. Cezar 1986, 89-91, 137-138. 68. Cezar 1986, 138-140. 69. İnalcık 1980a, 296; Todorov 1983, 136. 70. Issawi 1980, 326-331. . 71. Stoianovich 1960, 302. 72. Bknz. Todorov 1983, 12 ve 13. blmler. 73. Çiftlik tarımı haklı olarak Balkanlardaki toplumsal dönüşümle ilgili çoğu çalışmanın merkezinde yer almıştır. Yıllar içinde oldukça tutarlı bir yazın oluşmuştur. Bu bölümdeki bilgiler için şu kaynaklardan yararlanıldı: Stoianovich 1953; Gandev 1960; Veinstein 1976; McGowan 1981; İnalcık 1983. 74. Busch-Zantner 1938; Stoianovich 1953. 75. Nagata 1976a; McGowan 1981; İnalcık 1983. 76. McGowan 1981, 165. 77. Gandev 1960, 208. 78. İnalcık 1983, 117. 79. McGowan 1981, 164, Lampe ve Jackson 1982, 35. 80. Klasik düzen bu tür arazilerin elde bulundurulması ve geliştiricilerin sahiplik haklarını tanımıştır. Bknz. İnalcık 1983, 108-111; ve Barkan 1980, 151-154. 81. McGowan 1981, 73-79. Gandev'e göre zengin çiftciler kendi ticari birliklerini kurarak kendi başlarına ihracat işine girmişlerdir (1960, 211). Ayrıca bknz. Paskaleva 1968, 277; Be117

rend ve Ranki 1982, 1. bim. 82. İnalcık 1978, 342-346; McGowan 1981, 147-155; Özkaya 1974, ç.y. 83. Bknz. Özkaya 1974, 450-451. 84. McGowan 1981, 146. 85. Stoianovich 1953, 403. 86. McGowan 1981, 70. 87. Stoianovich 1953, 405. 88. Gandev 1960, 202; McGowan 1981, 64. 89. İnalcık 1983, 116-119, 120/121; Stoianovich 1953. 90. Gandev 1960, 213-215. 91. Bknz. Stoianovich 1953, 403-404. 92. McGowan 1981, 76-77. 93. Gandev 1960, 211; ayrıca bknz. Veiristein 1976. 94. Kapsamlı bir açıklama için bknz. Issawi 1982. 95. Bknz. Stoianovich 1960, 235-239; Lybyer 1915; İnalcık 1960, 1969. 96. Issawi 1982, 262-263. 97. Bu konu için.bknz. İslamoğlu ve Keyder 1977. 98. Issawi 1982, 263. 99. Clogg 1982, 185-190; Karpat 1973, 70vd. 100. Leon 1972, 42. 101. Leon 1972, 29-30, 42-43; Todorov 1983, 98-99. 102. Karpat 1973, 53. 103. Karpat 1973, 57vd. 104. Stavrianos 1958, 245. 105. Karidis 1981. 106. Leon 1972, 44. 107. Stoianovich 1960, 234. 108. Clogg 198 la, Stavrianos 1958, 279-282. 109. Stoianovich 1960, 306. . 110. Balkan ulusculuğu çeşitli yönleriyle şu yazarlarca incelenmiştir: Stavrianos 1958; Jelavich ve Jelavich 1977; Sugar ve Lederer 1969; Clogg 1981; Karpat 1973; Haddad ve Ochsenwald 1977. 111. Bknz Karpat 1973, 93vd; 1821'de kutsal Sinod Filiki Eterya'yı aforoz eden bir karar yayımladı; bknz. Clogg 1976, 203-206. Gene de Bab-ı Ali'deki bir çok ayrıcalıklarını yitirmekten kurtulamadilar. Lewis 1965, 288-289. 112. Karpat 1982, 153-155; Chirot 1976, 112-117. 113. İnalcık'ın Sened-i İttifak yorumu farklıdır. Ona göre bu belge büyük toprak sahiplerinin feodal statüsünü meşrulaştırma ve kurumlaştırma girişimidir (1964a, 606). Benim yorumum Mardin'inkine uygundur, 1969. 114. Abou-el Haj 1974; Hurewitz 1961. 118

115. İnalcık 1971, 1185; Hurewitz 1975, 71-74. 116. Hurewitz 1975, 92-101; Karpat 1973, 52vd. 117. Stoianovich 1960, 288. 118. Bknz. Lewis 1960. Bir araştırmaya göre Rusya yalnız 1808 yılında 120.000 Rumu 'koruma altına' almıştır. İnalcık 1971, 1186. Ayrıca bknz. Bağış 1983, özellikle 40-50. 119. Findley 1980, 183-190; Bağış 1983, 57-59. 120. Bknz Findley 1980, 34-55; 139, 349, 121. Bknz. Bailey 1970, 46-47; Anderson 1966, 79-80. 122. Hurewitz 1975, 126-133. 123. Hurewitz 1975, 162; Stavrianos 1958, 202-206. 124. Hurewitz 1975, 107. 125. Bknz. Bailey 1970, 46-47, 56; Anderson 1966, 79-80. 126. Hurewitz 1975, 279; Anderson 1966,106-107; Puryear 1969, 176vd. III. BÖLÜM 1. Blaisdell 1966, 26'dan alıntı. 2. Bknz. Davis 1979, 15. 3. Davis 1979, 18, 59. 4. Bknz. Schlote 1951-46, 47, 7879; Hobsbawm 1968, 144; İmlah 1958, 100. 5. Bknz. Jenks 1973, II-IV. bölümler. , 6. Jenks 1973, 61, 159. 7. Bknz. Fairlie 1969, 101. 8. 1828-1841 yılları arasında kişi başına yerli buğday tüketimi 7.92 kileden 7.84'e düştü, ithal buğday tüketimi ise 0.40'dan 0.88 kileye yükseliş olmuştu. Fairlie 1969, 102. 9: Hobsbawm 1968, 77. 10. Çeşitli tartışmalar için bknz. Semmel 1970. 11. Imlah 1958, 154; Supple 1978, 321. 12. Imlah 1958, 193-194; Youngston 1955. 173-174; Supple 1978, 339-340. 13. Imlah 1958, 190-191; Schlote 1951, 81; bknz. Clapham 1968, 135; Cole ve Deane 1966, 51-52; Woodruff 1973, 659. 14. Gallagher ve Robinson 1953, 11. 15. 1831-1840 yılları arasında dünya altın üretimi 20.300 kg. iken, 1866-1870 arasında 191.000 kg. altın üretildi. Hobsbawm 1979, 346. ABD'nde 1841-45'de yılda bir milyon dolardan az olan altın üretimi, 1856-60 döneminde ortala 51.2 milyon dolara çıktı. Imlah 1958, 157-158,n. 3. 16. Jenks 1973, 161. 17. Örnek olarak 1856-1860 yılları arasında ABD'nde üretilen altının hemen tamamı ihraç ediliyordu. Imhal 1958, 157-158. n.3. 119

18. İngiltere Bankasının altın rezervi Ekim 1847'de 83 milyon sterlin iken 1852'nin üçüncü çeyreğinde ortalama 21.8 milyona yükseldi; Fransa Bankasınınkiler de 1847'de 122.6 milyon franktan 1852'de 548.8 milyona çıkmıştı. Landes 1966, 433. 19. 1850-55'de üretilen yeni altının % 50 kadarı (858.9 milyon sterlin olarak tahmin ediliyor) para stoğu oldu. Imlah 1958, 157, n.2. Kağıt para tedavülü artan stoklarla çoğaldı. Fransa Bankasının tedavül ettiği kağıt para miktarı 1850'de 450 milyon frankken, 1870'de 1.550 milyon oldu, Preussichie Bank 1850'deki 18.370 milyon talerden 1870'de 163.260 milyona çıktı. Landes 1966, 432. 20. 1850-1873 yılları arasında toptancı fiyat endeksleri İngiltere'de 91'den 130'a, Fransa'da 110'dan 144'e, Almanya'da 75'den 120'ye (19132100) çıktı. Mitchell 1981, 737. Monetarist açıklama geniş ölçüde tartışılmış ve fiyat endekslerinin güvenilirliği çeşitli ekonomi tarihcilerince sorgulanmıştır. Bir özet için bknz. Church 1979, 13-22. Fakat, fiyat eğilimlerinin kısa dönemli ritm ve geçiciliği ne olursa olsun, Viktorya çağının ortalarının "deflasyonist bir yüzyılda enflasyonist bir ara dönem" oluşturduğu genel olarak kabul edilmektedir, Bknz. Church 1979, 16. 21. Bknz. Church 1979, 65-70. 22. Hobsbawm 1979, 55. 23. Landes 1966, 429. 24. Bknz. Robbins 1962; Girard 1966. 25. Bknz. Girard 1966, 245; Born 1983, III. blm. 26. Telgraf hatları Avrupa'da hızla çoğaldı: 1849'da 2.000 km. 1854'de 15.000, 1859'da 42.000, 1864'de 80.000, 1869'da 111.000'e çıktı. Hobsbawm 1979, 59-60. 27. Polanyi 1957, I. bim; ayrıca bknz. Fisher 1966; Hobsbawm 1979, 126-127. 28. Gallagher ve Robinson 1953, 8. 29. Hobsbawm 1962, 113. 30. Hobsbawm'ın anlatımıyla "artık tek bir ülkede başlayan bir devrimin Avrupa çapında bir olay haline gelebileceği, öğretilerinin sınır tanımadan yayılabileceği ve... ordularının tüm bir kıtanın politik sistemlerini yıkıp geçebileceği çok iyi biliniyordu. Yine biliniyordu ki toplumsal devrim somut bir gerçeklik kazanmıştı. Uluslar devletlerden bağımsız, halklar yöneticilerden bağımsız. hatta fakirler bile yönetici sınıftan bağımsız olarak varolabilirlerdi." Hobsbawm 1962, 117. 31. Hobsbawm 1962, 137-146. 32. Bknz. Hobsbawm 1979, 75; Supple 1978, 321. 1850'de tüm erkeklere oy hakkı ilk kez Fransa'da tanındı. Hobsbawm 1979, 106-125. 33. Kırım Savaşı için bknz. aşağıda n.62. Ayrıca bknz. Todorova 1977, 40, Anderson 1961, 47; Puryear 1969, 223-226. 34. Polanyi 1957, 6, 259-62. 35. Bknz. Hobsbawm 1962, 139; 1979, 106-125. 36. Bairoch 1973, 8. 37.

Bknz. Hobsbawm 1968, 139; 1979, 48-50; Ashworth 1962, 205-206; Woodruff 1973, 658; Hanson 1980, 14. 38. Bknz. Fairlie 1969; Ashworth 1962, 206; Woodruff 1973, 657-571; Berend ve Ranki 120

1982, 21vd. Yeni uzmanlaşmaya örnek olarak 1840'da 2 milyon ton olan dünya tahıl ticaretinin 1870'de 11.2 milyona çıkmasını örnek gösterebiliriz. Hobsbawm 1979, 50. Ayrıca bknz. Friedman 1978, 554. Özgün değişimler için bknz. Dovring 1966, Landes 1966, 431; Bairoch 1974. 39. Landes 1966, 455-456. | 40. 1835-1860 yılları arasında Batı Avrupa'da üretim malları üretimi tüketim mallarının üç katına ulaşmıştır. Cole ve Deane 1966, 19. 41. Bknz. Frank 1978, 178; Woodruff 1973, 672; Paish 1949, 51. 42. Cole ve Deane 1966, 15vd, 27-29; Youngson 1966, 156-160; Berend e Ranki 1982, II. bim; Dovring 1966. 43. Landes 1966, 456-460. 44. Bknz. Emmanuel 1972. 45. Bknz. Youngson 1966, 146; Friedman 1978. 46. Bknz. Landes 1966, 430-431; Wolf 1982, 318-322. 47. Frank 1978, 190vd. 48. Landes 1966, 430-431; Hobsbawm 1968, 136; ayrıca Berend ve Ranki 1982, 39. 49. Glass ve Grebenik 1966, 62vd; Dovring 1966, 606-607, 613-616. 50. Chirot 1976, 161-162. 51. Bu rakama doğdudan yabancı yatırımlar ve dış borçlar dahildir. Pamuk 1984, 163, 167'den çıkarılmıştır. 52. Pamuk 1984, 30. 53. Bknz. Hurewitz 1975, 320; Anderson 1966, 143. 54. Bknz. Pamuk 1984, 25-26. 55. Pamuk 1984, 25-26; Kurmuş 1974, 39. 56. 1794-96'da İngiltere ihracatında Yakın Doğu'nun payı yalnızca % 0.4'dü. 1854-56'da ise İngiltere ihracatının % 6'sı Osmanlı İmparatorluğu'na satılıyordu. Bknz. Davis 1979, 59. 57. Leon 1972, 32; Puryear 1969, 124-125; Issawi 1980, 75. 59. İnalcık 1980, 43-45; Wood 1964, 170; Bailey 1970, 40-41, 43, 65. 60. Bknz. İnalcık 1980, 45. 61. Pamuk 1984, 140. 62. Bu iki aşamada gerçekleşmişti: önce, Mısır sorununun Londra'daki uluslararası konferansta çözümü (bknz. Puryear 1969, 176-179; Anderson 1966, 106-107; Hurewitz 1974, 279), sonra Kırım Savaşı ve Paris Barış Antlaşması (bknz. Kütükoğlu 1976, 39, 41; Anderson 1961, 54; Anderson 1966, 142-143; Puryear 1969, 220-222; Hurewitz 1975, 320). 63. Bknz. Pamuk 1984, 27, 140; Feis 1939, 317vd. 64. Bknz. İssawi 1980, 77; Kütükoğlu 1976, 26-27; Stelle 1940; Kurmuş 1974, 85-87. 65. Shaw 1975, Cezar 1986, 282-291. 66. Barkan 1980, 319-322. 67. Cezar 1986, 295; Davison 1980. 68. İssawi 1980, 327; Du Velay 1978, 72. 69. Du Velay 1978, 72-74.

70. Du Velay 1978, 71. Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938, 233; Güran, m.y. 115129; Michelsen 1853, 186-187. 71. Bknz. Shaw 1975, 421; İnalcık 1964 b, 628-631; Suvla 1966,97. 72. Bknz. Çadırcı 1980; Bağış 1982, 87-96; Findley 1980,128. 73. Bknz. İnalcık 1977, 35-40. 74. Shaw 1969, 60-63; Ortaylı 1985, 29-45. 75. İnalcık 1964 b, 625-627. 76. Davibon, 1963, 146 vd. 77. Bknz. Senior 1859, 45; Davison 1963, 146 vd.; Shaw 1975, 426-427; Findley 1980, 167-190. 78. Bknz. Barkan 1980, 337-340. 79. Davison 1963, 126-131; Karpat 1982, 162-163. 80. Bknz. Bailey 1970, IV.blm. 81. 1840'larda Osmanlı hükümeti ordunun artan gereksinimlerinin karşılanabilmesi amacıyla, İstanbul'da bir dizi fabrikanın inşasını, destekledi. (Bknz. Ökçün 1972) Bu durum 'Osmanlı Sanayi Devrimi' olarak adlandırılan bazı çözümlemelere yol açmıştır. (Clark 1974). Bu girişimlerden hiçbiri hükümetin desteği olmadan yaşayabilecek kadar güçlü değildi ve bu desteğin de uzun sürmesi olanaksızdı. Sonuç olarak bütün bu girişimler kuruluşlarından bir kaç yol sonra iflas ettiler. Bu yatırımlara uzun dönemde fazla önem verilmesinin yanlışlığını da bu sonuç ortaya koyar. Ayrıca bknz. Ahmad 1984. 82. Örnek olarak Marx, özellikle liberal İngiliz basınının Türkiye'ye gösterdiği desteğe şaşırmıştı. 1853'de şöyle yazıyordu "(The Daily Press] Türkiye, Türkler ve Türklükle ilgili herşeyi kutsallaştırarak kaside döktürmeye devam ediyor. bu durum The Daily Press okuyucularının çoğunluğu tarafından anlaşılamıyor olsa gerek." (1952,136). Türkofilliği en uzun süren ve en iyi bilinen İngiltere Dışişlerinde çalışan David Urguhart'tı (bknz. Urguhart 1833). Onun Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği destek karşısında Marx şöyle yazmıştı: "Eğer Bay Urguhart İngiltere yurttaşı olmasaydı, Türk olmayı yeğlerdi; Presbiteryan kalvinist olmasaydı müslümanlıktan başka bir dini seçmezdi; ve [ona gore]... dünyada egemenlikten, toplumsal ve dinsel özgürlükten yararlanan yalnızca iki toplum vardır ki bunlar İngiltere ve Türkiye'dir." (1952.137). 83. Du Velay 1978, 80; Rodkey 1958, 351; Cevdet 1953, 21-22. 84. Suvla 1966,99. 85. Bailey 1970,77; Du Velay 1978, 71-72; Anderson 1964. 86. Işıksal 1968. 87. Bknz. Blaisdel 1966, 26. 88. Tengirgenk 1940, 289; Puryear 1969, 125 vd; İssawi 1980, 76. 89. Metin için bknz. İssawi 1966, 39-40; Kütükoğlu 1976, 4-6; Ayrıca bknz. Puryear 1969, 124-125; İssawi 1980, 75. 90. Suvla 1966, 96; Aktan 1966, 109. 91. Bknz. Poroy 1981. " 92. 1838 antlaşmasının bu yorumu geleneksel

yaklaşımlardan farklıdır. Örnek olarak karşılaştırınız: Köymen 1971. Burdaki yoruma yakın bir yorum için : Kurmuş 1981; Keyder 122

1981. 93. Senior 1859, 132. Osmanlı eğitim bakanı Ahmet Vefik Paşa Senior'a hükümetinin görüşünü şöyle anlatmıştır: Size tam ticaret hakkı verdiğimizde, biz, perakende ticaret değil, toplum ticareti kastetmiştik. Deri veya kumaş getirebileceğinizi anlatmak istemiştik, terzi veya ayakkabıcı olabileceğinizi değil. Fıçılarla şarap veya cin getirmenizi demek istemiştik, dinimize aykırı olarak içki dükkanları açınanızı ve halkımızı yozlaştırıp zehirlemenizi değil" (1859, 135-136). 94. Bknz. Sarç 1966, 54; İssawi 1966, 46. 95. Findley 1980, 14-15, 36. 96. Yeni Osmanlı hareketiyle ilgili en iyi yorum hala Mardin 1962'dir. 97. Findley 1980, 379, n. 40'dan alıntı; ayrıca bknz. 163-185; Senior 1859, 84-85, 107. 98. Sonuç olarak Tanzimat döneminin Şura'ı Devlet, Meclis-i Ali-i Tanzimat ve Divan-ı Ahkam-ı Adliyye gibi tanınmış kurulları çoğunlukla İstanbul'da toplanmıştı. Meclis-i İmariyye veya Vilayet Tetkik Komisyonu gibi etkisi başkent dışına çıkanlar da, İstanbul'dan gelen ve taşradaki durum hakkında Bab- Ali'ye rapor veren bürokratlardan kurulu olmaları bakımından temelde farklı değillerdi. Bknz. Gökbilgin 1967, 103-104; Findley 1980, 172-177; Davison 1963, 104-107, 142-151; Lewis 1976, 112-113. 99. Bknz. Velidedeoğlu 1940; Davison 1963, 68,n. 50,73, 263; Barkan 1980, 337. 100. Karpat 1982, 163. l 101. Davison 1963, 35'den alıntı. Başka örnekler için bknz. Mumcu 1985, 101, 134, 287289, 293-294 ve başka yerler. 102. Devereux 1963, 147-153; 261-273; Findley 1980, 226. 103. FO 195/241: 209, 4 Nisan 1845. 104. Bknz. Senior 1859, 177-178. 105. Bknz. Ortaylı 1985, 67-91; Shaw 1969. 106. Burada da Osmanlı hükümeti, meşrutiyetin merkezi hükümeti zayıflatacağını düşünen İnglizlerden destek görmüştü. Bknz. Temperley 1933. 107. Bazı bilgilere göre İzmir'in ticari merkez olarak büyümesi on altıncı yüzyıla kadar gider. Bknz. Goffman 1985. On sekizinci yüzyıl için bknz. İssawi 1966, 36; Kurmuş 1974, 41; Paris 1957, 447. Ayrıca bknz. Frangakis 1984; Ülker 1974. 108. Quataert 1973, 96; ayrıca bknz. Eldem 1970, 270/271 ve 306-307; Sahillioğlu 1968, 6l. 109. Keyder 1983 a, 132; Güran t.y., 27; Pamuk 1984, 88. 110. Bknz. Pamuk 1984, 88-102. 111. Güran t.y., 82. 112. Pamuk 1984, 88. 113. İssawi 1980, 202. 114. Bknz. Gerber 1987, 22-30. 115. FO 78/402: 169-174, 10 Ocak 1840. 116. FO 78/490: 238-247, 10 Şubat 1842. 117. FO 78/1307: 275, 5 Aralık 1857. 123

118. İssawi 1980, 203. 119. İssawi 1980, 203. 120. İssawi 1980, 207. 121. Karpat 1983; Akbal 1951. 122. FO 78/868: 94-103, 13 Mart 1851. 123. FO 78/612:269-280, 26 Nisan 1845 FO 78/1450: 72, Bursa tarımı hakkında rapor, 1858: FO 78/1609: 55, 31 Ocak 1861; FO 78/ 1686: 63, 26 Şubat 1862. 124. Ücretler için bknz. Boratav vd. 1985. 125. Yannoulopoulos 1981, 31. 126. Bknz. Veinstein 1976, 76. Ayrıca bknz. İnalcık 1983. 127. Veinstein 1976, 76. 128. Bknz. Gould 1976. 129. 1841'de konsolos Sandison'un raporu: "Toprak, kiralanan veya satılan parseller için sermaye sahibi orta sınıf bulunmadığından köylülerin eline geçiyor" FO 78/441: 240-245, 28 Ocak 1841. 130. FO 78/532: 59, 18 Şubat 1843; ayrıca bknz. Issawi 1980, 202,207. 131. FO 78/442: 114-115, 6 Aralık 1841. 132. FO/532: 59-68, 18 Şubat 1843. 133. FO 78/905: 69, 12 Ağustos 1852. 134. Ubicini 1856, 319. 135. İssawi 1980, 207. 136. Issawi 1980, 205. 137. İssawi 1980, 205-206. 138. FO 78/905: 18, 30 Nisan 1852. 139. FO 78/1687: 181, 26 Temmuz 1862; FO 78/1760: 146, 23 Haziran 1863; FO 78/ 1831: 201, 7 Ekin 1864; 224-225, 17 Ekim 1864. 140. Davison 1963, 302'den alıntı. 141. Quataert 1973, 36. 142. Bu kararname öncesi öşür oranı Avrupa vilayetlerinde 1/8'di; Malatya'da 1/4 + 1/15, Aydın'da 2.5/20, vb. Barkan 1980, 321. 143. Barkan 1980,322. 144. Ouataert 1973, 32-33; Akarlı 1976, 160-164. 145. Bknz. Aktan 1966. 146. a.g.e., Akarlı 1976, 154-155. 147.FO195/241:213-218, 15 Nisan 1845. 148. a.g.e. 149. FO 78/905:19, 30 Nisan 1852. 150. FO 78/795: 99, Nisan 1849, 151. FO 78/1609: 67,31 Ocak 1861. Ayrıca FO 195/299: 217-232, 10 Ocak 1848; FO 78/ 1209: 91, 5 Mart 1856; FO 78/ 1553: 277-278, 28 Temmuz 1860; ve İssawi 1980: 23. 124

152. İzmir Mahkemesi kayıtlarının ilk cildindeki on dokuzuncu yüzyıl ortalarına ait ilk belge mahkeme görevlilerine padişahın " özellikle gayri müslim kullarının güvenliği için azami dikkat göstermeleri" yolundaki eski fermanını anımsatarak başlar. IMS, 101, 1853/54. Kopyası için bknz. Kasaba 1985. 153. Örnek olarak, 1854'de, bir gayri müslim bir müslümana 2.000 kuruşluk borcunu dokuz ay ödemeyince, mahkeme borç veren tarafından 5.000 kuruş değer biçilen zeytin yağı presine el konulmasına karar vermiştir. IMS, I: 27, 1854/55. Başka örnekler için bknz. Kasaba 1985. 154. Örnek olarak, müslüman öldüğünde "dar-ı fenadan dar-ı bakaya intikal ve irtibal eder" oysa gayri müslim öldüğünde basitçe 'helâk olmaktadır". IMS, 1:4, 1853/54. 155. Bazı olaylarda mülk 128 paya kadar bölünebiliniştir. Örnek olarak bknz. 1845'deki bir dava IMS, 1:1845. 156. Cezar 1986, 183-192. 157. Cezar 1986. 252. 158. Cezar 1986, 223-224. 159. Türk Ziraat Tarihine Bir Bakig 1938, 128-139. 160. FO 78/1307: 272-286, 5 Aralık 1857; ayrıca bknz. Kurmuş 1987. 161. FO 78/ 1391: 9-10, 3 Nisan 1858. 162. Bknz. Quataert 1973, VIII-XII. bólümler. 163. 1848 gibi erken bir tarihte İzmir'deki İngiltere konsolosu şu gözlemde bulunmuştur: "Kendileri için ölü bir kağıt olarak kalan Hatt-ı Şerif'in ilanından önceki gibi yerel otoriteler tarafından ezilen Anadolu'nun bu limanındaki insanlar için koşulların değişeceğini beklemek basuna [olurdu]". FO 195/288: 352, 15 Eylül 1848. 164. Karpat 1985, 60-77. 165. FO 78/652: 108, 25 Mayis 1846. 166. FO 78/652: 94-100, 14 Mart 1846; FO 195/797: 106-108. 167. FO 195/299:356, 2 Mayis 1849. 168. FO 78/832: 52, 64, 27 Subat 1850; 67 vd., 15 Nisan 1850. 169. FO 78/952: 259-65 Bursa tarımı hakkında rapor, 1852; FO 78/1450:125-127, 15 Mart 1859; FO 78/1609: 55, 31 Ocak 1861. 170. FO 78/905: 35-36, 19 Haziran 1852; FO 195/ 299: 356, 2 Mayis 1849. 171. Pamuk 1984, 191. 172. Karpat 1978, 258; Cuinet 1892, 347. 173. Uluçay ve Gökçen 1939, 55-59; Uluçay 1942-1944. 174. Valiler hakkında çeşitli bilgiler FO 78/1391, 1447, 1533, 1606, 1760'da görülebilir. 175. FO 78/1533: 201, 210, 19 Mayıs 1860; 2 Haziran 1860. 176.FO 78/1760, 18 Nisan 1863. 177. Büyük Britanya, Sessional Papers, 1871, Cilt LXV, s. 545-551. 178. FO 195/288: 11, 18 Şubat 1847. Bu bölgede verilen gerçek rakam, aileler hariç, 8.768'dir. 3.376 Rum, 2.258 İngiliz, 2.000 Avusturyalı, 356 Fransız, 294 İskandinavyalı, 286 Napolili, 90 Rus, 89 Hollandalı ve 19 Prusyalı

bu rakamın içindedir. Ailelerle birlikte bir sayı ` 125

bulmak için bu rakamı ikiyle carptim. 179. Issawi 1980, 34, 180. Farley 1862, 79-80. 181. Cuinet 1892, 439. 182. FO 78/1533: 304, 28 Temmuz 1860. 183. Farley 1862, 78-80. 184. FO 78/1533: 304, 28 Temmuz 1860. 185. Platt 1971, 1407144; ayrica Senior 1859, 118-119. 186. Platt, 1971, 157, 163; ve İseminger 1968. 187. BT 1/569. Ayrica bknz. Toprak 1982, 135. 188. FO 195/177: 536, 28 Ocak 1843. 189. Dilekçe tarihi 10 Temmuz 1840, FO 195/177: 134-136'da. 190. FO 78/1606: 356-362, 12 Kasım 1861; FO 78/1687: 27-28, 14 Ocak 1862. 191. FO 78/1209: 410, 29 Mayis 1856; 451, 26 Temmuz 1856. 192. Büyük Britanya, Sessional Papers, 1873, LX VII: 753. 193. Farley 1862, 80. 194. Devlet arşivindeki FO 626 serisi, yabancıların iflas işlemleriyle ilgili bir çok kayıt içerir. Örnek olarak, G. Maltass 1853'de iflas ettiğinde 8 milyon kuruş borca girmişti (FO 626/1); F. Whittall 1861'de iflas ettiğinde 800.000 kuruştan fazla borcu vardı (FO 626/3). 195. Kurmuş 1974, 101-102. 196. 1867 kararnamesi çıkmadan çok önce yabancılar ya hükümetten özel izin alarak veya Osmanlı uyruklarıyla ortak olarak Batı Anadolu'da arazi satın almaya başlamışlardı. Örnek olarak 1840'da, İstanbul'dan bir İngiliz tüccar, Bursa civarında beş bin dönem arazi satın aldı ve 'İngiltere'den gerekli tarım aletleri satın alıp getirdi' FO 78/441: 240-245; 28 Ocak 1841. 1860'ların başlarında pamuk üretimindeki gelişme sırasında benzer yatırımlar yapılmış fakat bunlardan hiç biri uzun ömürlü olmamıştır. FO 78/1533: 273-276, 28 Temmuz 1860. 197. Cuinet 1892, 439. 198. FO 78/1986: 254, 31 Aralık 1867. 199. Biiyiik Britanya, Sessional Papers, 1870, LXIV:80. 200. Georgiades 1885, 155 vd. 201. Kurmus 1974, 69-73. 202. The Times, 6 Ocak 1905, Quataert 1981, 77'de alintilanmis. 203. Bknz. IV. Bölüm. 204. FO 78/442: 16, 21 Ocak 1841. 205. FO 195/241: 103-106, 25 Agustos 1843. 206. FO 78/571: 39, 25 Mayis 1844. 207. FO 195/288: 712, | Ağustos 1849. 208. FO 78/795: 180-181, 31 Aralık 1848. 209. Rougon 1892, 684-685. Issawi 1980, 101. 210. BT 1/569.

211. Büyük Britanya, Sessional Papers. 1873, LXVII: 751. 212. Örnek olarak bknz. Kazgan 1977; Du Velay 1978, 72-74. 213. Jenks 1973, 296-297; Landes 1958, 27. 214. Chapman 1977, 37. 215. Ubicini 1856 a., 314. 216. Bknz. Du Velay 1978, 72 vd. 217. Bknz. Akarh 1976, 165-167; İssawi 1980, 339. 218. FO 78/1302: 321, 18 Subat 1857. 219. Köylülerin baskı görünce şikayet ve acılarını doğrudan hükümete yöneltmelerinin nedeni budur. Bknz. Akarlı 1976, 158-159. 220. Urguhart 1833, 110-111. 221. Ubicini 1856, 330. 222. Büyük Britanya, Sessional Papers, 1873, LXVII:752. 223. FO 78/490:212-237, 10 Şubat 1842. 224. Farley 1862, 81, 98, 103. 225. FO 78/1686: 65-66,26 Şubat 1862. 226. FO 195/288: 819-821, 30 Ekim 1849; FO 195/350: 9-10 , Aralık (7) 1849, 227. FO 195/299: 217, 10 Ocak 1848. 228. Turgay 1981-1985, 66-67, 82. 229. Bknz. Ubicini 1856 a., 315. 230. FO 78/868:94-103, Ocak (?) 1857. 231. FO 78/1302:342-343, Şubat (7) 1857. 232. FO 78/1302: 347, Şubat (9) 1857. 233. Bknz. Ubicini 1856a., 315. 234. Urquhart 1833,110; Cezar 1986, 242-43. 235. Büyük Britanya, Sessional Papers, 1873, LX VII:754. 236. Ornek olarak bknz. Cezar 1986, 126, 136. 237. Du Velay 1978, 90-91; ayrıca bknz. Suvla 1966, 96 vd.; ve Davison 1980. 238. FO 195/350: 168, 28 Haziran 1850.66-67. 239. FO 78/1760:96-102, 25 Nisan 1863. 240. FO 195/350:66-67, 20 Mart 1850. 241. Ubicini 1856, 283. 242. Ubicini 1856, 282. Aynca bknz. Abdul-Rahman ve Nagata 1977, 187 vd. 243. Bknz. İssawi 1980, 341; Güran t.y., 130; Farley 1862, 100. 244. Gerçekleşseydi bu borç imparatorlukta nakit sıkıntısını çok azaltacaktı. Bknz. Du Velay 1978, 89 vd. 245. FO 78/1686: 65, 26 Şubat 1862. 246. İssawi 1980, 341. : 247. FO 78/1447: 46-80, 1533; 106-138; 1606:86-127'den hesaplanmıştır. 1858, 1859 ve 127

1860 yılları için dava cetveli. 248. Örnekolarak bknz.FO 78/1398:153, 17 Ekim 1858. 249. FO 78/1111: 27-36, Ocak (7) 1855. 250. FO 78/1398: 67, 12 Nisan 1858. 251. FO 78/1450: 68-70, Bursa ticareti hakkinda rapor, 1858. 252. FO 78/1450: 181-186, 3 Haziran 1859. 253. FO 195/288: 54-543, 13 Mayis 1849. 254. FO 78/905: 12 Eylül 1852. 255. FO 78/1398: 157-168, 28 Kasim 1858. 256. FO 78/1450: 11-12, 12 Ocak 1859. 257. İssawi 1980, 329-331. 258. FO 78/1111: 27-36, Ocak (7) 1855. 259. Bknz. Poroy 1981; Georgiades 1885, 16. 260. Georgiades 1885, 24,25. 261. FO 78/1307:275 (Manchester Pamuk Birliği'nin (İzmir) Konsolosluk bölgesinde pamuk ekimiyle ilgili soruşturmasına yanıtları, 5 Aralık 1857). 262. FO 78/1554: 30-39, 13 Ekim 1860. 263. Issawi 1980, 248. 264. FO 78/1780: 121-128, 23 Mayis 1863. 265. Giiran t.y., 37. 266. Giiran t.y., 79. 267. Georgiades 1885, 13, 16, 27, 46. 268. FO 78/868: 94-103, 13 Mart 1851. 269. FO 78/1609:67, 31 Ocak 1861. 1855'den sonra, müslüman kadınlar, peçesiz olarak erkeklerle aynı yerde bulunmak zorunda kalmalarına karşın, iplikhanelerde çalışmaya başladılar. FO 78/1111: 44-50, 24 Ocak 1855; 168, 13 Ağustos 1855. 1861'de Bursa'da, iplikhanelerde, 200 erkeğe karşılık 2.600 kadın çalışıyordu. FO 78/1 686: 62, 26 Şubat 1862. Tarmsal'açıdan bakıldığında, kadınların çalışmaya başlaması iş gücünde önemli bir artış olarak görülemez çünkü kadınlar Anadolu'da tarım kesiminde daima işgücünün ayrılmaz parçasıdırlar. 270. FO 78/1533: 272-276, 28 Temmuz 1860. IV. BÖLÜM 1. Bknz. Tablo 4; Ek, Tablo A.1. 2. Pamuk 1984, 30-31. 3. Rougon 1892, 530; İssawi 1980, 134. 4. Georgiades 1885, 186; Rougon 1892, 265. Bütün örneklerde Osmanlı ihraç ürünleri ağırlıklı olarak yiyecek maddesi ve tarımsal Ikaynaklı mallardan oluşur. Bknz. Rougon 1892, 269-275; Gordon 1932, 49; Kançar 1983, 394. 5. Bknz. Tablo 4. Ayrıca İssawi 1980, 110; Georgiades 1884, 187.

6. Quataert 1973, 18; İssawi 1980, 77. 7. Bknz. Ek, Tablo A.2. 8. Bknz. Kütükoğlu 1976, 38-42. 9. İssawi 1980, 200, 206, 211, 213. 10. Örnek olarak1845'de tahıl hasatindaki düşüşten sonra, 'Karadeniz'deki Rus limanlanndan 'Marmara kıyısındaki Gemlik'e 440.000 kile (yaklaşık olarak 55.000 libre) tahıl ithal edilmişti. FO 78/652: 84, 30 Mart 1846. Ayrıca FO 78/442: 114-115, 6 Aralık 1841. 11. 1880'lerden sonra, Anadolu demiryollarının rekabetiyle orta Anadolu'da tahıl üretim ve ihracatı artmış fakat bu artış kısa ömürlü olmuştur. (Ouataert 1973, 381). 12. Bknz. Ek, Tablo A.2, Kurmuş 1974, 152; Eldem 1970, 135; Georgiades 1885, 45. 13. Fairlie 1964, 497; Urguart 1833, 176. 1860'lardan önce İngiltere'nin yıllık kırmızı kök boyası ithalatı 750.000-1.000.000 sterlin arasında değişiyordu; Lilley 1978, 243. 14.Lilley 1978, 243-244. 15. Bknz. Ek, Tablo A.2. 16. Bknz. Turgay 1981-1985, Stelle 1940, Poroy 1981; Kütükoğlu 1976, 25 vb. 17. Ek, Tablo A.2; Poroy 1981, 198; Georgiades 1885, 15. 18. Bknz. Kurmuş 1987, 161. 19. Bknz. Ek, Tablo A.2. 20. Bknz. Goffman 1985, 198; Kurmuş 1987, 160. 21. İzmir'deki İngiltere konsolosunun yanıtları FO 78/1307, 5 Aralık 1857'dedir. 22. FO 78/1760: 137-46, 23 Haziran 1863; Kurmuş 1974, 85 ve 1987, 164 vd. 23. Georgiades 1885, 11. 24. Georgiades 1885, 12; Rougon 1892, 96-97, 271. 25. Quataert 1973, 217. 26. Issawi 1980, 264. 27. Quataert 1981, 72. 28. Bknz. Ek, Tablo A.2. 29. Bknz. Quataert 1973, 217-236; Georgiades 1885, 23-24. 30. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı ekonomisinin çeşitli sektörleriyle ilgili rakamlarla ilgili olarak, bu bölümde ve Ek'dekiler de dahil eldeki verilerle ilgili sınırlayıcı sorunlar hakkında dikkatli olmalıdır. Tartışma için bknz. Ek. 31. Örnek olarak, 1855-59 ve 1860-64 yılları arasında hem pamuğun fiyatı % 209 artarken, İngiltere'nin ihraç ettiği mamul pamuk fiyatı bu yıllarda % 84 artmıştır.(Imlah 1958, 209210). Dolayısıyla, ham pamuk ihracatı, mamul pamuk ithalatından daha büyük yer tutmaktadır. 1864'de rakamlar şöyleydi: Toplam İzmir İhracatı : 3.842.285 St. Toplam İzmir İthalatı : 2.538.228 St. Pamuk ihracatı : 1.268.920 St. Mamul Pamuk İthalatı: 311.986 St. YG zemini lame 38 v" 712 FO 78/1888: 194-196) 129

Ayrıca bknz. Pamuk 1984, 44-47. 32. Jean Baptist Giraud'ya karşı J.B. Peterson, FO 626/7, Dosya 339. 33. İncelenmesi için bknz. III. bölüm; Ayrıca bknz. Kayder 1983, 64-70. Kesin rakamlar elde edilemediğinden tarımsal üretim hacmini meşe palamudu, kırmızı kök boya, kuru üzüm, afyon ve pamuğun cari fiyatları ve ihracat miktarlarından hesapladım. Burada ilk adım tanmsal üretimin ihracat ve yerel tüketime bölünüşüydü. Zamanın raporları (FO 78 serilerindeki konsolos raporları, Farley 1862, Scherzer 1873, Georgiades 1885, Rougon 1892) ve çağdaş değerlendirmeler (Ouataert 1973, Kurmuş 1974, Pamuk 1984) on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar üretilen meşe palamudunun % 60 kadarının ihraç edildiği sonucuna varırlar. 1850'den sonra bu oran % 80'e çıkmıştır; on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar kırmızı kök boyanın çoğu ihracat için toplanıyordu; ihraç edilen kuru üzüm toplam üzüm üretiminin yarısını buluyordu; afyon ve pamuk içinse ihraç oranı toplam üretimin sırasıyla % 80 ve 75'iydi. Bu oranları ve Batı Anadolu'da toplam pazarlama oranının % 50 olduğu varsayımıyla beş yıllık aralarla tarımsal üretimin sabit değerlerini hesapladım ve sonuçları tablo 6'da gösterdim. (Ayrıntılar için bknz. Kasaba 1986:375-385). 34. Pamuk 1984, 140. 35. Tek tahmin Pamuk'undikidr ve bütün 1860-1914 dönemini kapsar. Ona göre bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretimde iki katı artış olmuştur. Bknz. Pamuk 1984, 80; ayrıca bknz. Quataert 1973, 21-23. 36. Kurmuş 1974, 68. 37. 1865'de 3.2 milyon sterline varan yüksek bir marjla. Bknz. Ek, Tablo A.1. Bu açıdan İzmir, tüm osmanlı limanları içinde tektir; Bknz. İssawi 1980, 82. 38. Farley 1862, 97-99; Issawi 1980, 338-339. 39. 1872'de Osmanlı hükümetinin toplam aşar geliri 434.290.930 kuruştu (Shaw 1975, 452). Bu yılda İzmir'in 37-44 milyon kuruş aşar verdiği tahmin edilmektedir (Scherzer 1873, . 37-38). Aynı yıl Osmanlı hükümetinin toplam geliri 1.920.081.000, İzmir vilayetinin 134.000.000 kuruştu (Shaw 1975, 451; Scherzer 1873, 39). 40. Scherzer 1873, 39; Ouataert 1973, 18. 41. Bknz. FO 78/490; 248-258, 19 Şubat 1842. 42. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1911 gibi geç bir tarihte yıllık kişi başına pamuk ve şeker tüketimi sırasıyla 2.66 kg. ve 6.8 kg'dı. İngiltere'de bu rakamlar 19 ve 37.7 kg'dı. Pamuk 1984, 111; Ortaylı 1983, 168. 43. Aktan 1966, 111; Quataert 1981. 44. 1850 bütçesi tahmini için bknz. Ubicini 1856, 284; İzleyen bütçeler ve çözümlemeleri için bknz. Türk Ziraat

Tarihi... 1938, ekler; Du Velay 1978,111; Aktan 1966, 111; Scherzer 1873, 37-39. ` 45. Karpat (1983) Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunun on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında 961 oranında arttığını tahmin etmektedir. Issawi (1980) müslümanlar için 0.64 ve gayri müslimler için 0.88 oranlarını tahmin etmektedir (s.18). İzmir'in çeşitli yıllardaki nüfusu için bknz. Issawi 1980; Farley 1862, 81; Scherzer 1873, 41; Cuinet 1889, 440; Karpat 1978, 258; Frangakis 1984; Goffman 1985. 46. Bu inşaatların bazılarında kullanılmak üzere Napoli'den özel taşlar getirtilmiştir. Bknz. Kıray 1972, 51-52. Körfez projesinin ayrıntıları için bknz. Georgiades 1885, 154-158.

47. FO 195/797: 77, 30 Mayıs 1864. 48. Ubicini 1856, 249-250; Scherzer 1873, 67-68. 49. Bknz. İssawi 1980, 18; Pamuk 1984, 191; Clogg 1982, 195. 50. İzmir'in yakın çevresi ile iç bölgedeki önde gelen kasabaların toplam nüfusu breed Çeşme, Kuşadası, Foça, Bergama, Kasaba, Aydın, Manisa, Denizli ve Muğla) 1884'de Aydın vilayetinin nüfusunun % 30'undan azını oluşturuyordu. Bknz. Cuinet 1892, ç.y. 51. Bu konuda bknz. Keyder 1981. 52. Vilayet merkezinin Aydın'dan 1851'de İzmir'e alınması, bölgedeki ilişki ağındaki dè gişimi ortaya koyar. 53. Örnek olarak "köylüler Kırım Savaşı sırasında ürünlerini bağlaşıklara satarak çok para kazandılar" FO 78/1302:313-325, 18 Şubat 1857. 54. 1842'de Konsolos Sandison'a göre, Bursa çevresinde "Türk halkı dışında köylünün durumu genellikle iyi ve kendine yeterliydi" FO 78/490:238-247, 19 Şubat 1842. 55. Büyük Britanya, Sessional Papers, 1867-1868, LXVIII: 231; Kurmuş 1974, 67; Kıray 1972,13-15. 56. Scherzer 1873, 72. Nakliye maliyeti için bknz. Kurmuş 1974, 46. 57. Hem demiryolu şirketi hem kervan sahipleri birbirinin işini bozmak için çeteler kiralıyordu. Bknz. Kıray 1972, 14. 58. 1855'de, Bursa'dan gönderdiği raporlardan birinde Konsolos Sandison aşağıdaki gözlemde bulunur: "Tembel ve değersiz insanlardan oluşan ve doha çok yük hayvanlarıyla tanınıp tarımsal üretime hemen hiç katkıları olmayan deve sürücülerinin aç gözlülüğü olmasa bölge, ihracattan önemli artık elde edecek ve geliriyle oldukça iyi geçinebilecek durumda olurdu" FO 78/1209:45. 59. Bknz. Boratav vd. 1985, 390, 402; Ayrıca Issawi 1980, 37-43. 60. Küçük ve orta işletmelerde ücretli işçi istihdamının geçerli olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Bknz. Pamuk 1984, 88-94. 61. 1841'de düz işçi tarımda günde 3 kuruş kazanıyordu. Bazı zorunlu hammaddelerin fiyatı şöyleydi: et 2 d/1b, un 1.5 d/1b (FO 78/441:240-245, 28 Ocak 1841). 1864'de ücret 9.75 kuruşa çıkmıştı, fiyatlar şöyleydi: et 3.5-5 d/1b, un 3 d/lb, sığır eti 2-2.5 d/lb, yağ 9-12 d/Ib, hindi 2s. 8d-4s6d tane, tavuk 6-11 d tane (FO 78/1876:58). Ayrıca bknz. Boratav vd. 1985; ve Issawi 1980. 62. Sussintzki 1966, 121. 63. Bknz. Chapman 1977,35-41. 64. E. Henry mülkü, FO 626/1: dosya 19, (1860-61). 65. Racine ve Bedros'un ortak mülkü, IMS-III: 5(1853/54); Baltacı Manolaki mülkü, IMS, I:4(1853/54); Bolaniye mülkü, IMS, XXIII:114(1867); vb. 66. E. Henry mülkü, FO 626/1: dosya 19 (1860-61); Bolaniye mülkü, IMS, XXIII:114 (1867). 67. FO 78/1831:160, 2 Ağustos 1864. 68. FO

195/299:217-232, 10 Ocak 1848. 69. ALİ 1976, 18. 70. Barsouınian 1982, 173. 131

71. Kilise hiyerarşisiyle yerel cemaatlerin her zaman uyuşmadıklarını belirtmek gerekir. Gerçekten, on dokuzuncu yüzyıl boyunca, aralarında uyuşmadan çok uyuşmazlık vardır. Balkanlardaki uluscu ayaklanmalarla bu bölünme özellikle açığa çıktı; bu ayaklanmalar Osmanlı yönetimine karşı olduğu kadar Ortodoks Kilisesi'ne egemen çevrelere de karşıydı. Bknz. Karpat 1982. Benzer bölünmeler öteki gayri müslim cemaatlerde de görülür. Ermeniler için bknz. Barsoumian 1982. 72. Mahallelerin farklılığı, 1865'de İzmir'de, Haziran Temmuz ayları arasında 232 can alan koleranın yayılışıyla da gözlenebilir; ölenlerden 167'si Yahudi, 38'i Rum, 10'u Türk, 6'sı Ermeni, 8'i Katolik, 3'ü Protestan'dı, "bunlara çeşitli nedenlerle terk edilmiş evlerde ölü bulunan 73 Yahudi daha eklenmelidir" FO 78/1888: 231, 21 Temmuz 1865. Senior'un İzmir banliyoları için izlenimleri, bknz. 1859, 204-205; Yahudi mahallesinin anlatımı için bknz. Dumont 1982. 73. Örnek olarak bknz. İnalcık 1969, 110-113; Jennings 1973. 74. Bağış 1983, 59-60; Bilget 1949, 65. 75. 1881'e kadar hiç bir müslüman tüccar bir malın ihracatını örgütlememiştir. Bu tarihde de Ermeni bir ortakla hareket ederek bu işe girişmiştir. Bilget 1949, 12-65. 76. Örnek olarak, 1845'de, Vali Ödemiş Fırıncılar Birliği'ni, pazar fiyatı 6.5 kuruş/ kiloyken, kendisinden 10 kuruş/kiloya buğday almaya zorlamıştır. FO 195/241: 213-218, 15 Nisan 1845. 77. 1846'da Karahisar yöneticisi afyonda tekel uygulamış ve ihracatta ani düşüşe neden olmuştur. Bknz. Ek, Tablo A.6. ayrıca FO 78/701: 64-71, 83, 31 Mart 1847, 9 Nisan 1847; FO 195/299: 70-72, 203-210, 9 Nisan 1847, 14 Aralik 1847. 78. Veinstein 1976, 74-75. 79. Veinstein 1976, 76. 80. FO 195/241: 213-218, 15 Nisan 1845. ayrica Issawi 1980, 351. 81. 1857'de, N. Senior'a İzmir'de "hiç kimse Türk işletme, banker, tüccar veya imalatcı görmemiştir... yaptıkları en önemli iş çiftçilik veya devlet maliyesiyle ilgili bir dalda çalışmaktır... Bir Türk borç aldığında borcu veren Rum'dur. Türk bir şey sattığında satın alan Rum'dur... Türk'ün kısa sürede satmak zorunda kalmadan bir şey aldığı da nadirdir" demiştir. (1859, 211-214) 82. Türkiye'de Hıristiyanlaçın genel durumuyla ilgili soruşturmaya verilen yanıtlar, 1860, FO 78/1533: 273-276, 281-283, 28 Temmuz 1869. 83. Bir olayda büyük bir mülk İzmir'de her biri 500 kuruşluk 128 paya bölünmüştü, IMS, I: 33 (1853). Çeşitli vakıflar için bknz. I: 35 (1857); 1:41 (1862):111:4(1853/54). Bu açıdan vakıf mülkiyetinin

tartışılması için bknz. Ülgener 1981, 17. 84. IMS, I:3 (1850); IMS, 1:33 (1845)' de olduğu gibi. 85. Osmanlı İmparatorluğu'nda işgücünün etnik bölünüşü için bknz. Sussintzki 1966, 118; Ubicini 1856 a, 225-228, 310-318; Dumont 1982, 218-219; Clogg 1982, 196; Rosenthal 1982, 372. 86. Klasik tanım için bknz. Ubicini 1856, 339-340; 'sanayisizlegme' için bknz. Kurmuş 1981; Pamuk 1984,103-125. Genel eğilimin dışında en fazla dikkat çeken, müslümanların elinde kalan ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca canlılığını koruyan halı üretimiydi. Bknz. Ouataert 1986. 132

V. BOLUM 1. Ekonomi tarihcileri arasında bu yılları 'bunalım' veya 'gerileme' olarak tanımlamanın uygunluğu açısından kuşku vardır. Tartışmaların bir özeti için bknz. Saul 1969; Hanson 1980, 90-92. Fakat bu dönemin iki yönü tartışmasız ortadadır: Birincisi İngiltere'nin dünya ekonomisindeki egemen konumunu yitirmesi, ikincisi önceki dönemin enflasyonist eğiliminin son bulmasıdır. Tüm dünyayı kapsayan daralmanın öteki belirtileri ve fiyat endeksleri için bknz. Lewis 1978; Hanson 1980, 14-15; Bairoch 1973, 25. Ayrıca bknz. Mitchell 1981, 773; Arrig: hi 1978 a. 2. Saul 1969, 30-34. 3. Bknz. Landes 1966, 472 vd. 4. Bknz. Polanyi 1957, 9-15; Arrighi 1978, 116-121. 5. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki sermaye hareketleriyle devlet politikaları arasındaki ilişki için bknz. Feis 1930, 61, 88-89, 134, 156-157, 162-169 ayrıca bknz. Viner 1928. 6. Arrighi 1978, 126-131; ayrıca Landes 1966, 554-556 vd. 7. Polanyi 1957, I. bölüm; Arrighi 1978, 69-71. 8. Bknz. Findley 1980, 66-68; 224 vd. 9. Shaw 1975; Akarls 1976. 10. Akarlı 1976. 11. Lewis 1976, 181-194. 12. Eldem 1970. 13. Quataert 1973. . M. İlki Napolyon Savaşlarının başında, bknz. III. Bölüm. 15. Blaisdell (1966), ilk baskısı 1929'dur, DU hakkındaki en iyi çalışmadır. Ayrıca bknz. Du Velay 1978, 299-360; Morawitz 1979, 184-304; Feis 1930, 332-341. Özet için bknz. Owen i981, 192-200. 16. Reji için yukardaki kaynaklara bknz. Ayrıca Quataert 1983, 13-40; Mutluçağ 1967. 17. Blaisdell 1966, 150-151; Parvus 1977-71-74. 18. Issawi 1980, 77. 19. Bknz. Blaisdell 1966, 151-152. 20. Blaisdell 1966, 235-237; Feis 1930, 339-341. 21. Blaisdell 1966, 6-7. 22. Blaisdell 1966, 118; ayrıca bknz. Parvus 1977, 75. 23. Parvus 1977, 77. 24. İlginç biçimde DU'nin çalışanlarının % 90'ı Osmanlı Müslümanlardı (Blaisdell 1966, 118). 25. Bknz. III. bölüm. 26. Pamuk 1984a, 111-112. 27. Bknz. Ouaraert 1983, 18-19; ayrıca bknz. Mutluçağ 1967. 28. Eldem 1970, 133-134. 29. Aybar 1939, 44, 76. 133

30. İssawi 1980, 77. 31. Bknz. Tablo 2; Aynca bknz. Keyder 1983. 32. Pamuk 1984a, 113; Cottrell 1975, 45-46. 33. Pamuk 1984 a, 110. 34. Kapsamlı bir değerlendirme için bknz. Toprak 1982; ayrıca bknz. Ahmad 1980. VI.BÖLÜM 1. Son zamanlarda yapılan dört çalışma, İmparatorluğun diğer bölgelerinde de benzer degişim ve dönüşümlerin varlığını ortaya koyuyor. Fawaz (1983), Beyrut'la İskenderiye'yi karşılaştırarak, birinci şehirdeki gelişimi, şehirdeki yerel tüccarların dünya pazarlarıyla kurduğu ilişkiye bağlıyor. Owen (1981) on dokuzuncu yüzyıldaki ekonomik büyümenin Orta Doğu'da yerel gelirleri arttırdığı sonucuna varıyor. Davis (1983) Mısır'daki yerli burjuvaziyle yabancı burjuvazinin çıkarlarının uyum içinde olduğu tezlerini reddediyor. Son olarak Quataert (1983) yerel örgütlenmenin Reji'nin Anadolu'ya sızmasına nasıl direndiğini anlatıyor. 2. "Tarihsel alternatifler' konusunda bknz. Weber 1949. EK 1. Ölçülerin kapsamlı incelenişi için bknz. İnalcık 1983a; ayrıca Pyle 1977; Toprak 1983. 2. FO 78/1533: 190, 31 Mart 1860; FO 78/1760: 256-258, 21 Kasim 1863. 3. İnalcık 1983a, 337; Pyle 1977. 4. Inalcik 1983a, 335. 5. Kula 1986, 14-17. Bölümler. 6. Aşağıdaki çalışmalar özellikle yararlıdır: Scherzer (1873) 1970-80'ler arasında Avusturya-Macaristan konsolosuydu; Rougon (1892) aynı yıllarda Fransa konsososuydu; Georgiades (1885) İzmir'de tüccardı.

KAYNAKÇA YAYIMLANMAMIŞ KAYNAKLAR LBüyük Britanya Devlet Arşivi, Londra. 1. Gümrük ve İstihlak Vergisi Dairesi Cust 4. Ledgers of Imports, 1840-1876 2. Ticaret Dairesi BT 1/569. Petition for the Grant of a Charter of Incorpation to aProposed Bank in İzmir, 1843 FO 78. General Correspondence. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiltere konsoloslarının özgün yazı ve yazışmaları; Bireylerle çeşitli yazışmalar ve Dışişlerinden gönderilen mektup ve yazılar, 1840-1876. FO 195. Consular Archives, İzmir ve Bursa. FO 626 Smyrna Consular Court. II. Türkiye, Arkeoloji Müzesi, İzmir. İzmir Osmanlı Mahkemesi sicilleri. IMS, I-XXXI. Mahkeme kayıtları, 1854-1875. RESMİ YAYIMLAR Büyük Britanya, Avam Kamarası, Accounts and Papers, Annual Statement of Trade, 1854-1873. Büyük Britanya, Avam Kamarası, Sessional Papers, 1854-1876. YAYIMLANMIŞ KAYNAKLAR Abdul Rahman, A., ve Y. Nagata. 1977. "The İltizam System in Egypt and Turkey" Journal of Asian and African Studies XIV: 169-94. Abou-el-Haj, Rifa'at Ali. 1974. "Ottoman Attitudes Toward Peace Making: The Karlowitz Case" Der Islam LI: 131-37. Ahmad, Feroz. 1980. "Vanguard of Nascent Bourgeuisie: The Social and Economic Policy of Young Turks, 1980-1918". O, Okyar ve H. İnalcık. der. Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920, 329-50'de. Ankara: Meteksan. .1984. "The State Intervention in Turkey", Turcica XVI:51-64. Akarlı, Engin D. 1976. "The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budge135

tary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid I (1876-1909). Yayımlanmamış Ph. D. tezi, Princeton Ü. Akbal, Fazıla, 1951, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", Belleten XV: 60, Ekim, 617-28. Aktan, Reşat, 1966. "Agricultural Policy of Turkey", C. Issawi, der. The Economic History of the Middle East, 1800-1914, 108-13'de, Chicago and London, University of Chicago Press. Ali, 1976. İstanbul'da Elli Yıllık Önenili Olaylar. İstanbul; Sander. Amin, Samir. 1976. Ünegual Development. New York; Monthly Review Press. Anderson, M.S. 1966. The Eastern Ouestion. London andNew York: St. Martin's Press. Anderson, Olive. 1961. "Economic Werfare in the Crimean War", Economic History Review, Second Series, XIV, 1, 34-47. .1964. "Great Britain and the Beginnings af the Ottoman Public Debt 1854-55", The Historical Journal VII, 1: 47-63. Arrighi, Giovanni. 1978. The Geometry of Imperialism. London: New Left Books. .1978a. "Towards a Theory of Capitalist Crisis", New Left Review 111 (Sept. Oct.): 3-24. ve Jessica Drangel. 1986. "The Stratification of the World Economy: An Exploration of the Semiperipheral Zone" Review X, 1 (Summer): 9-74. Ashworth, William. 1962. A Short History of the International Economy Since 1850. Londra: Longman. Aybar, Celal. 1939. Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913. Ankara: Başvekalet İstatistik Enstitüsü. Aymard, Maurice. 1966. Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVle siécle. Paris: Ecole Pratique des Hautes Edudes. Baer, Gabriel. 1970. "Guilds in the Middle Eastern History", M. A. Cook, der. Studies in the Economic History of the Middle East, 11-30'da, Londra: Oxford Universty Press. 1970a "The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds" International Journal of Middle East Studies 1: 28-50. Bağış, Ali İhsan. 1983. Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler. Ankara. Turhan Kitabevi. Bailey, Frank Edgar. 1970. British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853. New York: Howard Fertig. Bairoch, Paul. 1973. "European Foreign Trade in the XIX Century: The Development of the Value and Volume of Exports (Preliminary Results)" Journal of European Economic History II (Spring): 5-36. . 1974. "Geographical Structure and Trade Balance of European Foreign Trade from 1800 to 1970" Journal of European Economic History III (Winter):557-608. Barkan, Omer Lütfi. 1943. "Osmanlı

İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler" Vakıflar Dergisi II: 279-365. 1949-1954. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Medodu Olarak Sürgünler" İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası X1:524-569, XII: 56-79, 136

XIV: 209-237. 1957. "Essai sur les donnes statistique des registres de recenament dans l'empire -Ottomane aux XVe et XVIe siécles "Journal of the Economic and Social History of the Orient 1:1, 9-36. 1975. "To Price Revolution of the 16th Century "International Journal of Middle-East Studies VI, (Jan): 3-28. 1980. Türkiye'de Toprak Meselesi. Toplu Eserleri: 1, Istanbul, Gózlem. Barsoumian, Hagop. 1982. "The Dual Role of the Armanian Amira Class within the Ottoman Goverment and the Armenian Millet (1750-1850)". B. Braude ve B. Lewis,der. Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society I, The Central Lands, 171-84. New York ve Londra: Holmes and Meier. Berend, LT. ve Gy. Ranki. 1982. The European Periphery and Industrialization 17801914. Cambridge: Cambridge University Press. Bilget, Adnan. 1949. Son Yüzyılda İzmir. İzmir, Meşhet Basımevi. Blaisdell, Donald C. 1966. European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establiahment, Activities and Significance of the Adıninistration of the Ottoman Public Debt. New York: AM-Press. Bodman, Herbert, Jr. 1963. Political Factions in Aleppo, 1760-1825. Chapel Hill: The University of North Carolina Press. Boratav, Korkut ve Ökçün, Gündüz, Pamuk, Şevket, 1985. "Ottoman Wages and the World Economy, 1839-1913" Review VIII, 3 (Winter): 379-406. Born, Erich. 1983. İnternational Banking. Warwickahire: Berg. Braude, Benjamin. 1979. "İnternational Compatition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1580-1650: A Stday on Underdevelopment" Review 11,3 (Winter): 937-51. Braudel, Fernand. 1972. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip TI. Cilt 1. Londra: Fontane. — — — —— 1973. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II Cilt II. 1. Londra: Fontana. — 1984. The Perspective of the World, Civilization and Capitaliam, 15-18th Century III New York: Harper and Row. ve Spooner, Frank. 1967. "Prices in Europe from 1450 to 1750" Cambridge Economic History of Europe, IV, E. E. Rich ve C. H. Wilson, der. The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17 th Conturice, 374-486'da Londra: Cambridge University Press. Buach-Zantner, R.1938. Agrarverfassung Gesellschaft and Sideling in Sudosteurope. Leipzig: O. Harrassowitz. Çadırcı, Muss. 1980. "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarlatt" O. Okyar ve H. İnalcık, der, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920. 23741'de. Ankara: Meteksan. Cevdet

Paşa. 1953. Tezâkir, 1-12. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Cezar, Yavuz. 1986. Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi. İstanbul: Alan Yayıncılık. 137

Chapman, S. 1977. "The International Houses: The Continental Contribution to British Commorce, 1800-1860 " Journal of the European Economic History VI, 1 (Spring): 5-48. Chirot, Daniel. 1976. Social Change in a Peripheral Society: The Creation of Balkan Colony. New York: Academic Press. Church, R.A. 1979. The Great Victorian Boom, 1850-1873. Londra: Macmillan. Cizakçe, Murat. 1980. " Price History and the Bursa Silk Industry, A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650" Journal of Economic History XL, 3 (September): 533-550. Clapham, J.H. 1968. The Econornic Development of France and Germany, (4. Basim), Cambridge: Cambridge Universty Press. Clark, Edward C. 1974. "The Ottoman Industrial Revolution" International Journal of Middle East Studies V: 65-76. Clogg, Richard y.. 1976. The Movement for Greek Independence: A Collection of Documents. New York: Barnes and Noble. . 1981. "The Greek Mercantile Bourgeosie Progressive or Reationary?" R. Clogg, der., Balkan Society in the Age of Greek Independence, 85- 110'da Londra: Macmillan. . 1982. "The Greek Millet in the Ottoman Empire" B. Braude ve B. Lewis,der., Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Sociaty, I, The Contral Lands, 185-207'de. New York ve Londra: Holmes and Meler. Cole, W.A. ve Phyllis Deane, 1966. "The Growth of National Incomes", The Cambridge Econornic History of Europe, VI.H.J. Habakkuk ve M. Postan, der., The Industrial Revolutions and After; Incomes, Population and Technological Change (1), 1-55. Cambridge: Cambridge Universty Press. Cook, M. A. 1972. Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600. Londra: Oxford Universty Press. Cottrall, P. 1975. British Overseas Investments in the Nineteenth Century. Londra: Macmillan. Cuinet, Vital. 1892. La Turquie d'Asie, Géographie administrative statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, III: Basra, İzmir, Biga. Paris: E. Leroux. Dames Longworth, 1921. "The Portuguese and the Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century" Journal of the Royal Asiatic Society, 1-28? Davis, Eric. 1983. Challenging Colonialism: Bank Misr and Egyptian Industrialization, 1920-1941. Princaton: Princeton University Press. Davis, Ralph. 1979. The Industrial Revolution and British Overseas Trade. Leicester, Leicester University Press. Davison, Roderick. 1963. Reform in the Ottoman Empire. Princeton: Princeton Universty Press. .1980. " The First

Ottoman Experiment with Paper Money" O. Okyar ve H. İnalcık, der, Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920, 243-51'de Ankara: Meteksan. Deveraux, Robert. 1963. The First Ottoman Constitutional Period, Baltimore: John Hopkins Press. 138

Dovring, Folke. 1966. The Transformation of European Agriculture" The Cambridge Economic History of Europe, Cilt VI, H. J. Habakkuk ve M. Postan, der., The Industrial Revolutions and After: incomes, Population and Technological Change, II, 603-72'de. Cambridge: Cambridge University Press. Dumont, Paul, 1982. "Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle" B. Braude ve B. Lewis, der., Christians and Jews in the Ottoman Empire: Functioning of a Plural Society, I, Central Lands, 209-42'de. New York ve Londra: Holmes and Meier. Du Velay, A. 1978. Türkiye Maliye Tarihi. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu. (Aslı: Essai sur l'histoire financiére de la Turquie depuis le régne du Sultan Mahmoud II jusgou a nos jours. Paris: A. Rousseau, 1903). Eldem, Vedat. 1970. Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara: T. İş Bankası Kültür Yayınları. Emmanuel, Arghiri. 1972. "White Settler Colonialiam and the Myth of Investment Imperialism" New Left Review 73 (May-June): 35-57. Fairline, Susan. 1964. "Dyestuffs in the Eighteenth Century" Economic History Review, 2nd Series, XVII, 488-510. .1969. "The Corn Laws and British Wheat Production, 1829-76" Economic History Review, 2nd series, XXII, 1 (April) : 88-113. Farley, James Lewis. 1862. The Resources of Turkey Considered with Special Reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire, Londra: Longman, Green, Longman and Roberts. Faroqhi, Suraiya. 1977. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century (1)" Turcica IX/I:161-95. .1979. "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century (ID" Turcica XI: 103-53. . 1979. "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın, Menteşe" Journal of the Economic and Social History of the Orient XXIL (Jan): 32-80. .1984. Towns and Townsman in Ottoman Anatolia, 1520-1650. Cambridge: Cambridge University Press. . 1986. "The Venetian Presence in the Ottoman empire, 1600-1630" The Journal of European Economic History XV,4 (Fall):345-84. Fawaz, Leila. 1983. Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut. Cambridge: Harvard University Press. Feis, Herbert. 1930. Europe, The World'a Banker 1870-1914. New Haven: Yale University Press. Findley, Carter V. 1980. Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922.

Princeton: Princeton University Press. Fisher, Charles A. 1966. "The Changing Dimensions of Europe" Journal of Contemporary History 1,3 (July) 3-20. Fleischer, Cornell. 1986. Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. Princeton: Princeton University Press. 139

Frangakis, Elena. 1984. "The Commerce of İzmir in the Eighteenth Century. 1695-1820" Yayımlanmamış Ph. D. tezi. King'a College, Londra Universitesi. Frank, Andre Gunder. 1978. Dependent Accumulation and Underdevolepment. New York: Monthy Review Press. Friedmann, Harriet. 1978. “World Market, State and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labor" Comparative Studies in Society and History XX, 4 (Oct) 545-86. Gallagher, John ve R. Robinson. 1953. "The Imperialism of Free Trade" Economic History Review, 2 nd series, VI, 1, 1-15. Gandev, Christo. 1980. "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord ouest au cours du XVIIIe siécle" Etudes Historipues 1:207-20. Genç, Mehmet. 1984. "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" Yapıt 4, Nisan-Mayıs, 52-61; 5, Haziran-Temmuz, 86-93. Georgiades, Demetrios. 1885. Smyrne etl'Asie Mineure au point de vue éonomique et commercial. Paris:Impr. Chaix. Gerber, Haim. 1987. The Social Origins of the Modern Middle East. Boulder:Lynne Rienner. Girard, L. 1966. "Transport" The Cambridge Economic History of Europe, Cilt VI, H.J. Habakkuk ve M. Postan, der., The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change (1). Cambridge: The University Press. Glass, D. V. ve E. Grebenik. 1966. "World Population, 1800-1950" The Cambridge Economic History of Europe Cilt VI, H. J. Habakkuk ve M. Postan, der., The Industrail Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change (1). Cambridge: » The University Press. Goffman, Daniel. 1985. İzmir as a Commercial Center: The Impact of Western Trade on an ottoman Porte, 1570-1650. Yayımlanmamış Ph. D.tezi, University of Chicago. Gordon, L. James. 1932. American Relations with Turkey, 1830- 1930, an Economic Interpretation. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Gould, Andrew. 1976. "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia" International Journal of Middle East Studies VII: 4, 485-505. Gökbilgin, Tayyib. 1967. "Tanzimat Hareketinin Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler. İstanbul: Sermet Matbaası. 1980. "Grain Supply of İstanbul in the Eighteenth Century" C. Issawi, The Economic History of Turkey, 1800-1914, 24-33. Chicago: The University of Chicago Press. Güran Tevfik. (tarihsiz) "Osmanlı Tarım Ekonomisine Giriş, 1840-1910", yayımlanmamış çalışma. Haddad, William ve William Ochsenwald, y., 1977. Nationalism in a

Nonnational State. Columbus: Ohio State University Press. Hess, Andrew. 1970. "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525" American Historical Review LX XV, 7(Dec): 1892-1919. Hobsbawm, Eric. 1962. The Age of Revolution. New York:Mantor. .1968. Industry and Empire. Harmondsworth: Penguin.

. 1979. The Age of Capital 1848-1875. New York: Mentor. Hopkins, Terence K. 1979. "The Study of the Capitalist World Economy: Some Introductory Considerations" W.L. Goldfrank, der, The World System of Capitalism, Past and Present. Beverly Hills:Sage. .ve Immanuel Wallerstein. 1977. "Patterns of Development of the Modern World System" Review I, 2(Fall):111-45. . ve Immanuel Wallerstein. 1981. "Structural Transformations of the World Economy" R. Rubinson, der, Dynamics of World Development, 233-261'de. Beverly Hills: Sage. Hourani, Albert. 1968. "Ottoman Reform and the Politics of Notables" W. Polk ve R. Chanbers, der, Beginnings of Modernisation in the Middle East: The Nineteenth Centuny, 41-68'de. Chicago: The University of Chicago Press. Hurewitz, J. C. 1961. "The Europeaniation of Ottoman Diplomacy: The Conversion from Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century" Belleten XXV, 99, Temmuz, 455-66. . 1975. The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, I: European Expansion 1535-1914, 2. y. New Haven: Yale Universty Press. Imlah, Albert Henry. 1958. Economic Elements in the Pax-Britannica. Cambridge:Harvard University Press. İnalcık, Halil. 1954. "Ottoman Methods of Conquest" Studia Islamica II: 103-129. . 1960. "Bursa and the Commerce of the Levant" Journal of Economic and Social History of the Orient III: 2, 131-47. . 1964a. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" Belleten XXVIII: 112., 603-621. 1964b. "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri" Belleten XXVIII: 112, 623-690. . 1969. "Capital Formation in the Ottoman Empire" The Journal of Economic History XXIX, 1 (Mart): 97-140. .1971. "Imtiyazat. The Ottoman Empire", Encylocpedia of Islam", 2. baskı, III, 1179-1189. .1973. The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600. New York: Praeger. . 1975. "Kanun" Encylocpedia of Islam, 2. baskı, IV, 562-62. Leiden: E.J.Brill. 1975a. "Kanunname" Encyclopedia of Islam, 2. baskı, IV, 562-66. Leiden: E. J. Brill. .1977. "Centralization, Decentralization in Ottoman Administration" T.Naff ve R. Owen, der, Studies in Eighteenth Century Islamic History, 27-52'de. Carbondale: Southern Illionis University Press. .1978. "The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya" The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy, 338-354'de. Londra: Variorum Reprints. . 1980. "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek

Maliyetinin Rolü" ODTÜ Gelişme Dergisi/METU Studies in Development, 1979/ 1980, 1-65. . 1980a. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600141

1700" Archivum Ottomanicum VI:283-337. .1983. "The Emergence of Big Farms, Ciftliks: State, Landlords and Tenants J.L. Bacque-Grammont ve P. Dumont, der, Contributions à L'Histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman, 105-26'da. Leuven: Ed. Peeters. 1983a. "Introduction to Ottoman Metrology" Turcica XV:311-48. Iseminger, Gordon L. 1968. "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856-1876" Middle East Journal XXII, 3 (Summer): 297-316. Işıksal, Cavide. 1968. "Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi ve Osmanlı Bankası'nın kurulması", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, I, 10, Temmuz, 72-79. İslamoğlu, Huri ve Çağlar Keyder. 1977. "Agenda for Ottoman History" Review I, 1 (Summer):31-55. . ve Suraiya Faroghi. 1979. "Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia" Review II, 2(Winter):401-36. Issawi, Charles (Giriş'le birlikte der.)1966. The Economic History of the Middle East 1800-1914. Chicago ve Londra: The Universty of Chicago Press. . 1970. "The Decline of Middle-Eastern Trade, 1100-1850" D.S.Richards, der, Islam and the Trade of Asia, 245-66'da. Oxford: Oxford Universty Press. . 1977. "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran" T. Naff ve R. Owen, der, Studies in the Eighteenth Century Islamic History, 152-54'de. Carbondale: Southern Illiois University Press. — — 1980. The Economic History of Turkey: 1800-1914. Chicago: The University of Chicago Press. . 1982. "The Transformation and the Economic Position of the Millets in the 19th Century" B.Braude ve B. Lewis, der, Christians and Jews in the Ottoman Empire, I, 26185'de. New York ve Londra: Holmes ve Meier. Itzkowitz, Norman. 1980. Ottoman Empire and Islamic Tradition. Chicago ve Londra: Universty of Chicago Press. Jelavich, Charles ve Barbara. 1977. The Establishment of the Balkan National States:1804-1920. Seattle :Universty of Washington Press. Jenks, Leland H. 1973. The Migration of British Capital to 1875. New York: Barnes and Noble. Jennigs, Ronald C. 1973. "Loans and Credit in Early 17th. c. Ottoman Judicial Records" Journal of the Economic and Social History of the Crient XVI: 168-216. Kangar, Salgur. 1983. "La conquéte du marche interne par le cpitalisme industriel concurrrentiel (1838-1881)"J.L.Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, der., Economie et socitiés dans l'empire Ottoman, 355-409'da. Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique. Karidis; Viron. 1981. "A Greek Mercantile Paroikis: Odessa 1774-1829" R.

Clogg, der., Balkan Society in the Age of Greek Independence, | 1 1-36'da. Londra: Macmillan. Karpat, Kemal. 1973. An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State. Princeton: The Woodrow Wilson School, Princeton University. . 1987. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" International Journal of Middle East Studies IX:237-74.

1982. "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era" B.Braude ve B. Lewis, y. , Chiristians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, I, The Central Lands, 141-69'da. New York ve Londra: Holmes ve Meier. .1983. "The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods" J.L. Bacque-Grammont ve Paul Dumont, y. , Economie et Societes dans l'Empire Ottoman, 207-1 8'de, Paris: Editions du Centre National de la Recherche Scientifique. 1985. Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics. Madison: University of Wisconsin Press. Kasaba, Reşat. 1985. "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Kaynak Olarak Mahkeme Sicilleri" Tarih ve Toplum, 14, Şubat, 49-53. E .1986. Peripheralization of the Ottoman Empire. Yayımlanmamış Ph. D. tezi. State University of New York, Binghamton. Kazgan, Haydar. 1977. "Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul'daki Esham ve Tahvilat Borsası ve Borsa Oyunları" Toplum ve Bilim, 2, Yaz, 157-64. Keyder, Çağlar. 1981. "Proto-Industrialization and the Periphery: A Marxist Perspective" The Insurgent Sociologist X, 3 (Winter) : 51-57. .1983. "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure" Review VII, 1(Summer):53-107. .1983a. "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey" The Journal of Peasant Studies X, 2-3 (Jan/ April):130-45. Kıray, Mübeccel Belik.1972. Örgütleşemeyen Kent: İzmir'de İş Hayatimn Yapısı ve Yerleşme Düzeni. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Demeği. Kondratieff, N. D. 1979. "The Long Waves in Economic Life" Review II, 4 (Spring) 1519-62. Kortopeter, Cari M. 1966 "Ottoman Imperial Policy ant the Economy of the Black Sea Region in the 1 6th Century" Journal of the American Oriental Society LX XXVI:86-1 13. Köymen, Oya. 1971. "The Advent and Consequences of Free Trade in The Ottoman Empire" Etudes Balkaniques, 2. Kunt, Metin. 1983. The Sultan's Servants, the Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650. New York: Columbia University Press. Kurmuş, Orhan. 1974. Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi. İstanbul: Bilim Yayınları. .1981. "Some Aspects of Handicraft and Industrial Production in Ottoman Aaatolia, 1800-1915" Asian and African Studies XV, 1 (March) 85-101. .1987. "The Cotton Famine and its Effects on the Ottoman Empire" H. İslamoğlu-İnan, der, The Ottoman Empire and the World

Economy, 160-169'da. Cambridge: Cambridge University Press. Kütükoğlu, Mübahat. S. 1976. Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, II, 1838-1850. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. Lampe, John R. ve Marvin R. Jackson. 1982. Balkan Economics History, 1550-1960. Bloomington: Indiana University Press. Landes, David. 1958. Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt. Cambridge: Harvard Universty Press.

.1966. "Technological Change and Development in Western Europe, 17501914" The Cambridge Economic History of Europe, Cilt VI/1, H.J. Habakkuk ve M. Postan, der, The Industrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change, 274-601 'de. Cambridge: The University Press. Leon, George. 1972. "The Greek Merchant Marine" Stelios Papadopulos, der, The Greek Merchant Marine, 13-44'de. Atina: National Bank of Greece. Lewis, Bernard. 1978. Growth and Fluctuations, 1870-1913. London ve Boston: G. Allen and Unwin. Lewis, Bernard. 1960. "Beratlı" Encyclopaedia of Islam, 2.baskı, cilt I, 1171. Leidan E.J.Brill. .1965. "The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century" Middle Eastern Studies I, 3 (April):283-95. .1976. The Emergence of Modern Turkey. Londra: Oxford University Press. Lilley, Samuel. 1978. "Technological Progress and the Industrial Revolution 1700-1914" Carlo M. Cipolla, der, The Fontana Economics History of Europe, cilt 3, The Industrial Revolution. Glasgow: Fontana/Collins. Lybyer. A.H.1915. "The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade" English Historical Review XXX (October): 577-88. Mantran, Robert. 1962. İstanbul dans la seconde Moitie du XVlle siécle. Paris: Librarie Adrian Maisonneuve. Mardin, Serif. 1962. The Genesis of Young Ottoman Thought Princeton: Princeton University Press. 1969. "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire" Comparative Studies in Society and History XI : 258-81. Marx, Karl. 1952. "Tne Crimean War: The Background of the Dispute(1853-1854) K.Marx ve F.Engels, The Russian Menace to Europe, 120-58'de. Glencoe: The Free Press: Michelsen, Edward Henry. 1853. The Ottoman Empire and its Resources. Londra: Simpkin Marshall. Mitchell, B.R.1981. European Historical Statistics, 1750-1975. New York: Facts on File. Morawitz, Charles. 1979. Türkiye Maliyesi. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını. (Aslı: Les Finances de la Turquie, Paris: Guillaumin, 1902). Mumcu, Ahmet. 1985. Osmanlı Devletinde Rüşvet. İstanbul: İnkilap Kitabevi. Mutluçağ, Hayri. 1967. 'Düyun-i Umumiye ve Reji Soygunu" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 1,2, Kasım, 33-39. McGowan, Bruce. 1969. "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1508-1579) "Archivum Ottomanicum 1:138-96. .1981. Economic Life in Ottoman Europe. Taxation Trade and the Struggle for Land, 1600-1800. Cambridge: Cambridge Universty Press. McNeill, William. 1964. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800.

Chicago:Universty of Chicago Press. Nagata, Yuso. 1976.
Muhsinzade Mehmet Pasa ve Ayanhk Müessesesi. Tokyo: Study 144

of Language and Cultures of Asia and Africa, Monography Series, No 6. .1976a. Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatelia. Tokyo:Studia Culturae Islamicae, No. 4. Nickoley, E. Frederick. 1924. "Agriculture" E. G. Mears, der, Modern Turkey, 280301'de, New York: The Macmillan. Ökçün, Gündüz. 1972. "19. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri" Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XX VII: 1, 136-66. Ortaylı, İlber. 1983. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Hil Yayınları. .1985. Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği. İstanbul: Hil Yayınları. Owen, Roger. 1981. The Middle East in the World Economy, 1800-1914. Londra ve New York: Methuen. Özkaya, Yücel. 1974. "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnamelere Göre Türkiye'nin İç Durumu" Belleten XXX VIII (Temmuz): 445-91. .1977. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlik. Ankara: AUDTCF Yayınları. Paish, F. W. 1949, "Banking Policy and the Balance of Payments" The American Economics Association, der, Readings in the Theory of International Trade, 35-55'de. Philadelphia ve Toronto: The Blackstone Co. Pamuk, Şevket. 1984. Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913). Ankara: Yurt Yayıncılık. .1984a. "The Ottoman Empire in the 'Great Depression’ of 1873-1896" Journal of Economic History XLIV, 1(March):107-118. Paris, Robert. 1957. Histoire du Commerce de Marseille de 1600 a 1789. Paris: Librairie Leon. Parvus Efendi, 1977. Türkiye'nin Mali Tutsaklığı. İstanbul: May Yayınları. Paskaleva, Virginia. 1968. "Contribution aux Relations Commerciales des Provinces Balkaniques de l'Empire Ottoman avec les Etats Européans au cours du XVIIIe siecle "Etudes Historiques IV:265-292. Platt, D. C. M. 1971. The Cinderella Service: British Consuls Since 1825. Londra: Longman. Polanyi, Karl. 1957. The Great Transformation. Boston: Beacon Press. .1971. "Economy as Instituted Process". K. Polanyi, C. Arensberg, H.W. Pearson, der, Trade and Market in the Early Empires, 423-70'de. Chicago: Gateway Editions. Poroy, İbrahim İhsan. 1981. Expansion of Opium Production in Turkey and The State Menopoly of 1828-1839" International Journal of Middle East Studies XIII: 191-211. Puryear, Vernan John. 1969. International Economics and Diplomacy in the Near East, A Study of British Commercial Policy in the Levant, 1854-1853. Hamden: Archon Booke. Pyle, Nancy. 1977. "Ottoman Okka Weights" Belleten XLI: 161, 115-23. Quataert,

Donald. 1973. "Ottoman Reform and Agruculture in Anatolia, 1876-1908" Yayımlanmamış Ph. D. tezi, University of California, Los Angeles. 1981. "Agricultural Trends and Government Policy in Ottoman Anatolia, 1800145

1914" Asian and African Studies XV, 1 (March): 69-84. 1983. Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Rections to European Economic Penetration. New York: New York University Press. 1986. "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908" Journal of Social History XIX, 3 (Spring): 473-489. Rafeg, Abdul-Karim. 1977. "Changes in the Relationship Between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries" T. Naff ve R. Owen, der., Studies in Eighteenth Century Islamic History, 53-73'de. Carbondale ve Edwardaville Southern Illinois University Press. Research Working Group on Cyclical Rhythms and Secular Trends. 1979. "Cyclical Rhythme and Secular Trends of the Capitalist World Economy: Some Premises, Hypotheses and Questions" Review LL, 4 (Spring): 483-500 Robbins, Michael. 1962. The Railway Age. Londra: Routledge and Kegan Paul. Rodkey, F.S. 1958. "Ottoman Concern About Western Economic Penetration in the Levant 1849-1856" Journal of Modern History XXX:340-53. Rosenthal, Steven. 1982. "Minorities and Municipal Reform in Istanbul, 1850-1870. B. Braude ve B. Lewis, der.,. Christians and Jews in the Ottoman Empire. Functioning of a Plural Society, I, Central Lands, 369-85'de. New York ve Londra: Holmes and Meier. Rougon, Firmin. 1892. Smyrne, situation commerciale et economique des pays compris dans le circonscription du consulat general de France. Paris: Berger Levrault. Sadat, Deena. R. 1972. "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century" Journal of Modern History XLIV (Summer): 346-63. — Sahillioğlu, Halil. 1968. "XVII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkânları" Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, I,II, Ağustos, 61-66. 1978. "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketlerinin Yeri, 13001750" ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, 1-38. Sakaoğlu, Necdet. 1984. Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı. Ankara: Yurt Yayınları. Sarç, Ömer Celal. 1966. "Tanzimat ve Sanayimiz" C. Issawi, der., The Economic History of the Middle Fast, 48-59'da. Chicago: The University of Chicago Press. Saul, S.B. 1969. The Myth of Great Depression, 1873-1896. Londra: The Macınillan Press. Scherzer, Charles de (Karl Ritter von). 1873. La Province de Smyrne. Viyana: Alfred Holder, Librarie Univeritaire de Beck. Schlote, Werner. 1951. British Overseas Trade, From 1700 to the 1930's. Oxford: Basil Blackwell.

Semmel, Bernard. 1970. The Rise of Free Trade Imperialism. Cambridge: Cambridge University Perss. Senior, Nassau William. 1959. Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginninge of 1858. Londra: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts. Shaw, Stranford J. 1969. "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876" R.B. Winder, der., Near Eas146

tern Round Table, 1967-68, 55-142. New York: New York University. - 1971. Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807. Cambridge: Harvard University Press. 1975. "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System" International Journal of Middle East Studies VI:421-59. Stavrianos, L.S. 1858. The Balkans Since 1453. New York: Rinehart and Company. Stelle, Charles. 1940. "American Trade in Opium in China" The Pacific Historical Review IX, 4 (December): 425-44. Stoianovich, Traian. 1953. "Land Tenure and the Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800" Journal of Economic History XIII, 4 (Fall) : 398-411. 1960. "The Conquering Balkan Orthodox Merchant: Journal of Economic History XX, 2 (June): 234-313. Sugar, P.F. ve I.J. Lederer. 1969. Nationalism in Eastern Europe. Seattle: University of Washington Press. Supple, Barry. 1978. "The State and the Industrial Revolution 1700-1914" C. Cipolla, der, The Fontana Economic History of Europe, Cilt III, The Industrial Revolution,30157'de. Glasgow: Fontana. Sussnitzki, A. J. 1966. "Ethnic Division of Laber." C. Issawi, der, The Economic History of the Middle East, 115-25'de. Chicago: The University of Chicago Press. Suvla, Refii Şükrü. 1966. "Tanzimat Devrinde İstikrazlar" (Debts during the Tanzimat Period). C. Issawi, der, The Economic History of the Middle East 95-106'da. Chicago: The University of Chicago Press. Svoronos, N. 1956. Le Commerce de Salonique au XVIIIe Siécle. Paris: Presses Universitaires de France. Temperley, Harold. 1933. "British Policy Towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey, 1830-1914" Cambridge Historical Jurmal IV:3, 156-91. Tengirşenk, Yusuf Kemal. 1940. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti" Tanzimat I: 289-320. İstanbul: T.C. Maarif Vekaleti. Todorov, Nikolai. 1983. The Balkan City, 1400-1900 Seattle ve Londra: University of Washington Press. Todorova, Maria. 1977. "British and Russian Policy Towards the Reform Movement in the Ottoman Empire (30's-50's of the 19 th'c.)" Etudes Balkaniques III:3, 17-41. Toprak, Zafer. 1982. Türkiyede Milli İktisat, 1908-1918. Ankara: Yurt Yayınları. 1983. "Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)" Yapıt 47'2, aralık-Ocak, 37-43. Turan, Şerafettin. 1968. "Venedikte Türk Ticaret Merkezi" Belleten, XXXII, 126, Nisan, 247-283. Turgay, Uner. 1981-1985. "The Nineteenth Century Golden Triangle: Chinese Consumption, Ottoman Production and the American

Connection" International Journal of Turkish Studies II, 2 (Winter 1981-82) : 105-125; III, 1 (Winter 1984-85): 65-91. Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938. İstanbul: Devlet Basımevi. Ubicini, M.A. 1856. Letters on Turkey, Part I: Turkey and the Turks. Londra: John Murray. (Yeni basım New York: Arno Press, 1973).

1856a. Letters on Turkey, Part II:The Raiajs. Londra: John Murray (yeni basim New York: Arno Press, 1973). Ülgener, Sabri. 1981. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası İstanbul: Der Yayınları. Ülker, Necmi. 1974. "The Rise of İzmir" Yayımlanmamış Ph. D. tezi. University of Michigan. Uluçay, Çağatay. 1942. "Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar" Tarih Vesikaları II: 193-207, 300-308, 434-440,; III: 117-126. ve İbrahim Gökçen. 1939. Manisa Tarihi. İstanbul: Resimli Ay Matbaası. Urquhart, David. 1833. Turkey and its Resources. Londra: Saunders and Otley, Conduit Street. Veinstein, Gilles. 1976. "Ayan de la Region d'İzmir et Commerce du Levant (Deuxieme Moitie du XVIIIe siecle)" Etudes Balkaniques XII:3, 71-83 Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. 1940. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" Tanzimat I: 139-209. İstanbul: T.C. Maarif Vekaleti. Viner, J. 1928. "International Finance and Balance of Power Diplomacy 1880-1914" Southwestern Political and Social Science Quarterly IX: 407-51. Wallerstein, Immanuel. 1974. The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century. New York: Academic Press. 1979. "The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research" Review II, 3 (Winter): 389-98. 1980. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European Economy 1600-1750. New York: Acedemic Press. 1983. Historical Capitalism. Londra: Verso. Weber, Max: 1949. "Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explatation" The Methodology of Social Sciences, 164-88'de. Glencoe: The Free Press. Weber, Max. 1978. Economy and Society. Guenther Roth and Claus Wittich, der., Berkeley: University of California Perss. Wolf, Eric. 1982. Europe and the People Without History. Berkeley: University of California Press. Wodd, Alfred C. 1964. A. History of the Levant Company. New York: Barnes and Noble. Woodruff, William. 1973. "The Emergence of an International Economy, 1700-1914 Carlo M. Cipolle, der, The Fontana Economic History of Europe, Cilt 4, The Emergence of Industrial Societies (2), 656-737'de. Londra ve Glasgow: Collins/Fontana. Yannoulopoulos, Yannis. 1981. "Greek Society on the Eve of Independence" Richard Clogg, der., Balkan Society in the Age of Greak Independence,. 18-39'da. Londra: Macmillan. Youngson, A. J. 1966. "The Opening Up of New Territories" The Cambridge Economic History of Europe, VI, H. J.

Habakkuk ve M. Postan, der., The Indistrial Revolutions and After: Incomes, Population and Technological Change (1), 139-211'de. Cambridge: The University Press. 148

BELGE YAYINLARI YAŞAM VE ANILAR Çocukluğumdan Öyküler / İzak Babel Çocuklarıma Mektuplar / A.Gramsci Tükendi Konuşmak İstiyorum / Domitila Tükendi Bolivya Günlüğü / E.Che Guevera Roman Gibi / Sabiha Sertel Nizamiye Kapısında / Sacide Çekmeci Dağdan Kopan Ateş / Omar Cabezas Filistin Kazanacak / Ceylan Göllücü Ben Bir İnsanım / M.Memduh Uyan Kırmızı Gül ve Kasket / Z.Anadol 1968 İsyancı Bir Öğrenci Kuşağı / R.Fraser Kamber Ateş Nasılsın? Öykü Antolojis Hapiste Doğanlar / H.Şimşek Eylül Karanlığından / Alime Mitap Che/Mektuplar ve Kişiler / Derleme OLGA/Yiirekli Bir Kadının Yaşamı/F.Morai DENİZ/Bir İsyancının İzleri / Turan Feyizoğlu KOLLONTAY/Özgürleşmiş Bir Kadın Komünistin Otobiyografisi Mavi Gözlü Dev / ZekeriyaSertel Ateşi Tutmak / E.G.Bermejo Enver Gökçe / Yaşamı ve Bütün Şiirler Dışardakiler / H.Oberdire HO Şİ MINH / Bir Ulusal Kurtuluşçunun Portresi HIDIR ve İLYAS / A.Kadir Konuk Mülteci / Ali Haydar Özilhan Nazım Hikmet Şiirinde Gizli Tarih / Emin Karaca Uzak Yakın Anılar / Vedat Günyol Hapishane Mektupları / A.Gramsci Sorgu / H.Alleg Gerilla Kartaldır / Mahmut Memduh Uyan Bekaa, Yaratılan Toprak / Hasan Bildirici Ben, Rigoberta Menchu / Elizabeth Burgos-Debray Duvardaki Sarmaşık Gibi / Mauricio Rosencof-E.Fernandez Huidobro Vahşetin Günlüğü / Mehdi Zana Kavga Sürüyor / Domitila DÜŞÜNCE DİZİSİ . Canlıların Diyalektiği / Yılmaz Öner : Bilimlerde ve Sanatta Diyalektik / Yilmaz Oner Elestiri Toplum Ustüne Yazilar / Adorno Parıltılar / Walter Benjamin Marksizm ve Felsefe / Karl Korsch Marksist Yöntem ve Tarih Anlayışı / Ferit Barut Fildişi Kulenin Dışından / P.Pasolin Özeleştiri Oğeleri / Althusser . Sevgi ve Toplumsal İlişkiler / Yılmaz Öner İçimizdeki Kavga / Yılmaz Öner Gündem Yazıları / Yaşar Kaya Uzun Bir Göç Öyküsü / İbrahim Sevimli

MARENOSTRUM DIZISI Hegnar Çeşmesi / Mıgırdıç Armen Loksandra / Maria Yordanidu Yitik Kentin Kırk Yılı / Kozmas Politis Acı Limonlar / Lawrence Durrell Kentimin Öyküleri / Ertuğrul Aladağ (1.Hamur) Bizim Mahallenin Çinlisi / Kemal Kurt POETIKA DIZISI Dağlar Tanıktır / Hüseyin Erdem ° Düşdökümü / Yücel Sivri Bir Sevda Yolcusuydunuz / Ayten Uyan Evina Dil& Min / Mehdi Zana ÜLKELER BÖLGELER DENEYİMLER DİZİSİ Uzun Savaş (Salvador) / J.Dunkerley Yunan İç Savaşı / D.Eudes Güney Kore Bir Model Olabilir Mi? / U.Luther Friedman Modeli Kıskacında Şili / A.G.Frank Lübnan'da İç Savaş / B.J.Odeh Özgür Bir Güney Afrika/ Nelson Mandela PALESTİNE /Abu Firas (İngilizce) Çağdaş Helen Tarihi / Nikos Svoronos Latin Amerika'nın Atar Damarları / Osman Balcıgil Nikaragua Sandinist Devrim / H. Weber Peru'da Aydınlık Yol Deneyimi / A.Lambrousse Ayaklanma Üstüne / H.Ortega Saavedra Brezilya İşçi Partisi / Ergun Aydınoğlu Gerilla Bilanço Çıkarıyor / G.Weber İran Kürdistanı / A.Qasimlo Dar Üçgende Üç İsyan / Faik Bulut Silahlı Direnişte Kadınlar / F.Strobl Sosyalizmi Kuracağız / Fidel Castro Farabundo Marti / Derleme Iran Devrimi / Din, Anti-Emperyalizm ve Sol / Derleme Sam Amca'ya Fatiha / H.Alleg Başkan Gonzalo Konuşuyor / L.A.Borja, J.T.Sanchez TÜRKİYE İNCELEMELERİ DİZİSİ Eski Sol Üstüne / Mete Tunçay Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi / L.Rathınan İngiltere'de Türk Gazeteciliği / C.O.Tütengil Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye (3 Cilt) / S. Yerasimos Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketleri / Dimitir Şişmanov Geçiş Sürecinde Türkiye / Derleme Varlık Vergisi / Rıdvan Akar Cumhuriyet Halk Fırkası Programı / İsmail Beşikçi Türk Solu (1960-71) / Ergun Aydınoğlu Özal Ekonomisi ve İşçi Hakları / Mustafa Sönmez Kapitalizm ve Ulusal Ekonominin Dönüşümü / Fügen Eryılmaz Türkiye Gençlik Hareketleri Tarihi (Cilt 1-1960-68) / Turan Feyizoğlu Türkiye Ekonomisinde Bunalım (2 Cilt) / Mustafa Sönmez Azgelişmenin Sosyolojisi / Cavit Orhan Tütengil

İktisat Politikaları ve Bölüşüm Sorunları / Korkut Boratav Türkiye'de Sınıflar / R.N.Rozaliyev Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi / Reşat Kasaba INSAN HAKLARI DİZİSİ Hürriyet Bildirgeleri / Derleme İnsan Hakları / T.Paine Latin Amerika'da Askeri Diktatörlük ve Kadın / Derleme Düşünce Suçu / Veli Yılmaz Eylül Hukuku / Veli Yılmaz Türkiye'de İşkence / Newyork Bürosu Raporu İşkence Olayı / B.Tarakçıoğlu Askeri Yargıda Çifte Standart / Belge Özgürlük Ustüne / John Stuart Mill Önce İnsan Olmak / Ata Soyer KURAMSAL VE SIYASAL INCELEMELER DIZISI Karl Marx ve Friedrich Engels / D.Riazanov IIL Enternasyonal Belgeleri / Derleme Spartakistler Ne İstiyor? / R. Luxemburg Ulusal Sorun Sendikal Mücadele ve Devrimci Savaş Üzerine / J.O.Connoly Lenin'in Düşüncesi / G.Lukacs İdeoloji ve Politika / Laclau Uluslararası Yeni İşbölümü ve Serbest Bölgeler / Derleme Azgelişmiş Ülkelerde İhracata Yönelik Sanayileşme / Taner Berksoy Komintern'den Kominforma (1-11) / F.Claudin Hapishane Defterleri / Gramsci Tarihsel Materyalizmin İzinde / P. Anderson İtalya'da İşçi Konseyleri / A.Gramsci Kapitalist Devlet / R.Miliband Proletarya Diktatörlüğü Tartışması / H.Draper Marksizm ve Parti / J. Molyneux Bakü Komünü / R.G.Suny İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi / C.Siriani Tarihin İronileri / Deutscher Bitmemiş Devrim / Deutscher Sosyalizm ve Özgürlük / G.D.Volpe Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı / Alec Nove Piyasa Sosyalizmi Tartışması / Nove, Mandel, Harris, Brus Rusya'da İşçi Muhalefeti / A.Kollontay Lenin Döneminde Leninizm (1-11) / M.Liebman Dünya Bunalımı ve Siyasal Yapılar / Derleme Genel Bunalımın Dinamikleri / Derleme Yeni Soğuk Savaş / F.Halliday 21. Yüzyıl Eşiğinde Sosyalizm / Derleme Sosyalizm ve Ulusallık / H.B Davis Devrim Yazıları / Robespierre-Danton-Babeuf-Marat Azgelişmenin İktisadı / Pierre Salama İktisat Nedir? / Rosa Luxemburg Kapitalizm Nasıl İşler? P.Jalee Komünizmin Abecesi / N.Buharin, Y.Preobrajenskiy Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar / Poulantzas a Gelişmesi Üstüne İncelemeler / M.Dobb

Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi / Abendroth Gerilla Savaşı ve Marksizm / Pomeroy Sosyal Reform mu, Devrim mi? / Rosa Luksemburg Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet / Haldun Gülalp YENİ SESLER / DIRENIS EDEBİYATI Dersimli Memik Ağa / Haydar Işık (Roman) Yurduna Dönen Gılgamış / Halil Güçlü (Şiir) Yürü Direncim / Nur Bulum (Şiir) Lavrion Öyküleri / Ahmet Sefa (Öykü) Kurt Ağzında Kuzu / Sait Efe (Oykii) Albatroslar / Birol Keskin (Öykü). Suyu Uyandırın Sesim Olsun / F.Öztürk (Şiir) Biri Yitik İki Ülke / Soysal Ekinci (Şiir) « Zamanı Durdurabilmek / Mecit Ünal (Ropörtaj) Firari Düşler / Mustafa Doğan (Şiir) Talan Bir Ömrün Ortasında / Namık Kuyumcu İnce Yazılar / Ender Öndeş (Şiir) Koyabilmek Adını /Halil Genç (Roman) Sizinle Kaldı Sevdam / Kenan Ozcan (Şiir) Döğüşenler Konuşacak / Ayşe Hülya (Şiir Gün Dirildi / A.Kadir Konuk (Roman) Bir Avuç Şiir / Ersin Ergün (Şiir) Çözülme / A.Kadir Konuk (Roman) Eylül Şifresi / Hüseyin Şimşek (Roman) Çağrı / Soysal Ekinci (Şiir) Dağın Öte Yüzü / A.Kadir Konuk (Öykü) Gözlerini Değiştirsinler Çocukların / A.Coşkun (Öykü) Kanrevan Maraş / Nuh Ömer Çetinay (Şiir) Requiem / Zamandışı Sessizlik Saati / Mecit Ünal (Şiir) Seni Bir Güle Armağan Ettim / Safa Fersal (Şiir) Sıcak Bir Günün Şafağında / A.Kadir Konuk (Roman) Ardından / İbrahim Karaca (Şiir) Mavi Bir Leke / Hüseyin Şahin (Şiir) Sıcak Bir Günün Şafağında / A.Kadir Konuk Ardından / İbrahim Karaca (Şiir) Mavi Bir Leke / Hüseyin Şahin (Şiir) Orkestra Yeni Ezgiler Çalacak / Sedat Yurttaş (Şiir) Dostlarım / Bülent Aydın (Şiir) ONBİRİNCİ TEZ DİZİSİ I-Bunalım, Azgelişmişlik, Devlet 2-Sağda ve Solda Liberalizm 3-Kapitalizm, Eşit Olmayan Gelişme 4-Türkiye'de ve Dünyada Sosyalist Demokrasi 5-Igci Mücadeleleri ve Sendikacılık 6-Demokrasi Devlet ve Sınıflar 7-Türkiye'de Tarım Sorunu 8-Sosyalizm, Piyasa, Demokrasi 9-Marksizm ve Feminizm 10-Sosyalizm Nereye 1I-Marksizmde Tartışmalar 12-Küresellik ve Ulusallık

Reşat Kasaba Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi "Osmanlı tarihi üzerine yazılan eserlerin çoğunda etkisini gördüğümüz genel yaklaşım üç önemli çelişkiyi içeriyor. Birincisi, Osmanlı sisteminin bozulması ile bazı kurumların çağdaşlaşması aynı zamanda olmalarına karşın, birbirlerinden bağımsızmış gibi ayrı ayrı incelenir... İkincisi, Avrupa ülkelerinin bu gerileme/ çağdaşlaşma sürecini etkilediklerine herkesin katılmasına karşın, çoğu zaman bu etkileşimin niteliği ve sonuçları pek açık olarak incelenmez... Üçüncüsü, başlangıcından beri Osmanlı tarih yazını, daha çok devleti inceleyen ve devletin ürettiği kaynak ve belgeleri kullanan bir disiplin olarak gelişti. Devletin bakış açısına ağırlık veren yorumlamalara yol açtı... Her üç çelişki, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını belirleyen tarih süreçlerinin çeşitli yönlerini içeriyor. Osmanlı tarihi ile ilgili çalışmaların çoğunda bu iki tarihi süreç birbirinden ayrı zaman ve mekanlara yerleştiriliyor ve ayrı ayrı inceleniyor. Bu kitabın başlıca amacı, bu süreçlerin birbirleriyle ilişkisini irdelemek ve her iki sürecin de, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine katılmasının eşzamanlı yönleri olarak ortaya çıktığını göstermektir..." BİLİM DİZİSİ: 8